

Արամ Մինոնյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Նազարյան, Հակոբ Մուրադյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

8

ԴԱՍԱԲԱՆ

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիրներ՝ *Արամ Սիմոնյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Նազարյան*

Մեթոդիստներ՝ *Արմինե Սարգսյան, Արման Մալոյան*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնական դպրոցի 8-րդ դասարանի Հայոց պատմության դասագիրքն ընդգրկում է նոր պատմության ժամանակաշրջանը՝ XVII դ. կեսերից մինչև 1918 թվականը: XVII դ. երկրորդ կեսից սկսվում է թուրք-պարսկական տիրապետությունների դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նոր փուլը: Այդ ժամանակ այն հիմնականում գլխավորում էր Հայ առաքելական եկեղեցին, իսկ հաջորդ դարում՝ նաև հայրենիքից դուրս ապրող հայ առևտրական (խոջայական) դասի ներկայացուցիչները:

Հայ ազգային գործիչների մեծ մասը կարծում էր, որ մահմեդական տիրապետությունից Հայաստանը միայնակ ազատագրել հնարավոր չէ, ուստի անհրաժեշտ է ստանալ քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությունը: Հայոց պետականության վերականգնման գործն իրենց ձեռքն են վերցնում հայոց կաթողիկոսներ Ստեփանոս Սալմաստեցին, Հակոբ Ջուղայեցին և ուրիշներ:

XVIII դ. սկզբից հայ ազատագրական շարժման մեջ նոր փուլ է սկսվում: Ազգային գործիչ Իսրայել Օրին առաջին անգամ փորձում է հայրենիքի փրկության հույսերը կապել Ռուսաստանյան կայսրության օժանդակության հետ:

Օտարների դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում այն շրջանները, որտեղ դեռ թարմ էր հայկական թագավորությունների գաղափարը, պահպանվում էին պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ: Արևելյան Հայաստանում այդպիսի երկրամասեր էին Սյունիքն ու Արցախը, որտեղ ստեղծվեցին կիսանկախ իշխանություններ՝ մելիքություններ և ռազմական ճամբարներ՝ սղնախներ: Դրանք XVIII դ. 20-40-ական թթ. ավելի ամրապնդվեցին, և նրանց հիմքի վրա այդ տարածքներում առժամանակ վերականգնվեց հայկական պետականությունը, որը ճանաչվեց հարևան Իրանի (Պարսկաստան) կողմից: Արևմտյան Հայաստանում ևս իր ինքնիշխան վիճակը պահպանում էր Վասպուրականի, Մոկսի, Սասունի, ինչպես նաև Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում ընկած Զեյթուն լեռնային համայնքի և այլ շրջանների հայությունը:

XVIII դ. վերջին քառորդին հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն առաջ է քաշում հանրապետություն, սահմանադրական կարգեր ստեղծելու առաջադիմական մի նախագիծ: Ռուսահայ հոգևոր-եկեղեցական գործիչ Հովսեփ Արղությանն ապագա անկախ Հայաստանը պատկերացնում էր որպես միապետություն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո:

XIX դ. սկզբին հայ ժողովուրդը, օտար տիրապետությունից իր ազատագրման հույսը կապելով Ռուսաստանի հետ, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում բազմակողմանի օգնություն է ցույց տալիս ռուսական զորքերին: Սակայն Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացնելուց հետո Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը ռուսական արքունիքի կողմից ուշադրության չեն արժանանում: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի տարածքում ռուսական իշխանությունները ստեղծում են վարչական մի միավոր՝ Հայկական մարզ: Այն իրականում հայկական ինքնավար կազմավորում չէր, այլ՝ Ռուսաստանյան կայսրության սովորական վար-

չական միավոր: Այնուամենայնիվ, դա նույնպես մեծ զիջում՝ համարելով հայությանը ռուսական միապետությունը 12 տարի անց վերացնում է Հայկական մարզը: 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությամբ ռուսական արքունիքը Հայ եկեղեցուն արգելում է զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ և նրան թողնում է միայն հոգևոր-եկեղեցական գործերն դպրոցական կյանքը տնօրինելու իրավունք:

Օսմանյան գերիշխանության տակ ավելի ծանր էր արևմտահայության վիճակը: Ազգային, կրոնական ու սոցիալական դաժան հալածանքների դեմ արևմտահայ պայքարի առաջին խոշոր կենտրոնը 1862 թ. դառնում է Զեյթունը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսների կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իրականացվելիք հայկական բարեփոխումների խնդիրը միջազգային դիվանագիտության մեջ ստանում է «Հայկական հարց» անվանումը: Այն ազգային-ազատագրական շարժման նոր խթան է դառնում: Ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ ու ազգային կուսակցություններ, ծավալվում է հայդուկային (ֆիդայական) պայքարը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի գրեթե բոլոր ճյուղերն աննախադեպ զարգացում են ապրում:

Օսմանյան սուլթան Համիդ II-ը ոչ միայն չի իրագործում եվրոպական մեծ տեղությունների խոստացած հայկական բարենորոգումները, այլև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ տարածքներում կազմակերպում է հայերի զանգվածային կոտորածներ: Սկսվում են հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը Մասունում, Զեյթունում, Վանում, Մալաթիայում և այլուր: Հայությանը ֆիզիկապես բնաջնջելու թուրքերի քաղաքականությունն ավելի բիրտ եղանակներով շարունակվում է XX դ. սկզբներին, հատկապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Իշխանության գլուխ գտնվող երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունն իրականացնում է հայ ժողովրդի ոչնչացման ու հայրենազրկման հրեշավոր ծրագիրը:

Մեծ եղեռնի օրերին արևմտահայության մի մասը հերոսական ինքնապաշտպանության է դիմում Վասպուրականում, Տարոնում, Շապին-Գարահիսարում, Կիլիկիայում, Ուրֆայում և այլուր: Նրանց մի մասը, շնորհիվ համառ պայքարի, փրկվում է բնաջնջումից: Շուրջ 10 հազար հայ կամավորականներ իրենց նպաստն են բերում Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի հաղթանակին:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երբեմնի հաղթական ռուսական բանակն արագորեն կազմալուծվում է: Թուրքական զորքերն անցնում են հակահարձակման: Թշնամուն հաջողվում է նաև ներխուժել Արևելյան Հայաստան: Միայն շնորհիվ 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի՝ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաբաղիսայի, Շիրակի և Զավախքի կռիվների, հայ ժողովուրդը կարողանում է կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Ձախտվում է ողջ հայությանը բնաջնջելու երիտթուրքական ծրագիրը: Ավելին՝ ***մայիսյան հաղթանակների բովում ծնվում է հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: 1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվում է հայոց նորագույն պատմության՝ պետականության ժամանակաշրջանը:***

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
XIX ԴԱՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ

§ 1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ

Ազատագրական պայքարի վերելքի նախադրյալները: Թուրք-պարսկական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XVII դարի երկրորդ կեսին թևակոխեց գործնական փուլ:

Հայ առաքելական եկեղեցուց զատ՝ ազատագրման գործին սկսեց ակտիվորեն մասնակցել նաև հայ ունևորների և դրամատերերի խավը: Ազատագրության գաղափարի շուրջ միավորվեցին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները թե՛ հայրենիքում և թե՛ գաղթօջախներում:

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի թուլացումն ազատագրման հույս էր ներշնչում: Եվրոպական առանձին երկրներ, որոնք հասկացել էին օսմանյան թուրքերից սպասվող վտանգը, դիտվում էին Հայաստանի հնարավոր դաշնակիցներ: Էական հանգամանք էր նաև օսմանահպատակ ժողովուրդների՝ հույների, ասորիների, վրացիների, անգամ քրդերի, եգիպտացիների համատեղ պայքարի պատրաստականությունը:

Օսմանյան տերության ժողովուրդների շրջանում լուրջ ակնկալիքներ առաջացան հատկապես Թուրքիայի և Վենետիկի հանրապետության միջև XVII դ. կեսերին Կրետե կղզու համար ընթացող պատերազմի հետ կապված: Թուրքական նվաճումից Կրետե կղզին պաշտպանող Վենետիկը, իր դաշնակիցներ Հռոմն ու Ֆրանսիան կամենում էին պատերազմին հաղորդել համաքրիստոնեական բնույթ և համախմբել հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին: Ելնելով այս ամենից՝ մի շարք հայ գործիչներ Հայաստանի ազատագրումը կապում էին եվրոպական երկրների օգնության հետ:

Հայաստանի ազատագրական պայքարի կարկառուն գործիչներից էին Սիսի (Կիլիկիա) կաթո-

Իսրայել Օրբի

ղիկոս Խաչատուր Գաղատացին, Ֆրանսիայի արքունիքում և Եվրոպական այլ երկրներում հայտնի դիվանագետ **Ավեպիքը** («Երկաթե դիմակ» մականվամբ), բաղիշեցի վաճառական **մահարեսի Շահնուրապը**, Աղթամարի նախկին կաթողիկոս **Հովհաննես Թութունջին**, Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ **Գրիգոր Լուսիկենցը** և այլք:

Ցավոք, միջազգային քաղաքական իրադրության փոփոխությունը խոչընդոտեց ազատագրական ծրագրերի իրականացումը:

Էջմիածնի 1677 թ. ժողովը: **Իսրայել Օրու գործունեության սկիզբը:** Հայաստանի ազատագրության հարցը քննարկելու նպատակով Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Հակոբ Գ Զուղայեցին Էջմիածնում 1677 թ.** գումարեց գաղտնի ժողով՝ աշխարհիկ և հոգևոր 12 գործիչների մասնակցությամբ: Ժողովը որոշեց դիմել Եվրոպական պետությունների օգնությանը: Այդ նպատակով կազմված պատվիրակությունը կաթողիկոսի գլխավորությամբ 1678 թ. վերջին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս՝ Եվրոպա անցնելու համար: Կ. Պոլսում կաթողիկոսը փորձեց բանակցություններ սկսել Հռոմի, Ռեչ Պոսպոլիտայի և այլ երկրների հետ:

1680 թ. Հակոբ Զուղայեցին մահանում է, և պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսից ձեռնունայն վերադառնում է Հայաստան՝ այնտեղ թողնելով միայն **Իսրայել Օրուն:** Հայ վաճառականների հետ Օրին ուղևորվում է Վենետիկ, այնուհետև՝ Ֆրանսիա, որտեղ, մտնելով գինվորական ծառայության, ստանում է սպայի աստիճան: Այնուհետև տեղափոխվում է Գերմանիա, հաստատվում Դյուսելդորֆ քաղաքում և ծառայության անցնում կայսրընտիր իշխան **Հովհան Վիլհելմի** (Գերմանիայի կայսրին ընտրող իշխաններից մեկը) մոտ:

Գերմանական ազգի Սրբազան հռոմեական կայսրությունն այդ ժամանակ հաջողությամբ պայքարում էր Օսմանյան կայսրության դեմ, ուստի կարող էր կարևոր դեր խաղալ Հայաստանի

ազատագրման գործում: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Օրին Վիլիելմի հետ քննարկում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Գերմանական իշխանը խոստանում է աջակցել նրան: Հայաստանում իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Վիլիելմի խորհրդով Օրին այցելում է հայրենիք: **Մելիք Սաֆրազի** աջակցությամբ Միսիանի **Անգեղակոթ գյուղում 1699 թ.** հրավիրվում է գաղտնի խորհրդակցություն: Որոշվում է լիազորել Օրուն շարունակելու բանակցությունները արևմտաեվրոպական երկրների և Ռուսաստանի հետ:

Վիլիելմին ուղղված նամակում մեկիքները խնդրում էին զորք ուղարկել Հայաստան և հավաստիացնում էին, որ ռազմական օգնության դիմաց պատրաստ են նրան ճանաչելու Հայաստանի թագավոր:

Վերադառնալով Եվրոպա՝ Օրին կազմում և Վիլիելմին է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության՝ 36 կետից բաղկացած ծրագիր: Կայսրնտի իշխանը հավանություն է տալիս ծրագրին և առաջարկում ստանալ նաև Ֆլորենցիայի և Ավստրիայի իշխանությունների համաձայնությունը: Ֆլորենցիայի դուքսը խոստանում է զորք տրամադրել: Սակայն ավստրիական կայսրը Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագիր էր կնքել, ուստի հրաժարվում է Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց:

Եվրոպայում Հայաստանի ազատագրության համար իրական օժանդակություն չստանալով՝ Օրին Վիլիելմի խորհրդով մեկնում է Ռուսաստան:

XVIII դարակզբին Ռուսաստանը գործուն պայքար էր սկսել Բալթիկ, Սև և Կասպից ծովերի առափնյա տարածքներում հաստատվելու համար: 1701 թ. ամռանն Օրին Պետրոս (Պյոտր) I ցարին է ներկայացնում Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու ծրագիր:

Պետրոս I-ը, զբաղված լինելով Շվեդիայի դեմ պատերազմով (Հյուսիսային պատերազմ. 1700–1721 թթ.), հուսադրում է Օրուն, որ պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո կզբաղվի Հայաստանի

Պետրոս Մեծ

*Գանձասարի վանական
համալիրը (XIII դ.)*

հարցով: Իսկ մինչ այդ, այսրկովկասյան տարածաշրջանում և Պարսկաստանում տիրող իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով ցարը Օրու ղեկավարությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Պարսկաստան՝ նրան տալով ռուսաստանյան բանակի գնդապետի զինվորական կոչում: Առաքելության նկատմամբ ավելորդ կասկածներ չհարուցելու նպատակով Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա, որտեղ որոշվում է, որ ինքը պետք է մեկնի Պարսկաստան որպես Հռոմի պապի դեսպան: Օրին նամակ է վերցնում Հռոմի պապից, որով վերջինս խնդրում էր պարսից շահին՝ քրիստոնյաներին չենթարկել հալածանքների:

Օրին իր դեսպանախմբով 1708 թ. մեկնում է Պարսկաստան: 1709 թ. լինում է Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանում և նույն թվականի կեսերին բռնում վերադարձի ճանապարհը:

Ռուսաստան վերադառնալու ժամանակ Օրուն միացավ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, իբրև Ռուսաստանի հետ ստեղծվող դաշինքի կողմնակից, պետք է պաշտոնապես Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ բանակցեր

Ռուսաստանի կառավարության, ինչպես և Պետրոս I-ի հետ: Բայց 1711 թ. օգոստոսին մերձկասայան Աստրախան քաղաքում տարօրինակ հանգամանքներում Իսրայել Օրին հանկարծամահ է լինում: Խափանվում է կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի ազգանվեր ծրագիրը, և նա հարկադրված վերադառնում է կես ճանապարհից:

XVII դարի վերջի և XVIII դարի ազատագրական պայքարի զարթոնքը գլխավորապես կապված է Իսրայել Օրու անվան հետ: Նա Հայաստանի ազատագրության հարցին գործնական ընթացք տվեց՝ մեծապես կարևորելով ընդհանուր թշնամու դեմ հնարավոր դաշնակիցներին համախմբելու գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչու՞ XVII դարի երկրորդ կեսին հայ ժողովրդի մոտ ազատագրական նոր հույսեր արթնացան:
2. Հայաստանի ազատագրման գործին ո՞ր խավերն էին մասնակցում:
3. Նշե՛ք Հայաստանի ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչներին:
4. Ի՞նչ նպատակով Հակոբ Դ Ջուղայեցին 1677 թ. գաղտնի ժողով գումարեց: Ի՞նչ որոշում կայացրեց ժողովը:
5. Ինչու՞ էր Իսրայել Օրին Հայաստանի ազատագրման համար բանակցում Հովհան Վիլիելմի հետ:
6. Ե՞րբ կայացավ, և Անգեղակոթի ժողովը, ի՞նչ որոշում ընդունեց այն:
7. Ինչու՞ Հովհաննես Վիլիելմը Օրուն խորհուրդ տվեց օգնության խնդրանքով դիմել Ռուսաստանին:
8. Ինչպե՞ս արձագանքեց Պետրոս I-ը Ի. Օրու խնդրանքին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով հայ գործիչները Հայաստանի ազատագրության հարցը պետք է կապեին Եվրոպայի՞, թե՞ Ռուսաստանի հետ: Հիմնավորե՛ք պատասխանը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խաչատուր Գաղաթաղի, Հովհաննես Թութունջի, Էջմիածնի 1677 թ. գաղտնի ժողով, Հակոբ Դ Ջուղայեցի, Իսրայել Օրի, Անգեղակոթի 1699 թ. գաղտնի ժողով, Եսայի Հասան-Ջալալյան

Եվրոպական երկրներին դիմելու վառ օրինակ է Միսի կաթողիկոս Խաչատրուր Գաղաթաղու նամակը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորին (1663 թ.). «Բարձրյալն Ասրված թող... Ձեր սրբի մեջ ներշնչի հավատի զգացումները՝ ազատելու համար բոլոր քրիստոնյաներին և հարկապես մեր ազգին: ... Հույս ու հավատ ունենք, որ ձեր օրինյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»:

Պաշտոնապես պապական դեսպանի տոգայով զգեստավորված Իսրայել Օրու դեսպանությունը Պարսկաստանում մեծ խոչընդոտների և ուժեղ ընդդիմության հանդիպեց ինչպես ֆրանսիական դեսպանորդի, այնպես էլ այնտեղ գործող կաթոլիկ միսիոներների (քարոզիչներ) կողմից, որոնք շահ Սուլթան Հուսեյնին ներշնչում և լուրեր էին տարածում, թե Իսրայել Օրին կեղծ դեսպան է, թե նա ռուսական գործակալ է և Պարսկաստան է ժամանել լրտեսության նպատակով, և թե նրա իսկական նպատակը Հայոց թագավորության վերականգնումն է: Նույնիսկ ֆրանսիական միսիոներները նրա անունը (Israel Ori), այնպես էին տառաշրջում, որ ստացվում էր Il sera roi՝ «նա թագավոր կլինի» իմաստը:

§ 2. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Ազատագրական պայքարի սկիզբը Արցախում: XVIII դարակզբին Իրանը հայտնվել էր չափազանց ծանր իրավիճակում, որն էլ նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի համար: Ապստամբած աֆղաններին հաջողվեց 1722 թ. գրավել Իրանի մայրաքաղաք Սպահանը: Ստեղծված իրավիճակից շտապեց օգտվել դեպի հարավ՝ մերձկասպյան տարածքներ ձգտող Ռուսաստանը:

Պարսից շահին ապստամբներից պաշտպանելու պատրվակով կայսրը 1722 թ. արշավանք կազմակերպեց մերձկասպյան տարածքներ:

Մոտավուտ արշավանքի լուրը մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայ գործիչների շրջանում: Նրանք սկսեցին ակտիվորեն զբաղվել ազատագրության խնդրով: Վրաստանից հայ կամավորներով Սյունիք ժամանեց Դավիթ բեկը: Արցախի մելիքների կողմից հավաքված 12000–անոց զորքից 10000–ը, առաջնորդվելով Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի

Հասան–Ջալալյանի ցուցումով, ռազմաերթով մեկնեց Գանձակի մոտակա **Չոլակ վայրը**՝ սպասելու ռուսական զորքին: Մակայն Դերբենդը գրավելուց հետո Պետրոս I-ը անակնկալ վերադարձավ Աստրախան:

Տեղեկանալով կասպիական արշավանքի հետաձգվելու մասին՝ հայկական զորքը Չոլակից վերադարձավ Արցախ և ձեռնամուխ եղավ երկրամասի ինքնապաշտպանությանը: Ազատագրական պայքարին օժանդակեցին Շիրվանից Արցախ եկած Ավան և Թարխան հարյուրապետերն իրենց համախոհներով: Գյուլիստանում, Շոշում (Շուշի), Ավետարանոցում, Ջրաբերդում, Քարագլխում և այլ վայրերում կազմակերպվեցին պաշտպանական ամբոցներ՝ **սղնախներ**: Դրանք կարճ ժամանակում վերածվեցին հայկական յուրահատուկ կիսանկախ իշխանապետությունների:

Պարսկաստանի թուլացումը չէր կարող անտարբեր թողնել նրա վաղեմի հակառակորդին՝ Օսմանյան կայսրությանը, որն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ Պարսկաստանի արևմտյան նահանգների նվաճմանը: Տարածաշրջանում Ռուսաստանի հնարավոր ազդեցության ուժեղացումը կանխելու նպատակով Թուրքիան ձեռնամուխ եղավ նաև Այսրկովկասի գրավմանը: 1723 թ. հունիսին թուրքական զորքերը զավթեցին Թիֆլիսը և շարժվեցին Գանձակ:

Պարսկաստանի և Այսրկովկասի համար ընթացող ռուս-թուրքական մրցակցությունն ավարտվեց **1724 թ. հունիսի 12-ին Կոստանդնուպոլսում** կնքված պայմանագրով: Այսրկովկասի և Ատրպատականի պարսկական տիրույթները բաժանվեցին Ռուսաստանյան և Օսմանյան կայսրությունների միջև: Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ ճանաչվեցին իբրև Օսմանյան կայսրության տնօրինությանը թողնված երկրներ: Ռուսաստանն այլևս չէր կարող օգնության հասնել հայկական ուժերին, որոնք, հակառակ թուրքերի պահանջներին, շարունակում էին ազատագրական պայքարը: Ռուսական հրամանատարությունը, որ գաղտնի էր պահում պայմանագրի

*Հասան–Ջալալյանների
տոհմի զինանշանը*

կնքման փաստը, Պետրոս I կայսերն ուղղված զեկու-
ցագրերում զարմանք էր հայտնում հայկական զի-
նուծի սխրանքների մասին:

Օգտագործելով հարմար պահը՝ Օսմանյան
կայսրությունն անցավ ծավալուն հարձակման:

**Երևանի 1724 թ. հեղուսական պաշտպանությու-
նը:** Թուրքական զորքերը, 1724 թ. գարնանը ներ-
խուժելով Արարատյան դաշտ, սկսում են ավերել
հայկական բնակավայրերը: **Կարբի** գյուղի բնակիչ-
ները 40 օրվա համառ դիմադրությունից հետո վայր
են դնում զենքը, երբ թշնամին խոստանում է չմտ-
նել իրենց բնակավայրը:

Հունիսի 7-ին թուրքական զորքը պաշարում է
Երևանը: Պաշտպանության համար ոտքի է կանգ-
նում նաև մերձակա հայկական գյուղերի բնակչու-
թյունը: Հակառակորդի գրոհները մատնվում են
անհաջողության: Պարենի ու զինամթերքի սպառ-
ման պատճառով, սակայն, **1724 թ. սեպտեմբերի
26-ին** Երևանն անձնատուր է լինում: Թուրքերի կո-
րուստները կազմեցին շուրջ 20000 մարդ:

Երևանի պաշտպանությունը ցույց տվեց հայ ժո-
ղովրդի ազատասիրությունն ու ռազմական ոգին,
կասեցրեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը
Սյունիք և Արցախ՝ հնարավորություն տալով տե-
ղի ազատագրական ուժերին շահելու ժամանակ և
նախապատրաստվելու ահեղ մարտերին:

**Ազատագրական շարժման ծավալումն Արցա-
խում:** Արցախի ազատագրական ուժերը 1724 թ.
թուրքական զորքերի դեմ համատեղ գործելու մա-
սին պայմանագիր ստորագրեցին Գանձակի մահ-
մեդականների հետ: Համագործակցելու առաջարկ-
ներ արվեցին նաև պարսկական իշխանություննե-
րին: Հուսադրող էր ազգային գործիչ **Իվան Կարա-
պետի** ժամանումը Ռուսաստանից՝ ազատագրա-
կան պայքարին օժանդակելու խոստումներով:

1725 թ. մարտին թուրքական երեք զորամա-
սեր ներխուժեցին **Վարանդա** գավառը: Կորուստ-
ներից խուսափելու համար մելիքները դիմեցին
հնարամտության: Շուրջ 6000 թուրք զինվորնե-

րի թույլ տալով տեղավորվել Արցախի հայկական գյուղերում՝ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը գիշերային հանկարծակի գրոհով ոչնչացրին նրանց: Հայկական ուժերի հաղթական գործողությունը մեծ արձագանք ստացավ և բարձրացրեց հայերի ինքնավստահությունն ու մարտունակությունը:

Անհաջողության մատնվեց նաև Արցախի դեմ թուրքական հաջորդ արշավանքը: **1726 թ.** օսմանյան զինուժի՝ **Շուշին** գրավելու փորձերը հաջողություն չունեցան: Ութօրյա մարտերից հետո տալով մոտ 800 զոհ՝ թուրքերը նահանջեցին Գանձակ և որդեգրեցին անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը:

Օսմանցիները նորանոր ուժեր նետեցին արցախահայության դեմ: Չստանալով Ռուսաստանից խոստացված օգնությունը և ցանկանալով կանխել հետագա արյունահեղությունը՝ ազատագրական ուժերի մի մասը դադարեցրեց պայքարը: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան–Ջալալյանի մահը (1728 թ.), Ավան և Թարխան հարյուրապետերի գլխավորությամբ հայ զինվորականության մի մասի տեղավորումը ռուսաստանյան բանակ՝ նորաստեղծ «**Հայկական էսկադրոնի**» կազմ (1729 թ.), մեծ հարված հասցրին արցախահայության ազատագրական շարժմանը: 1729–1731 թթ. թուրքական նվաճողների դեմ պայքարի վերջին օջախներից էր Գյուլիստանի սղնախը՝ **Աբրահամ սպարապետի** գլխավորությամբ:

Արցախի ազատագրական պայքարը ոգեշնչող դեր ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա սերունդների համար՝ հավատ ներշնչելով սեփական ուժերի նկատմամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք իրավիճակը Այսրկովկասում XVIII դարակեսին:
2. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Օսմանյան կայսրությունը՝ օգտվելով Պարսկաստանի թուլացումից:
3. Ներկայացրե՛ք 1724 թ. հունիսի 12–ի Կոստանդնուպոլսի պայմանագիրը:
4. Ինչո՞վ ավարտվեց Երևանի պաշտպանությունը, և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն Հայաստանի ազատագրական պայքարում:

5. Նկարագրե՞ք ռազմական գործողությունների ընթացքը Արցախում 1724–1726 թթ.:
6. Ինչո՞ւ արցախահայությունն, ի վերջո, պարտություն կրեց:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրեք աղյուսակը.

Անվանումը	Տարեթվեր	Իրադարձություններ	Անուններ
Ազատագրական պայքարը Արցախում			

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Ավան և Թարխան հարյուրապետեր, Գյուլիսպանի, Շոշի (Շուշի), Ավերապանոցի, Ջրաբերդի, Քարազլիսի պաշտպանական ամրոցներ՝ սղնախներ, 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագիր, «Հայկական էսկադրոն»

§ 3. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ

Ազատագրական պայքարի սկիզբը Սյունիքում: Դավիթ Բեկ: Ի տարբերություն Արցախի՝ Սյունիքում հայ ազատագրական ուժերը սկզբնական շրջանում համախմբված չէին: Անհանգստացնող հանգամանք էր նաև այնտեղ պարսկամետ ուժերի ազդեցությունը: Ինչպես Արցախում, այնպես էլ Սյունիքում զինված շարժումը նախապես ուղղված էր հյուսիսից անընդհատ արշավող լեզգի հրոսակախմբերի դեմ:

Ազատագրական պայքարն ուղղորդելու համար քայլեր ձեռնարկվեցին: Վրաստանից Հայաստան մեկնեցին հայ գորավարները՝ **Դավիթ Բեկի** գլխավորությամբ: 1722 թ. հասան Սյունիք ու հաստատվեցին **Շինուհայր** ավանում: Շուտով նրանց շուրջ համախմբվեցին տեղի զինական ուժերը: Դավիթ

*Դավիթ բեկի արձանը
Կապանում*

բեկի ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ, գորքի սպարապետ նշանակվեց **Մխիթարը**: Առաջին լուրջ հարվածը 1722 թ. աշնանը հասցվեց **ջևանշիր** կոչվող քոչվոր ցեղին: Այդ հաղթանակը մեծ հեղինակություն բերեց Դավիթ բեկին: Հայկական ուժերը միավորելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ հավատուրաց **մելիք Բաղրին** ենթակա՝ Տաթևի մոտ գտնվող ամրոցի գրավումը: Դավիթ բեկի պահանջով նրան ձերբակալեցին և գլխատեցին: Այս իրադարձություններից հետո Տաթևը դարձավ Դավիթ բեկի նստավայրը: Շրջակա մահմեդական տիրակալների դեմ վճռական՝ հաղթական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Չավնդուրի մոտ:

Հայկական իշխանության սրեղծումը: Շուրջ մեկամյա պայքարից հետո հաջողվեց Սյունիքի մեծ մասն ազատագրել: Դավիթ բեկի գլխավորությամբ ստեղծվեց **հայկական իշխանություն** (Կապանի **Մեծ իշխանություն**), որի կենտրոնը դարձավ Հալիձորի բերդը: Ահագնացող օսմանյան վտանգը պարսից **Թահմասպ II** շահին ստիպեց ճանաչել հայկական իշխանությունը, Դավիթ բեկին իրավունք վերապահվեց դրան հատելու, և ապա դաշինք կնքվեց նրա հետ: Շահը կոչ արեց շրջակա պարսկական կառավարիչներին ճանաչելու Սյունիքի հայկական իշխանությունը, ռազմական օժանդակություն ցուցաբերելու և գործելու համաձայնեցված:

Հայկական ուժերի կարևոր հաղթանակներից էր **Ջևայի** և **Որոտանի** բերդերի ազատագրումը՝ Մխիթար սպարապետի և տեր Ավետիսի հրամանատարությամբ:

Հալիձորի հաղթանակը: Երևանը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը շարժվեցին դեպի Սյունիք և Ատրպատական: Դավիթ բեկն ամրացավ Հալիձորի բերդում, որը **1727 թ. մարտին** պաշարվեց թշնամու կողմից: Որոշվեց ճեղքել պաշարումը և անցնել հակահարձակման: Պաշտպանության ղեկավարներ Մխիթարը և տեր Ավետիսը դիմեցին զինվորներին. «Արիացե՛ք, մի՛ երկնչե՛ք, հետևե՛ք

մեզ: Եթե մոտ է մեր վախճանը, քաջաբար մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է պարիսպներից դուրս արհուրթյամբ մեռնել, քան այստեղ՝ մեր աչքի առաջ, տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը»: Շուրջ երեք հարյուր զինյալներ, աննկատ դուրս գալով բերդից, հանկարծակի հարվածեցին թշնամուն և, խուճապի մատնելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին: Թշնամին կորցրեց 148 մարտական դրոշ: Նրանից խլվեց հայերից կողոպտված ունեցվածքը:

Հալիճորի հաջողությունը թուրքերի դեմ տարած ամենախոշոր հաղթանակն էր: Այն հայերի մեջ վերածնեց վստահությունը սեփական ուժերի նկատմամբ, նոր թափ հաղորդեց ազգային-ազատագրական պայքարին: Հայկական զինուժը, հետապնդելով թշնամուն, ազատագրեց **Մեղրին**: Հալիճորի և Մեղրու հաղթանակներն ամրապնդեցին հայոց պետականությունը Սյունիքում:

Մխիթար սպարապետը: Դավիթ բեկի անակնկալ մահվամբ (1728 թ.) ազատագրական պայքարը Սյունիքում մեծ կորուստ կրեց: Զինվորական հրամանատարությունը ստանձնեց Մխիթար սպարապետը:

Օսմանյան զորքերը շուտով անցան հարձակման: Հալիճորի երկրորդ պաշարման ժամանակ հայոց զինվորական հրամանատարության մեջ անհամաձայնություն ծագեց: Մխիթարը պահանջեց շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն: Տեր Ավետիսը նախընտրեց թուրքերի հետ բանակցելու ուղին: Մխիթար սպարապետը ստիպված էր գիշերով հեռանալ բերդից: Թուրքերը, մտնելով բերդ, կողոպտեցին և կոտորեցին հայ բնակչությանը:

Հալիճորի անկումից հետո Մխիթարին հաջողվեց միավորել հայկական ուժերը և ձեռքբերումներ ունենալ: Սակայն **1730 թ. Խնձորեսկ** գյուղի մոտ Մխիթար սպարապետի դավադիր սպանությունից հետո հայոց զինուժի կազմալուծումն այլևս հնարավոր չէր սովորաբար կատարվել:

Այնուամենայնիվ, զինված պայքարի շնորհիվ և՛ Արցախում, և՛ Սյունիքում, թեկուզ կարճ ժամանակով, վերականգնվեց հայկական ինքնիշխանությունը:

Ազգային-ազատագրական կռիվները Սյունիքում և Արցախում հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագներից են: Հայկական զինված պայքարը խոր հետք թողեց և բարձրացրեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ազատասիրական ոգին: Պարսկաստանը ստիպված էր իր հետագա քաղաքականության մեջ հաշվի նստել հայկական մելիքությունների հետ, ճանաչել նրանց իրավունքներն ու ինքնիշխանությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսին էր իրավճակը Սյունիքում մինչև Դավիթ բեկի ժամանումը:
2. Որո՞նք էին Դավիթ բեկի առաջին քայլերը Սյունիքում:
3. ԹՎարկե՞ք Սյունիքի ազատագրության համար մղած խոշոր ճակատամարտերը:
4. Ի՞նչ համաձայնություն ձեռք բերեց Դավիթ բեկը պարսից շահի հետ:
5. Նկարագրե՞ք Հալիձորի ճակատամարտը:
6. Ինչո՞ւ թուլացավ Սյունիքի ինքնապաշտպանությունը:
7. Ներկայացրե՞ք Սյունիքի և Արցախի զինված պայքարի արդյունքները և փորձե՞ք գնահատել դրանք:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Լրացրե՛ք աղյուսակը.

Անվանումը	Խոշոր ճակատամարտեր	Տարեթվեր	Անուններ
Զինված պայքարը Սյունիքում			

2. Տրամագիր վարժության միջոցով համեմատե՛ք Արցախի և Սյունիքի զինված պայքարը և դրանց արդյունքները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դավիթ բեկ, Շինուհայր սպան, Մխիթար սպարապետ, Չավնդուրի ճակատամարտ, Հալիձորի բերդ, Սյունիքի հայկական իշխանություն, Ջևայի և Որոտանի բերդեր

§ 4–5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 30–80–ԱԿԱՆ ԹԹ.

Հայկական ինքնավարությունն Արցախում (Խամսայի մեղիքություններ): Աֆղանների և թուրքերի դեմ պայքարում պարսից զորահրամանատար **Նադիրը** հաջողությունների հասավ: Նա ոչ միայն երկրից դուրս քշեց աֆղաններին, այլև լուրջ հաղթանակներ տարավ թուրքական ճակատում:

Ռուսաստանի օժանդակության բացառման պայմաններում իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայ-իրանական համագործակցության ծավալման համար: Հայաստանում Նադիրի վարած քաղաքականությունն ընդգրկում էր ռազմական, վարչաքաղաքական ու առևտրատնտեսական ոլորտները:

Հայ-իրանական գործակցությունը դրսևորվում էր նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ Նադիրի բարյացակամ վերաբերմունքով: Նա ապօրինի հարկերից ազատեց Էջմիածնի կալվածքները, ըստ արժանվույն գնահատեց ու մեծարեց հայ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանավորներին: Լինելով հեռատես քաղաքական գործիչ ու հմուտ դիվանագետ՝ Նադիրը հասկանում էր տեղական բնակչության կարևորությունը հակաթուրքական պայքարում: Նրա բանակում էին Դիզակի *մեղիք Եզանը*, Գեղարքունիքի *մեղիք Շահնազարը*, Երևանի *մեղիք Հակոբջանը* և ուրիշներ:

1735 թ. հունիսին Եղվարդի հայտնի ճակատամարտում պարտության մատնելով թուրքերին՝ Նադիրը ստիպեց օսմանյան հրամանատարությանը զորքերը դուրս բերել Այսրկովկասից: Նրա հաղթանակն ապահովվեց նաև հայկական ուժերի քաջության շնորհիվ: Իսկ 1736 թ. Էրզրումում կնքված պայմանագրով ճանաչվեց Իրանի գերիշխանությունն Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Վրաստանում: Նույն տարում նա հռչակվեց Պարսկաստանի շահ:

Շուտով Նադիրը հաշվեհարդար տեսավ թուրքական զորքերին օժանդակած ցեղերի հետ: Արցախը Գանձակի խանությունից անկախ հայտարարելով՝

դարձրեց առանձին վարչական միավոր (1736 թ.): Նա վերահաստատեց Արցախի ներքին բաժանումն ու մելիքների ժառանգական իրավունքները: Արցախի մելիքությունները՝ **Ջրաբերդի, Գյուլիստանի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի**, սկսեցին անվանել **Խամսայի (հինգ)** մելիքություններ: Դրանց սահմանները ձգվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը: Մելիքությունների կառավարիչ նշանակվեց Դիզակի **մելիք Եգանը**: Նա ստացավ նաև պարսկական խանի տիտղոս: Մելիք Եգանը միավորում էր նաև մյուս մելիքների ռազմական ուժերը:

Նադիր շահի գահակալման ժամանակ Արցախի մելիքները պահպանեցին իրենց նախկին իրավունքները և ներքին կառավարման հարցերում ունեին գործելու լիակատար ինքնուրույնություն: Յուրաքանչյուր մելիք ուներ իր զինուժը՝ 1000–1500 զինվոր:

Ի դեմս Խամսայի մելիքությունների՝ ստեղծվեց հայկական մի յուրահատուկ պետական կազմավորում: Արցախի ինքնավարությունը մարմնավորում էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ **Գանձասարի կաթողիկոսությունը**, ինչն իր հերթին նպաստում էր ինքնավարության ամրապնդմանը:

Այրարատյան երկրում և Արցախում ամրապնդված մելիքական իշխանությունները, չկարողանալով համախմբված դիմակայել Նադիրի սպանությունից (1747 թ.) հետո ստեղծված նոր իրադրության մարտահրավերներին, աստիճանաբար կորցրին քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու հնարավորությունը:

Ազադագրական պայքարի գաղութահայ կենտրոնները: Հայ ազատագրական շարժման գործում անվիճելի է գաղութահայ կենտրոնների դերը, որոնք սկսեցին աշխուժանալ XVIII դ. կեսերից: Առանձնահատուկ տեղ ուներ հնդկահայ գաղութը:

Հնդկաստանում հայերը հաստատվել էին դեռևս XVI–XVII դարերում: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին վաճառականությամբ և մեծ հաջողու-

թյուններ էին արձանագրել այդ ոլորտում: Երբ եվրոպական պետություններն սկսեցին ներթափանցել Հնդկաստան, հայերն այնտեղ արդեն մեծ կշիռ ունեին: Պատահական չէ, որ անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությունը» դյուրությամբ Հնդկաստան մուտք գործելու և հայ վաճառականների հետ մրցակցությունից խուսափելու նպատակով 1688 թ. պայմանագիր կնքեց նրանց հետ՝ պարտավորվելով հայ վաճառականների ապրանքներն անգլիական նավերով արտահանել Եվրոպա:

Ամրապնդվելով Հնդկաստանում՝ անգլիացիները ձգտում էին միայնակ տիրանալու հնդկական առևտրին և սահմանափակելու հայ վաճառականության իրավունքները: Հզոր Անգլիան, ի վերջո, ուժով կարողացավ տիրել գրեթե ամբողջ Հնդկաստանին: Հնդկահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներն, անհանգստանալով իրենց կապիտալի համար, սկսեցին գիտակցել սեփական պետության անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Նման գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը:

Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Հովսեփ Էմինը ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Այստեղից իր ընտանիքը տեղափոխվել է Հնդկաստան և հաստատվել Կալկաթայում: Երիտասարդ Էմինը գիտեր Հայաստանի ծանր վիճակի մասին, տեսնում էր իր հայրենակիցների թշվառությունը, երբ դա հատկապես համեմատում էր եվրոպացիների բարվոք պայմանների հետ: Նա ոգևորված էր Արցախի ու Սյունիքի ազատագրական պայքարով:

Էմինը երագում էր տիրապետել ռազմական արվեստին և զենքի ուժով ազատագրել հայրենիքը: Հոր կամքին հակառակ, որն ուզում էր իրեն վաճառական դարձնել, 1751 թ. մեկնում է Անգլիա և ընդունվում **Վուլվիչի** թագավորական զինվորական ակադեմիա: Այստեղ ծանոթանում է անգլիական քաղաքական ու պետական գործիչների հետ և նրանց ներկայացնում Անգլիա գալու իր նպատակները: Էմինին հաջողվում է նաև տեսակցել Անգլի-

Հովսեփ Էմին

այի վարչապետի հետ: Հանդիպումից հետո նա համոզվում է, որ Հայաստանի ազատագրման իր գաղափարները չեն համապատասխանում Անգլիայի շահերին:

1759 թ. Էմինը գալիս է Հայաստան: Արևմտյան Հայաստանով ճանապարհորդելու ընթացքում զրույցի բռնվելով հայրենակիցների հետ՝ նա խոսում է հայրենիքի պատմության փառավոր դրվագների մասին և, բերելով արևմտյան քրիստոնյաների օրինակը, կոչ է անում պայքարելու հանուն ազատության:

Ծանոթանալով իրավիճակին՝ Էմինը համոզվում է, որ օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պայքար կարելի է սկսել միայն որևէ հարևան պետության օժանդակությամբ: Այս առումով նա հնարավոր դաշնակից էր համարում Ռուսաստանին կամ Վրաստանին:

Վերադառնալով Անգլիա՝ Էմինը ներկայանում է ռուսական դեսպան Ա. Գոլիցինին: Նրանից վերցնելով Ռուսաստանի վարչապետ Մ. Վորոնցովին ուղղված երաշխավորական նամակ՝ ճանապարհվում է Սանկտ Պետերբուրգ: Էմինը Վորոնցովին ներկայացնում է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, որն իրագործելու համար մտադիր էր դաշնակցել վրաց **Հերսոկ II** թագավորի հետ: Վորոնցովն ընդառաջում է Էմինի խնդրանքը և Հե-

Մշո Ս. Կարապետի վանքը

րակլ II-ին ուղղված նամակով նրան ճանապարհում Վրաստան: Վրաց թագավորը համաձայնում է օժանդակել Էմինի ծրագրին:

Հայաստանում ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Էմինը կապեր է հաստատում Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր **Հովնանի** հետ: Էմինը և Հերակլ II-ը 1764 թ. խրախուսական նամակներ են ուղարկում Հովնանին, սակայն Երևանում խանի մարդիկ ձերբակալում են նամակատարին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Սիմեոն Երևանցին**, տեղեկանալով այդ մասին, կշտամբում է Հերակլ II-ին այն անզգույշ քայլերի համար, որոնք կարող էին առաջացնել պարսկական իշխանությունների վրեժխնդրությունը հայերի հանդեպ: Հերակլը, զգուշանալով հետագա անախորժություններից, Էմինից պահանջում է հեռանալ Վրաստանից:

Մեկ տարի Հյուսիսային Կովկասում մնալուց հետո՝ 1766 թ., Էմինը վերադառնում է Հայաստան և հաստատվում **Գեղաշենում**՝ Գյուլիստանի **մեղիք Հովսեփի** մոտ: Արցախի իրադրությանը ծանոթանալու համար Էմինը լինում է նաև Շուշիում, ապա անցնում Գանձասար: Այստեղ նրան տեղեկացնում են, որ Սիմեոն Երևանցին հրամայել է չընդունել և չօժանդակել իրեն: Համոզվելով, որ Արցախում ևս կատարում են կաթողիկոսի խանգարիչ հրամանը՝ Էմինը որոշում է վերադառնալ Ռուսաստան: Սակայն լսելով, որ Խոյի ու Մալմաստի քրիստոնյաները պատրաստ են տասնութ հազար զինվոր տրամադրել իրեն՝ Էմինը ճանապարհվում է Խոյ: Չունենալով պահանջվող գումարը՝ նա չի կարողանում գործ վարձել և 1770 թ. վերադառնում է Հնդկաստան:

Մադրասի հայրենասիրական խմբակը: Հնդկաստանի **Մադրաս** քաղաքում **Շահամիր Շահամիրյանի** գլխավորությամբ մի խումբ հայրենասերներ XVIII դարի երկրորդ կեսին սկսեցին հիմնավոր գործունեություն ծավալել Հայաստանի ազատագրումը նախապատրաստելու և հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը քարոզելու ուղղությամբ: Հայության շրջանում խանդավա-

Շահամիր Շահամիրյան

Հակոբ

Շահամիրյան

ռիչ դեր ունեցավ Հովսեփ Էմինի ազատագրական-հայրենասիրական քարոզչությունը: Հնդկահայերը որոշում կայացրին Էմինին տրամադրել 12000 ռուբլի՝ բանակ ստեղծելու համար: Մեծահարուստ **Գրիգոր Խոջաջանյանը**՝ նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց այդ ծրագրի իրականացման համար կտակել իր ունեցվածքի մեկ երրորդը, եթե ծրագրին հավանություն տա Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը:

Շ. Շահամիրյանը Հայաստանի ազատագրությունը տեսնում էր համաժողովրդական ապստամբության միջոցով, որը պետք է գլխավորեին Արցախի մեկիքներն ու Էջմիածնի հոգևորականները: Նրա համոզմամբ՝ հայ ժողովուրդը կարող էր օժանդակություն ստանալ Վրաստանից և Ռուսաստանից: Շ. Շահամիրյանը Հերակլ II-ին առաջարկում էր բարեփոխումների միջոցով հզորացնել երկիրը: Վրաց թագավորին նույնիսկ թանկարժեք նվերներ է ուղարկում և օգնելու նպատակով պատրաստակամություն հայտնում տեղափոխվելու Վրաստան: Հերակլ II-ն իր հերթին Լոռու գավառը նվիրաբերում է Շահամիրյանին և նրան շնորհում *իշխանի* տիտղոս: Շահամիրյանի առաջարկությամբ վրաց թագավորը 1790 թ. հատուկ ուղերձ է հղում Պարսկաստան բռնագաղթեցված հայերին՝ այդ ժամանակ Վրաստանի կազմում գտնվող հայկական գավառներում մշտական բնակություն հաստատելու առաջարկով:

Հնդկահայ գործիչները համոզվել էին, որ առանց ժողովրդի աջակցության ազատագրական գործում հնարավոր չէ հասնել հաջողության: Իրենք ազատագրական գաղափարների տարածման, երիտասարդությանը հայրենի երկրի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու համար կարևորում էին անհրաժեշտ գրականության դերը: Շ. Շահամիրյանի ջանքերով 1771 թ. Մադրասում հիմնված հայկական տպարանում լույս է տեսնում **Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տեպրակ, որ կոչի յորդորակ»** գիրքը (1772 թ.): Դա հայ իրականության մեջ հրապարակախոսական բնույթի առաջին տպագիր աշխատությունն էր:

Գիրքը ներկայացնում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը և դրան հակադրում առկա անմխիթար վիճակը: Կոչ էր արվում հայ երիտասարդներին դուրս գալու օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով հասնելու ազատության: Հայոց պետականության անկումը հեղինակը բացատրում էր հայերի ներքին հակամարտությամբ և անմխաբանությամբ, թուլությամբ և տգիտությամբ: Մ. Բաղրամյանը քննադատում է միապետական կարգը՝ այն համարելով պետականության անկման հիմնապատճառներից: Նա առաջարկում է ստեղծել սահմանադրություն և երկիրը կառավարել ժողովրդի ընտրովի ներկայացուցիչների միջոցով, այսինքն՝ հանրապետական և ժողովրդավարական առաջադեմ իրավակարգով:

1786 թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և երկու հազար տպաքանակով լույս տեսնում Սանկտ Պետերբուրգում, իսկ այնուհետև թարգմանվում է նաև վրացերեն:

Մադրասի խմբակը հրատարակում է նաև «Ռոքայթ փառոց» գիրքը (1773 թ.): Սա ապագա հայկական պետության կառավարման համար նախատեսված օրենքների հավաքածու էր՝ յուրահատուկ «Սահմանադրություն»: Հատկանշական է, որ այն ԱՄՆ-ի Սահմանադրությունից 14 տարի շուտ է լույս տեսել: Գիրքը սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու ծրագիր էր և հայ քաղաքական մտքի կարևոր նվաճումներից:

Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը:
XVIII դ. 60-ական թվականներից սկսած՝ Հայաստանի ազատագրմամբ մտահոգ էր նաև ռուսաստանահայ գաղութը: Դեպի հարավ ծավալվելու Ռուսաստանի ձգտումները և հայ ազատագրական ուժերի ցանկությունները համընկել էին: Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից էին Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ **Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և ազգային հասարակական գործիչ Հովհաննես Լազարյանը:**

Հայ գործիչներին ոգևորում էր 1783 թ. **Գեորգիևսկ** քաղաքում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև դաշ-

Արքեպիսկոպոս

Հովսեփ Արղության

Հովհաննես Լազարյան

Նագրի կնքումը, որով Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր առնում Վրաստանը և գորք տրամադրում նրան: Արդությանն ու Լազարյանը 1780-ական թվականների սկզբին բանակցություններ էին վարում կայսրության պետական գործիչների հետ Հայաստանն ազատագրելու վերաբերյալ: Նրանք կազմում են Հայաստանի ազատագրության և հայրուսաստանյան դաշնագրի՝ 18 հոդվածից բաղկացած մի նախագիծ, ըստ որի՝ Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանի թագավորն ընտրվելու էր Ռուսաստանի կայսեր կողմից:

Ռուսաստանի հովանու տակ հայկական պետականությունը վերականգնելու՝ 20 հոդվածից բաղկացած մի այլ նախագիծ է կազմում Շահամիր Շահամիրյանը: Այս նախագծով, Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ խորհրդարանական կառուցվածքով:

Հովսեփ Արդությանի և Շահամիր Շահամիրյանի նախագծերը ներկայացվում են Ռուսաստանի կառավարությանը, սակայն ցարական իշխանությունները դրանց ընթացք չեն տալիս:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Նադիրը Հայաստանում:
2. Որո՞նք էին Խամսայի մեղիքությունները, ի՞նչ կարգավիճակ ստացան դրանք Նադիրի օրոք:
3. Ինչո՞ւ XVIII դ. կեսերից արդիականացավ սեփական պետականություն ունենալու գաղութահայության ձգտումը:
4. Ո՞վ էր Հովսեփ Էմինը: Ներկայացրե՞ք նրա գործունեությունը:
5. Ո՞ր երկրների հետ էր կապում Հայաստանի ազատագրության հարցը Հովսեփ Էմինը, ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ չիրականացավ Հ. Էմինի ծրագիրը:
6. Ներկայացրե՞ք Հովսեփ Արդությանի և Շահամիր Շահամիրյանի նախագծերը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով Հայաստանի ազատագրման երեք ծրագրերից ո՞րն էր առավել իրատեսական և ինչո՞ւ:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նադիր շահ, Եղվարդի ճակատամարտ, Խամսայի մելիքություններ, Հովսեփ Էմին, Միմեոն Երևանցի, Շահամիր Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան, «Նոր տարրակ, որ կոչի յորդորակ», Մադրասի հայրենասիրական խմբակ, հանրապետություն՝ խորհրդարանական կառուցվածքով, Հովսեփ Արղության, Հովհաննես Լազարյան

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Գիզակի մելիք Եգանը հավատարմության և ազնիվ ծառայության համար Նադիր շահի կողմից ստացել է Խամսայի մելիքությունների գերազահությունը: Նադիր շահի՝ Մուղանի դաշտում ձմեռելու ժամանակ նրա բանակն ապահովել է պարենով:

Մի անգամ ձմռանը Նադիր շահը մելիք Եգանին պատվիրում է իր համար սունկ բերել: Մելիքը հանձնառու է լինում, բայց մյուս մելիքները նրան ասում են, թե ինչու է այդ անհնարին գործը հանձն առել, որտեղից պետք է այդ ձմռան եղանակին սունկ գտնի: Սակայն մելիք Եգանը հանգստացնում է նրանց՝ ասելով, թե ինքը կտա շահի պատասխանը: Եվ գնալով շահի մոտ՝ հայտնում է նրան. «Ձեր հրամանի համաձայն՝ մարդիկ ուղարկեցի այնտեղ, որտեղ սունկ է լինում, սակայն այդ վայրերը ծածկված էին ձյունով»:

Նադիր շահը ծիծաղում է և ասում, որ ինքը քաջ գիտեր, որ ձմռանը սունկ չի լինում, այլ պարզապես փորձում էր նրա հավատարմությունը: Եվ շահը նրան ասում է. «Քանի որ բազմության մեջ իմ հրամանն ընկալեցիր որպես կատարելի, այդ պատճառով իմ հայրացուն ես արդարև»:

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վարչաքաղաքական կազմությունը: XIX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր պարսկական տերության, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Արևելյան Հայաստանի տարածքն հիմնականում ընդգրկում էր Երևանի, Նախիջևանի, Գանձակի և Ղարաբաղի խանությունները: Ամենաազդեցիկ վարչական միավորը Երևանի խանությունն էր: Երևանի խանը՝ սարդարը նաև ամբողջ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչը ամենաազդեցիկն էր: Երևան քաղաքի կառավարումը հաճախ իրականացնում էին հայ ազնվականական տոհմերի ներկայացուցիչները, մասնավորապես **Մելիք-Աղա-մայանները:**

Ղարաբաղի խանության կենտրոնը հինավուրց հայկական Շուշին էր: Արցախի և Սյունիքի զգալի մասը կազմող այս վարչական միավորը գերազանցապես հայաբնակ էր: Այստեղ դեռ շարունակում էին իրենց ազդեցությունը պահպանել հայ մելիքական տները, ովքեր իրենց տիրույթներում ունեին որոշակի իրավունքներ: Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, գտնվում էին Վրաց թագավորության կազմում, որը շարունակում էր դժվարությամբ պահպանել իր անկախությունը:

XIX դ. սկզբին Ռուսաստանյան կայսրությունն սկսեց անդրկովկասյան տարածաշրջանի, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստանը գրավելու իր վաղեմի ծրագրի իրականացումը: Այդ նպատակի համար ռուսական իշխանությունները փորձում էին օգտագործել երկրամասի քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի ազատագրական ձգտումները: 1801 թ. Արևելավրացական թագավորությունը կցվեց

Ռուսաստանին: Նրա հետ խաղաղ ճանապարհով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Լոռի, Փամբակ, Շամշադին, Իջևան գավառները: Սկսվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը:

1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պայտերագներ: Գյուլիստանի հաշտությունը: Համոզվելով, որ Անդրկովկասի մնացած մասի նվաճումը խաղաղ եղանակով այլևս հնարավոր չէ՝ Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ: Ռուս-պարսկական պատերազմն ընթացավ **1804–1813 թթ.:**

Ռուսական զորքերը 1804 թ. մայիսին գրավեցին Գանձակի խանության տարածքը և պաշարեցին Արևելյան Հայաստանում պարսիկների ամենաուժեղ հենակետը՝ Երևանի բերդը: Սակայն նրանք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության և ստիպված եղան վերադառնալ Վրաստան:

1805 թ. ռուսական բանակն անցավ նոր հարձակման և գրավեց **Շիրակը:** Այսպես Շիրակը միացվեց Ռուսաստանին: Ղարաբաղի խանը ևս հարկադրված եղավ ռուսական հրամանատարության հետ հաշտություն կնքել իր խանությունը Ռուսաստանյան կայսրությանը հանձնելու մասին:

1808 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը երկրորդ անգամ արշավեցին **Երևանի** վրա: Այս անգամ էլ պարսիկներին հաջողվեց անառիկ պահել բերդը:

1812 թ. հունիսին Նապոլեոնը ներխուժեց Ռուսաստան: Օգտվելով դրանից՝ պարսկական իշխանություններն ակտիվացրին իրենց գործողություններն Անդրկովկասում: Ֆրանսիայի ջախջախումից հետո Ռուսաստանի Պարսկաստանի դեմ անցավ հարձակման: Գահաժառանգ **Աբաս-Միրզան** Արցախում, Մեղրիում և այլ վայրերում տեղի ունեցած մարտերում ծանր պարտություն կրեց: Պարսկական կողմը հարկադրված էր **1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին** Արցախի **Գյուլիստան** գյուղում կնքել **հաշտություն:** Այս պայմանագրով Իրանը մեկընդմիջտ հրաժարվեց Արևելյան Վրաստանից, Արևելյան Անդրկովկասից, Գանձակից, Ար-

ցախից, Շիրակից, Զանգեզուրից, Լոռուց, Շամշադինից:

Այսպիսով՝ Արևելյան Հայաստանից Ռուսաստանին անցան զգալի տարածքներ: Երևանի և Նախիջևանի խանությունները դեռևս մնում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XIX դ. սկզբին ո՞րն էր Արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչական միավորը:
2. Հայաստանի ո՞ր մասերն էին մտնում Ղարաբաղի խանության կազմի մեջ:
3. Ե՞րբ է սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը: Ինչո՞վ այն ավարտվեց:
4. Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ ռուս-պարսկական պատերազմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք աղյուսակը.

Պատերազմ	Տարեթվեր	Կարևոր իրադարձություններ	Պայմանագրի վայր	Արդյունքներ
I ռուս-պարսկական				

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սարդար, Մելիք-Աղամալյաններ, 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմ, Փոքր Ղարաբաղի խան, Աբաս-Միրզա, Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիր

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՌՍԱՍԱՆԻՆ ՄԻԱՅՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

Հայաստանը 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմի տարիներին: 1826 թ. հուլիսին Արաս–Միրզայի 60–հազարանոց բանակը, խախտելով Գյուլիստանի պայմանագիրը, ներխուժեց Արցախ: Սկսվեց ռուս–պարսկական նոր պատերազմ:

Հուլիսի 26–ին պարսկական զորքերը պաշարեցին **Շուշի** բերդը: Ռուսական կայսրը շրջակա գյուղերից հավաքված հայերի օգնությամբ դիմեց ինքնապաշտպանության: Շուշիի պաշտպանությունը տևեց 47 օր, և կարևոր նշանակություն ունեցավ պատերազմի հետագա ընթացքի համար:

Երևանի խանի զորքերն էլ ներխուժեցին Շիրակ: Փոքր Ղարաքիլիսայի գյուղացիները ռուս սահմանապահ զինվորների հետ բարիկադներ կառուցեցին ու դիմեցին ինքնապաշտպանության: **Իսկ 1826 թ. սեպտեմբերի 3–ին Շամխորի** մոտ հայ նշանավոր գեներալ **Վ. Մադաթովի** 2–հազարանոց ջոկատը ջախջախեց պարսկական 10–հազարանոց զորամասը: Մարտի դաշտում թողնելով մեծ ավար՝ հակառակորդը փախուստի դիմեց: **Սեպտեմբերի 13–ին Ելիզավետպոլի** մոտ տեղի ունեցած ավելի մեծ ու վճռական ճակատամարտում ռուսական զորքերը նոր հարված հասցրին Արաս–Միրզայի բանակին և դուրս շարտեցին գրավված շրջաններից:

Պատերազմներին մասնակցած հայկական կամավորական զնդերի դրոշմներից

Շուշիի բերդը

Գեներալ Պասկևիչ
Երևանցի

Ռուսական զորքերի հաջողությունները ոգեշնչեցին հայ բնակչությանը: 1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում ձևավորվեց հայ կամավորական առաջին ջոկատը, որը բաղկացած էր ավելի քան 100 մարդուց: Արցախում և այլ վայրերում ևս կազմակերպվեցին կամավորական այլ գումարտակներ՝ ազգային դրոշներով, հայ հրամանատարներով: Լոռի-Փամբակում ճանաչում ձեռք բերեցին **Մարտիրոս Վեփյանի**, Շամշադինում՝ **Գրիգոր Մանուչարյանի** ջոկատները:

1827 թ. գարնանից ռուսական զորքերը գեներալ **Իվան Պասկևիչի** հրամանատարությամբ ռազմական գործողություններ ծավալեցին Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում: Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ **Ներսես Աշտարակեցու** խոսքերով՝ մոտենում էր Արարատյան աշխարհի և հայ ժողովրդի ազատագրության ժամը:

Պարսկական մեծաքանակ բանակը հերթական պարտություն կրեց **1827 թ. օգոստոսի 17-ին** Օշականի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում: Ռուսական կողմը ևս ունեցավ մեծ կորուստներ: Մարտում զոհվածների հիշատակը հավերժացնելու համար 1834 թ. Էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցներով կանգնեցվեց հուշարձան:

1827 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը գրավեցին **Մարդարապատը**, պաշարեցին Երևանի բերդը: Պասկևիչը Երևանի խանին առաջարկեց առանց կռվի հանձնել բերդը, բայց մերժում ստացավ: Սեպտեմբերի 30-ի գիշերը՝ մինչև լույս, անընդհատ ուժբակոծվում էր բերդը: Քանդվել էին հարավային պարիսպները: **1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի** առավոտյան ռուսական զորքերն ու հայ կամավորները մտան բերդ:

Երևանի գրավումը մեծ ցնծությամբ ընդունվեց հայության կողմից: Այն, փաստորեն, վճռեց պատերազմի ելքը:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Պարսկահայերի վերաբնակեցումը: 1827 թ. հոկտեմբերին ռուսական զորամասերը մտան Թավրիզ: Տեղի հայերը

աղ ու հացով դիմավորեցին նրանց: 1827 թ. վերջերին և 1828 թ. սկզբներին ռուսական զորքերը գրավեցին Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, շարժվեցին դեպի Իրանի մայրաքաղաք Թեհրան: Շահը ստիպված հաշտություն խնդրեց:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում հաշտության պայմանագիր կնքվեց: Այդ պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի ևս մի ընդարձակ տարածք՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները անցան Ռուսաստանի գերիշխանության տակ: Պարսկաստանի տիրապետության տակ մնացած հայերին իրավունք տրվեց մեկ տարվա ընթացքում իրենց շարժական գույքով բնակություն հաստատելու Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Ռուսպարսկական սահմանը մի հատվածով անցնելու էր Արաքս գետով: Պարսկահայք նահանգը՝ իր հայտնի Խոյ և Սալմաստ գավառներով, վերադարձվելու էր պարսիկներին:

*Երևանի բերդի գրավումը.
1827 թ. հոկտեմբերի 1*

1828 թ. գարնանն սկսվեց պարսկահպատակ հայերի զանգվածային վերաբնակեցումը: Շուրջ 40–42 հազար հայեր Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և այլ շրջաններից բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում: Վերաբնակիչները 6 տարով ազատվեցին հարկերից ու տուրքերից: Աղքատներին դրամական որոշ օգնություն տրվեց բնակարաններ կառուցելու համար:

Հայերի վերաբնակեցումը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Փաստորեն Շահ Աբասի կողմից Պարսկաստան բռնագաղթված հայության մի մասը կրկին վերադարձավ իր հայրենի շեները: Այդ զանգվածային վերաբնակեցման շնորհիվ վերականգնվեց Արևելյան Հայաստանի հայկական ժողովրդագրական պատկերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմի սկիզբը:
2. 1826 թ. ի՞նչ խոշոր ճակատամարտեր տեղի ունեցան:
3. Նկարագրե՞ք 1827 թ. իրադարձությունները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Երևանի բերդի գրավումը:
4. Երբ է կնքվել Թուրքմենչայի պայմանագիրը, և ի՞նչ էր այն նախատեսում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՞ք նախորդ դասին լրացրած աղյուսակը՝ ավելացնելով II ռուս–պարսկական պատերազմը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմ, Շուշիի 47–օրյա պաշտպանություն, Վ. Մադաթով, Շամխորի ճակատամարտ, Ելիզավետպոլի ճակատամարտ, Բ. Պասկևիչ, Օշականի ճակատամարտ, Սարդարասպար, Երևանի բերդ, Թուրքմենչայի պայմանագիր

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ: 1836 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական մարզի կազմակերպումը: Արևելյան Հայաստանում խանական կարգերի տապալումից հետո անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր իշխանություն: Դեռևս 1827 թ. վերջերին մի խումբ հայ հայրենասեր մտավորականներ՝ **Խ. Լազարևը, Ա. Խոդաբաշյանը և Կ. Արղությանը**, Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնավար իշխանություն ստեղծելու վերաբերյալ նախագիծ կազմեցին: Այդ նախագիծի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը պետք է ունենար ինքնավարություն, իր զինանշանը, ազգային դրոշը և օրենքները: Պետական պաշտոնյաները պետք է հայեր լինեին:

Հայկական պետության մեջ էին ընդգրկվելու Հին Հայաստանի բոլոր կենտրոնական նահանգները: Այսինքն՝ Հայաստանը պետք է միավորվեր, ունենար հայ կամավորականներից հավաքագրված բանակ, հայազգի պաշտոնյաներ: Երկրի պետական ծառայողներն իրենց կրթությունը ստանալու էին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, մասնավորապես Լազարյան ճեմարանում:

Ցարական կառավարությունը, բնականաբար, չընդունեց Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը: Այդուհանդերձ, կատարեց հայերին սիրաշահելու քայլ. **1828 թ. մարտի 21-ին Նիկոլայ I-ի** հրամանագրով Երևանի և Նախիջևանի խանություններից կազմվեց **Հայկական մարզ**: Այն, որպես առանձին վարչական միավոր, մտնելու էր կայսրության կազմում, պետք է ունենալու էր իր դրոշը և զինանշանը: Սակայն այդ միավորը հայկական իրական ինքնավարության որևէ նշույլ չէր պարունակում:

Հայկական մարզը կառավարում էր մարզային վարչությունը, որի պետը 1830–1838 թթ. հայազգի գեներալ **Վասիլ Բեհրությունի էր**: Պարսկական օրենքներն ու վարչաձևերն աստիճանաբար փոխարինվեցին ռուսական օրենքներով ու վարչաձևերով:

1830–1840–ական թթ. Անդրկովկասում կատարվեցին մի շարք վարչական փոփոխություններ: 1840 թ.

Վասիլ Բեհրությունի

Հայկական մարզի
գինասնշանը

վերացվեց Հայկական մարզը: 1844 թ. հիմնվեց **Կովկասի փոխարքայությունը**: 1846 թ. Անդրկովկասը բաժանվեց նահանգների: **1849 թ.** հիմնվեց **Երևանի նահանգը**, որի մեջ մտան Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառները: Վարչական այդ վերափոխումները չէին բխում Այսրկովկասի ժողովուրդների շահերից և նպատակ ունեին ամրապնդելու Ռուսաստանի դիրքերը տարածաշրջանում:

1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությունը: Ռուսական կառավարությունը **1836 թ. մարտի 11-ին** հրապարակեց եկեղեցական հատուկ կանոնադրություն: Դրանով սահմանվում էին Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու իրավունքներն ու պարտականությունները, փոխհարաբերությունները կառավարության հետ:

Հայ եկեղեցին իրավունք չուներ զբաղվելու պետական գործերով, տնօրինելու էր միայն դպրոցի, ծեսերի և այլ հարցեր: Դրանով իշխանությունները փորձում էին Հայ առաքելական եկեղեցին պահել պետական հսկողության տակ: Ըստ կանոնադրության՝ Ռուսաստանում ստեղծվելու էր հայկական հոգևոր 6 թեմ: Ռուսական արքունիքը, փաստորեն, հնարավորություն էր ստանում նաև միջամտելու հայոց կաթողիկոսների ընտրությանը. կաթողիկոսական երկու թեկնածուներից ռուսական կայսրը իր հայեցողությամբ հաստատելու էր մեկին:

Անշուշտ, կանոնադրությունը պարունակում էր նաև հայության համար դրական կետեր: Հայ եկեղեցին հսկայածավալ Ռուսաստանում ստանում էր պաշտոնական կարգավիճակ, հոգևոր եկեղեցական ինքնավարություն, հայ մանուկների կրոնական ու ազգային դաստիարակությամբ զբաղվելու որոշակի հնարավորություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնավարություն ստեղծելու ծրագրի նախագիծը:
2. Ծրագիրը մերժելուց հետո վարչատարածքային ի՞նչ միավոր ստեղծվեց Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանություններից:

3. 1830–1840–ական թթ. վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում:
4. 1836 թ. կանոնադրությամբ Հայ եկեղեցու ղր իրավունքներն էին սահմանափակվում:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՅ

Ձեր կարծիքով՝ 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությունն ավելի շատ դրական, թե՛ բացասական հետևանքներ ունեցավ Հայոց եկեղեցու համար:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական մարզ, Վ. Բեհրություն, Կովկասի փոխարքայություն, Երևանի նահանգ, 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրություն

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Վարչական բաժանումը: Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր *Էրզրումի (Կարին), Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Գիարբեքիի և Սեբաստիայի* նահանգների: *Կիլիկիայի* տարածքը հիմնականում ընդգրկված էր Ադանայի ու Մարաշի նահանգներում: Նահանգապետ–փաշաներից ամենաազդեցիկը Էրզրումի փաշան էր, որ կրում էր *սեբաստիար* տիտղոսը և միաժամանակ կայսրության արևելյան շրջաններում տեղակայված թուրքական զորքերի հրամանատարն էր:

Հայ իշխանական տների շտապիղներն իրենց կիսանկախ վիճակը պահպանում էին Սասունում, Մուշում, Մոկսում, Ջեյթունում:

1806–1812 թթ. ռուս–թուրքական պայերազմը: XIX դարի ռուս–պարսկական պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի դրդմամբ Օսմանյան կայսրությունը 1806 թ. դեկտեմբերին պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Թեև ռուսական բանակները միաժամանակ ստիպված էին մարտեր մղել և՛ թուրքական, և՛ պարսկական զորքերի դեմ, այդուհանդերձ, ունեցան լուրջ հաջողություններ: **1807 թ. հունիսի 18–ին Ախուրյանի մոտ՝ Փոքր Ղա-**

րաքիլիսա գյուղում տեղի ունեցած ճակատամարտում նրանք պարտության մատնեցին թուրքական զորքերին:

Ռուսատանի հաջողությունները ստիպեցին Օսմանյան Թուրքիային **1812 թ. մայիսին** հայազգի դիվանագետ **Մանուկ բեյի** աջակցությամբ **Բուխարեսպում** կնքել **հաշտություն**: Անդրկովկասում ռուսների գրաված տարածքները վերադարձվեցին թուրքերին:

1828–1829 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմը և արևմտահայությունը: Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակներն ամրապնդեցին Ռուսաստանի դիրքերն Անդրկովկասում: Սակայն ռուսական արքունիքը դրանով չբավարարվեց: Նրան պետք էին նոր հողեր: Ուստի նոր պատերազմ սկսվեց Օսմանյան կայսրության դեմ:

1828 թ. հունիսին ռուսական բանակը գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց դեպի Կարս: Կարսի մատույցներում տեղի ունեցած հաղթական կռիվներից հետո ռուսները և նրանց հետ ևս մի քանի հազար հայ կամավորներ պաշարեցին Կարսի բերդը: Թուրքական կայսրը երեք օր համառ դիմադրություն ցուցաբերեց: Սակայն հունիսի 23–ին ռուսական զորքերը գրոհով տիրեցին Կարսին:

Կարսի գրավումն ունեցավ ռազմավարական խոշոր նշանակություն: Դրանից հետո ռուսական զորքերը **հուլիս–օգոստոսին** գրավեցին Ջավախք գավառը՝ **Ախալքալաք** կենտրոնով, **Ախալցխան** ու **Արդահանը**:

Ռուսական զորքերի հաղթանակները ոտքի հանեցին Բայազետի փաշայության հայերին, որոնք կազմում էին տեղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: 1828 թ. օգոստոսին ռուսական զորքերի Երևանյան ջոկատը տեղացի հայերի աջակցությամբ գրավեց Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները:

Անգլիայի հրահրմամբ 1829 թ. փետրվար–մարտ ամիսներին թուրքական զորքերը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Կարինում, հարձակման անցան Կարսի և Ախալցխայի ուղղությամբ: Նրանց հաջողվեց

հանկարծակի ներխուժել Ախալցխա և մեծ կորուստներ պատճառել բնակիչներին ու կայագորին: Սակայն Ախալցխայի կայագորը պարեա, գեներալ **Վ. Բեհրուժովի** գլխավորությամբ հերոսաբար մարտնչեց թշնամու դեմ և նրան փախուստի մատնեց:

1829 թ. ռուսական զորքերը գրավեցին Կարինը, Խնուսը, Մուշը, Բաբերդը, Օլթին և այլ վայրեր: Այս պատերազմում ևս հայերը, կարծելով, թե Ռուսաստանը իրենց պետք է ազատագրի մահմեդականների լծից, նյութական և ռազմական մեծ օգնություն ցուցաբերեցին ռուսական զորքերին:

1829 թ. հունիսին Վանի փաշան, ավերելով ու կողոպտելով հայկական գյուղերը, պաշարեց Բայազետի բերդը: Բայազետի ռուսական կայագորը և հազար հայ կամավորներ քաջաբար դիմադրեցին հակառակորդին և անառիկ պահեցին բերդը: Այդ կռիվներում, ռուսների վկայությամբ հայերը մեռնում էին որպես հերոսներ:

Ադրիանապոլսի պայմանագիրը: Արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը: Ռուս-թուրքական պատերազմը ինչպես Բալկանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատում ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: **1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում** կնքվեց հաշտության պայմանագիր:

Այդ պայմանագրով Սև ծովի արևելյան ափերից ընդարձակ մի տարածք, ինչպես և Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներն անցան Ռուսաստանին: Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած հայերին իրավունք տրվեց վերաբնակվելու Ռուսաստանին անցած տարածքներում:

Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների համար, ընդհանուր առմամբ, դա նպաստավոր պայմանագիր էր: Բայց այն չարդարացրեց արևմտահայերի հույսերը, որոնք ձգտում էին, արևելահայերի նման, միանալու Ռուսաստանին: Արևմտաեվրոպական մեծ տերությունների ճնշման տակ Ռուսաստանը հարկադրված օսմանյան Թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում գրաված տարածքները:

Կարին

Ադրիանապոլսի պայմանագիրն արևմտահայերի համար ծանր կացություն ստեղծեց: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո թուրքերը կարող էին վրեժխնդիր լինել ռուսներին օժանդակած հայերից: Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունն էլ օգտվելով այդ վիճակից՝ շահագրգռեց հայերին վերաբնակվելու Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Այդ մասին հատուկ հոդված մտցվեց պայմանագրի մեջ:

1829–1830 թթ. Կարինի, Կարսի, Բայազետի շրջաններից Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան շուրջ 75 հազար հայեր: Կարինցիները բնակություն հաստատեցին հիմնականում Ախալցխայի և Ախալքալաքի, կարսեցիները՝ Շիրակի և Թալինի շրջաններում, բայազետցիներն ու ալաշկերտցիները՝ Սևանա լճի ավազանում:

Վերաբնակիչները կառուցեցին բնակարաններ, հողը մշակեցին, այգիներ տնկեցին, ջրանցքներ ու ճանապարհներ շինեցին, կենդանություն և շունչ տվեցին բազմաթիվ հին ու նոր բնակավայրերի: Ցարիզմի ցույց տված օգնությունը չնչին էր, ուստի երկար ժամանակ հայ վերաբնակիչները մեծ զր-

կանքներ կրեցին, և նույնիսկ նրանց մի մասը նորից վերադարձավ Արևմտյան Հայաստան:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես պարսկահայերի, այնպես էլ արևմտահայերի վերաբնակեցումն ունեցավ մեծ նշանակություն. Արևելյան Հայաստանում հայության թիվն աճեց, և այն կրկին վերածվեց հայահավաք կենտրոնի: Սակայն միաժամանակ Պարսկահայքն ու Արևմտահայաստանը կորցրին իրենց հայ բնակչության մի ստվար հատված:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին 1828–1829 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի պատճառները:
2. Ներկայացրե՞ք Կարսի գրավման նշանակությունը:
3. Տարածքային ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան ռուսական զորքերը 1829 թ. ընթացքում:
4. Ե՞րբ և որտե՞ղ կնքվեց հաշտության պայմանագիրը:
5. Բ՞նչ էր նախատեսում պայմանագիրը: Փորձե՞ք վերլուծել դրա նշանակությունը: թուրքական լծի տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների և հայերի համար:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

1. Շարունակե՞ք լրացնել պատերազմների և վերաբերող աղյուսակը:
2. Կազմե՞ք Պարսկաստանից և Թուրքայից եկած բնակչության Արևելյան Հայաստանում վերաբնակեցման մոտավոր գծապատկերը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1806–1812 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմ, Մանուկ բեյ, Բուխարեստի հաշտության պայմանագիր, 1828–1829 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմ, սերասկյար

§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Մշակութային կյանքի պայմանները: XVII–XVIII դարերի հայ մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ մայր հայրենիքում ստեղծված քաղաքական ծանր կացության պատճառով մշակութային կյանքը հիմնականում զարգացավ օրեցօր ստվարացող հայկական գաղթավայրերում՝ Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Վենետիկում, Նոր Զուղայում և այլուր:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, ինչպես և Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների անցումը Ռուսաստանին փոխեց տարածաշրջանի իրավիճակը: Ուժեղացավ գաղթավայրերից գիտամշակութային կենտրոնները հայրենի հողի վրա տեղափոխելու շարժումը:

Մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի կյանքում ոչ միայն դրական տեղաշարժեր չեղան, այլև արևմտահայերի զանգվածային տեղաշարժից հետո տնտեսությունն ու մշակույթը մնացին ծայրահեղ ծանր պայմաններում:

Դպրոցը: Հայ դպրոցը մնում էր մշակույթի կարևորագույն բնագավառներից մեկը: XVIII դարում

*Վենետիկի
Ս. Ղազար կղզին*

Լազարյան ճեմարանը

բացված հայտնի կրթօջախներից էին **Վենետիկի Ս. Ղազար** կղզու վանական և Կ. Պոլսի **Սկյուտար** թաղամասի դպրոցները: Դրանք երկար կյանք ունեցան և մեծ դեր խաղացին հայ կրթական կյանքում: Խիստ կարևոր էր **1763 թ. Էջմիածնում Սիմեոն Երևանցու** ջանքերով բացված դպրոցի հիմնադրումը:

Հայ կրթական կյանքը վերելք ապրեց XIX դարից, երբ բացվեցին բազմաթիվ բարձրագույն դպրոցներ: Հատկապես աննախադեպ զարգացում ապրեց ռուսահայ բարձրագույն դպրոցը: **1810 թ. Ասորսիանում** հիմնվեց **Աղաքաբյան դպրոցը, 1815 թ. Մոսկվայում** բացվեց նշանավոր **Լազարյան ճեմարանը**: Վերջինս դարձավ Ռուսական կայսրությունում միակ արևելագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որտեղ պատրաստվեցին արևելյան լեզուների բարձրակարգ մասնագետներ, խոշոր հայագետներ:

Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին, կարևորելով հայության համար հայափոծ Թիֆլիսի դերը, 1824 թ. հիմնեց հայկական ուսումնարան՝ համրավավոր **Ներսիսյան դպրոցը**: Շուրջ մեկ դար այս հաստատությունը մեծապես նպաստեց արևելահայ գրական–հասարակական կյանքի վերելքին:

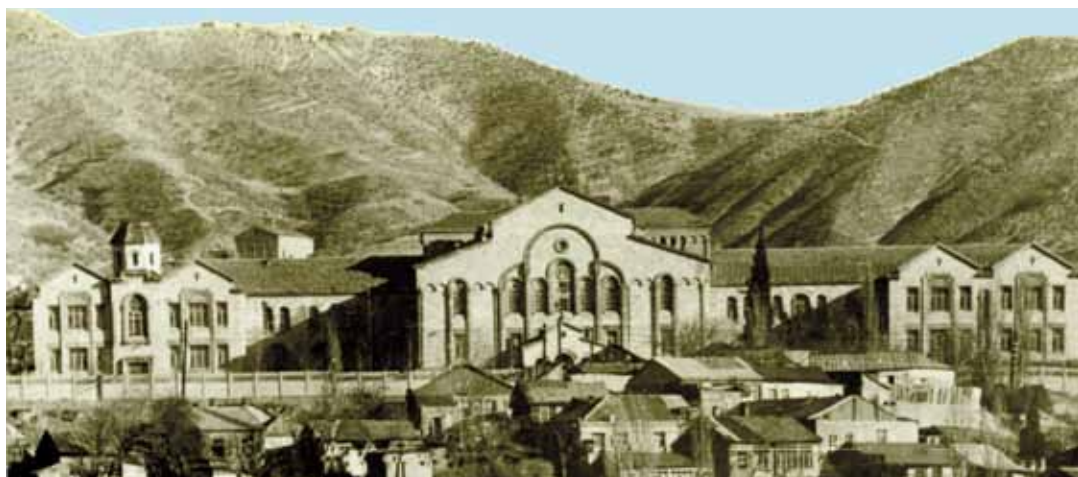
1837 թ. Երևանում և 1838 թ. Շուշիում բացվեցին հայտնի թեմական դպրոցները: XIX դարի առաջին կեսին Վենետիկում գործում էր նշանավոր Ռաֆայելյան դպրոցը: Դպրոցներ կային Զմյուռնիայում, Կ. Պոլսում, Կալկաթայում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթօջախներից համեմատաբար ճանաչված էին Վանի և Էրզրումի, Ախալցխայում՝

Կարապետյան, Ախալքալաքում՝ Մերոպյան դպրոցները: Հայ երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում նաև եվրոպական համալսարաններում:

Տպագրությունը: Հայ մամուլի սկզբնավորումը: XVII–XVIII դդ. հայ տպագրությունը հասավ նոր հաջողությունների: Հիմնվեցին բազմաթիվ տպարաններ Ամստերդամում, Կ. Պոլսում, Վենետիկում: **Ռսկան Երևանցու** ջանքերով 1666 թ. Ամստերդամի տպարանում լույս տեսավ նկարազարդ ամբողջական Աստվածաշունչը:

Հայերեն բազմաթիվ գրքեր տպագրվեցին գաղթօջախներում հիմնադրված տպարաններում: Հայ տպագրության պատմության մեջ հատկապես հիշարժան է 1771 թ., երբ **Միսեոն Երևանցի** կաթողիկոսը էջմիածնում հիմնում է տպարան, որն առաջինն էր հայրենի հողի վրա: Շուտով կառուցվեց նաև էջմիածնի թղթի գործարանը: Տպագրության բնագավառում մեծ հաջողություններ են գրանցվում Կ. Պոլսում: **Պողոս Արապյանը** դառնում է Օսմանյան կայսրության ամենանշանավոր տպագրիչը: Նա ստեղծում է տարբեր լեզուների համար տառատեսակներ, այդ թվում՝ թուրքերենի: XVIII դ. վերջին հայ մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը հայ մամուլի ստեղծումն էր: 1794 թ. Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում **Հարություն Շնավնյանի** խմբագրությամբ լույս տեսավ հայկական առաջին ամսագիրը՝

Ներսիսյան դպրոց

«Ազդարարը»: Այն ուներ քաղաքական, տնտեսական լուրերի բաժիններ:

Հայկական մամուլը հաջորդ տասնամյակներին մեծ առաջընթաց ունեցավ: XIX դ. առաջին կեսին հրատարակվում էին 40 անուն թերթեր և ամսագրեր՝ բոլորն էլ Հայաստանից դուրս, ինչպես **«Բազմավեպը»** (Վենետիկ), **«Ազգասերը»** (Կալկաթա), **«Լրո զհրը»** (Կ.Պոլիս), **«Կովկասը»**, **«Արարապը»** (Թիֆլիս) և այլն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր XVII–XVIII դարերի հայ մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունը:
2. Ինչո՞ւ էր նշված ժամանակաշրջանում հայկական մշակույթը զարգանում գերազանցապես հայրենիքից դուրս:
3. Թվարկե՛ք XVIII դ. վերջից – XIX դ. կեսերը բացված հայկական դպրոցները:
4. Երբ և ո՞ւմ ջանքերով էջմիածնում հիմնվեց տպարան:
5. Ո՞րն է հայ առաջին ամսագիրը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք աղյուսակը.

Դպրոցը	Վայրը	Տարեթիվը
1.		
2.		

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզու վանական դպրոց, Կ. Պոլսի Սկյուրարի դպրոց, Էջմիածնի դպրոց, Ասորիսիանի Աղաբաբյան դպրոց, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան, Ներսիսյան դպրոց

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԱԸ

Միքայել Չանյան
«Պարսկություն Հայոց»

Պարսկագիրությունը: Միսիթարյան միաբանությունը: XVIII դ. 20–ական թթ. ազատագրական շարժումների պատմության մասին կարևորագույն աղբյուրներ են *Եսայի Հասան–Ջալալյանի «Պարսկություն Աղուանից»* և *Սյրեփանոս Շահունյանի «Ընդիր պարսկություն Գալիթ Բէկին»* աշխատությունները: **Աբրահամ Երևանցին** գրել է XVII–XVIII դարերի թուրք–իրանական պատերազմների և Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության մասին:

1717 թ. Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում **Միսիթար Սերասարացու** կողմից հիմնվեց հայտնի **Միսիթարյան միաբանությունը**, որին կից բացվեցին դպրոց, մատենադարան, տպարան և այլն: Շուտով միաբանությունը դարձավ հայ գիտության խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Միայն XVIII դ. Միսիթարյանները հրատարակեցին 100 անուն գիրք:

Հռչակավոր պատմաբան **Միքայել Չանյանը** գրեց իր եռահատոր **«Հայոց պատմությունը»**, որը Մովսես Խորենացու աշխատությունից հետո հայոց ամբողջական պատմության մասին երկրորդ գիրքն էր:

Միսիթարյաններից նշանավոր էր նաև **Ղուկաս Ինճիճյանը**, ով բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական աշխատությունների հեղինակ էր: Վիեննայում լույս տեսած **«Տիեզերական պարսկության»** երկհատորյակը մեծ ճանաչում բերեց պատմաբան **Հովսեփ Գաթրճյանին**:

Հայոց պատմությանը սկսեցին զբաղվել նաև օտարները, ինչպես ռուս պատմաբան **Սերգեյ Գլինկան**, որը գրեց **«Հայ ժողովրդի պարսկության րեսություն»** աշխատությունը:

1830–ական թթ. Միսիթարյանները հրատարակեցին 50 տարվա համատեղ ջանքերի արդյունք հանդիսացող **«Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի»** բառարանը:

Արվեստը: XVIII դարից հայտնի դարձան գեղանկարչության վարպետներ **Հովնաթանյանները:** Մկրտիչ Նաղաշի որդիներ **Հակոբ և Աղաթոն Հով-**

նաթանյանները հիմնականում գործել են Թիֆլիսում: Հ. Հովնաթանյանը թողել է շուրջ 60 կտավ:

XIX դ. առաջին կեսին Ղրիմի **Թեոդոսիա** քաղաքում իր գործունեությունն է սկսում **Հովհաննես Այվազովսկին**: Հայտնի նկարիչ էր Խ. Աբովյանի մանկության ընկեր **Սյրեհիան Ներսիսյանը**, ով ստեղծել է բազմաթիվ հայ գործիչների դիմանկարներ:

Գեո XVIII դարից օտար հեղինակները վկայում են Երևանում հայ գուսանների և թատրոնի մասին: Հայ հոգևոր երաժշտության անաղարտության պահպանման ու զարգացման գործում նշանակալից ավանդ ունեցավ պոլսահայ **Համբարձում Լիմոնճյանը**: Նրա մեծագույն ծառայությունը 1815 թ. հայկական նոր ճայնագրության ստեղծումն էր: Միջնադարյան հայ երգարվեստի նմուշները, որոնք գրի էին առնված հայկական հատուկ նոտաներով՝ խազերով, Հ. Լիմոնճյանը կարողանում է վերծանել, դրանք հարմարեցնել եվրոպական գծային նոտաներին և փրկել կործանումից:

1827 թ. Երևանում բեմադրվում է ռուս գրող **Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»** պիեսը՝ առաջին անգամ և հեղինակի ներկայությամբ: Ներկայացումներ էին տրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում՝ թատերասեր **Շերմազանյանների** տանը:

XIX դ. առաջին կեսին կրթամշակութային բնագավառում եղած ձեռքբերումների հիմքի վրա հայ մշակույթը հետագայում հասավ աննախադեպ բարձունքների:

Հակոբ Հովնաթանյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պատմագիտության բնագավառում ի՞նչ նոր աշխատություններ ստեղծվեցին XVIII դ. վերջին և XIX դ. կեսերին:
2. Ո՞ւմ ջանքերով և է՞րբ հիմնադրվեց Մխիթարյան միաբանությունը:
3. Ներկայացրե՞ք ժամանակաշրջանի խոշոր նկարիչներին:
4. Ի՞նչ ավանդ է ունեցել Հ. Լիմոնճյանը հայ մշակույթի մեջ:
5. Ռուս գրողներից ո՞ւմ և ո՞ր ստեղծագործությունն է առաջին անգամ բեմադրվել Երևանում 1827 թ.:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք աղյուսակը.

Բնագավառ	Գործիչ	Ստեղծագործություն
Գիտություն		
Արվեստ		

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միհրթարյան միաբանություն, «Պատրոնություն Աղունից», «Ընդհիւր պատրոնություն Դաւիթ Բէկին», Միհրթար Սեբաստացի, Միքայել Չանչյան, եռսհարոր «Հայոց պատրոնություն», Ղուկաս Բնճիճյան, Հովսեփ Գաթրճյան, Սերգեյ Գլինկա, «Հայ ժողովրդի պատրոնության րեսություն», «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Հովնաթանյաններ, Հովհաննէս Այվազովսկի, Համբարձում Լիւննճյան, Ա. Գրիբոյեդով, «Իտլից պատրուհաս», իսազեր

1. XVII դարի կեսերից սկսվում է հայոց պատմության նոր ժամանակաշրջան: Հայաստանը գտնվում էր Իրանի և Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո: Աստիճանաբար սկսում են թուլանալ Մերձավոր Արևելքի այս երկու տերությունները, կասեցվում է Թուրքիայի առաջխաղացումը դեպի Եվրոպայի խորքերը: Նոր փուլ է սկսվում Հայաստանի ազատագրության և անկախ պետության վերականգնման համար մղվող պայքարում:

- Որո՞նք էին հայ ազատագրական շարժման վերելքի ներքին և արտաքին նախադրյալները: Նշե՛ք շարժման հայտնի գործիչներին:
- Ի՞նչ դեր են խաղացել Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը և Իսրայել Օրին:

2. XVIII դարի ընթացքում ծավալվեց հայ ազատագրական շարժումը: Բուն հայրենիքում զինված պայքար սկսվեց պարսիկների ու թուրքերի դեմ: Նույնիսկ ստեղծվեցին հայկական իշխանություն և ինքնավարություն: Այս շարժման կենտրոնը տեղափոխվեց հայկական գաղթավայրեր:

- Ինչո՞ւ հենց Սյունիքում և Արցախում տեղի ունեցավ զինված պայքար օտար տիրապետությունների դեմ: Թվարկե՛ք այդ պայքարի նշանավոր ղեկավարների:
- Զինված պայքարի մասնակիցներից ո՞ւմ կերպարն է ձեզ ավելի դուր գալիս, պատրաստե՛ք փոքրիկ էլույթ նրա մասին՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ գրականությունից և համացանցից:
- Ինչպե՞ս էր կոչվում Արցախում ստեղծված հայկական ինքնավարությունը: Ի՞նչ նշանակություն է ունեցել այն: Քարտեզի վրա ցո՛ւյց տվեք նրա սահմանները:
- Ինչո՞ւ հնդկահայ գաղութը միառժամանակ դարձավ ազատագրական շարժման գաղափարական և կազմակերպչական կենտրոն: Գնահատե՛ք Հ. Էմինի և Շ. Շահամիրյանի գործունեությունը: Ո՞վ էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և ինչո՞վ է հայտնի հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

3. XIX դարի առաջին կեսին որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան մեր տարածաշրջանում, որտեղ հաստատուն մուտք գործեց Ռուսաստանյան կայսրությունը: Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին, իսկ Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ թուրքական տիրապետության ներքո:

- Ո՞ր պատերազմների արդյունքում Ռուսաստանը գրավեց Անդրկովկասը: Ի՞նչ ակնկալիքներ ուներ հայությունն այդ պատերազմներից: Պատերազմների արդյունքում

որքա՞ն հայ վերաբնակվեց Հայաստանի արևելյան հատվածում: Պարզաբանե՛ք դրա բացասական և դրական կողմերը:

- Վարչական ի՞նչ բաժանման ենթարկվեց երկրամասը: Համաձայն եք այն մտքի հետ, որ Հայկական մարզը իրականում ոչ մի ինքնավարություն չուներ: Ինչո՞ւ ցարիզմը սահմանափակեց Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները:
- Ինչո՞ւ արևմտահայության վիճակը XIX դ. առաջին կեսին չբարելավվեց:

4. Նոր դարերի առաջին փուլում՝ XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIX դարի կեսը, հայկական մշակույթը պահպանման և ինքնադրսևորման դժվարին փուլ անցավ: Զարգանալով հիմնականում Հայաստանից դուրս՝ այն ունեցավ որոշակի ձեռքբերումներ և նախապատրաստեց հաջորդ շրջափուլում ազգային մշակույթի զարթոնքն ու սրընթաց վերելքը:

- Թվարկե՛ք այս ժամանակաշրջանի հայկական մշակույթի կենտրոնները: Նշանավոր ի՞նչ ուսումնական հաստատություններ ստեղծվեցին, ե՞րբ և որտե՞ղ: Մշակույթի ի՞նչ նոր ճյուղ սկզբնավորվեց հայկական միջավայրում XVIII դարի վերջին: Գնահատե՛ք Մխիթարյան միաբանության դերն ազգային մշակույթի զարգացման և ազգապահպանության գործում:
- Ներկայացրե՛ք այս շրջանի հայ արվեստի ձեռքբերումները և նշանավոր հեղինակներին:

Հայոց պատմության մասին նյութեր պարունակող համացանցային կայքէջեր:
Խորհուրդ է տրվում օգտվել հետևյալ կայքէջերից.

- armhistory.ru/
- www.findarmenia.com/arm/history/
- hy.wikipedia.org/wiki/
- freebooks.do.am
- armenianhouse.org/armenian-history-am.html
- dasatu.ru
- giteliq.am
- www.encyclopedia.am
- www.e-armenians.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

ԵՎ

XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսաստանում եվրոպական զարգացած երկրների համեմատ ավելի ուշ սկսվեց արդյունաբերական հասարակության ձևավորումն ու զարգացումը: Երկրի հասարակական առաջընթացն արագացավ հատկապես Ալեքսանդր II կայսեր կողմից 1860–1870 –ական թթ. իրականացված ազատական (լիբերալ) բարեփոխումների շնորհիվ: Արդիականացման գործընթացը ներթափանցեց նաև կայսրության ազգային երկրամասեր, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստան:

Բարեփոխումները: Ցարական հրովարտակով Ռուսաստանում **1861 թ.** վերացվեց ճորտատիրությունը: Դա մեծ հնարավորություններ բացեց երկրի զարգացման համար: Նկատի ունենալով, որ Արևելյան Հայաստանում ճորտատիրություն չկար, այստեղ ավելի ուշ իրականացվեց հողային վերափոխում: **1870 թ. մայիսի 14-ի** ցարական օրենքն Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականատեր ճանաչեց կալվածատերերին, իսկ նրանցից կախյալ գյուղացիներին իրավունք տվեց բարձր փրկագնով դառնալու հողի սեփականատեր: Այդ պատճառով շատ քիչ գյուղացիներ կարողացան հող ձեռք բերել: Բացի այդ, օրենքը չէր վերաբերում գյուղական բնակչության մոտ 72 տոկոսը կազմող պետական գյուղացիական տնտեսություններին: Միայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով բոլոր գյուղացիներին պարտադրվեց հետ գնել իրենց հողերը՝ որպես մասնավոր սեփականություն:

Կովկասի փոխարքայության տարածքում կատարվեցին նաև դատական և քաղաքների կառավարման բարեփոխումներ: Քաղաքներում ընտրվում էին ինքնավարության մարմիններ՝ դումաներ: Վարչական փոփոխությամբ Անդրկովկասը բա-

ժանվեց հինգ նահանգների: 1874 թ. օրենքով **Երևանի նահանգը** տրոհվեց յոթ՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Գարալազյազի գավառների: Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ ամփոփվեցին Արցախը, Գանձակը, Ջանգեզուրը, իսկ Լոռին ու Ջավախքն ընդգրկվեցին Թիֆլիսի նահանգի կազմում: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին կցված տարածքներից ստեղծվեցին Կարսի և Բաթումի մարզերը:

Կովկասի փոխարքայությունը **1882 թ.** վերափոխվեց կառավարչապետության:

Չնայած անկատարությանը՝ բարենորոգումներն առաջադիմական նշանակություն ունեցան:

Տնտեսության զարգացումը: Ռուսական կապիտալը լայնորեն ներդրվեց Անդրկովկասում: Տեղի տնտեսական կյանքի զարգացմանն էապես նպաստեց երկաթուղու շինարարությունը, որը Այսրկովկասում սկսվեց XIX դ. 60-ական թթ. և շարունակվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: **1899 թ.** գործարկվեց **Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս** երկաթուղին, իսկ երեք տարի անց՝ Ալեքսանդրապոլ-Երևան հատվածը: Առաջին աշխարհամարտի նախօրերին Արևելյան Հայաստանի երկաթուղիները երկարությունը կազմում էր 380 կմ: Երկաթուղին պայմաններ ստեղծեց կապիտալիստական հարաբերությունների արագ զարգացման համար:

«Շուսարով» կոնյակի գործարանի շենքը Երևանում

Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերության հիմնական ճյուղը պղնձի արտադրությունն էր, որը կենտրոնացած էր **Ալավերդիում և Կապանում**: Երկրորդ տեղն էր գրավում սպիրտ-կոնյակի արտադրությունը: Արևելյան Հայաստանը կոնյակի և օղու արտադրությամբ աստիճանաբար ճանաչված դարձավ ամբողջ աշխարհում: Հատկապես նշանավոր էր Ն. Շուստովի գործարանի «**Արարատ**» մակնիշով կոնյակը:

XX դ. սկզբին որոշ բարելավումներ կատարվեցին աղի արտադրության բնագավառում: Հատկապես նշանավոր էին մեծ պաշարներով հարուստ Կողբի և Կաղզվանի աղահանքերը:

Երևանը, Շուշին, Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, չնայած արդյունաբերական որոշ ձեռնարկությունների առկայությանը, հիմնականում առևտրի կենտրոններ էին:

Արևելյան Հայաստանի գյուղական վայրերում, սակայն, առաջընթացը դանդաղ էր տեղի ունենում: Դրա հիմնական պատճառը հողային բարեփոխումների ձգձգումն էր և սակավահողությունը:

Աճեց ցորենի և գարու արտադրությունը, վերելք ապրեց բամբակենու մշակումը, մասնավորապես Երևանի և Ելիզավետպոլի (Գանձակ) նահանգները դարձան բամբակի հումքի շտեմարան: Հայկական գյուղը դանդաղորեն, բայց մուտք գործեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտ:

Փոխվում էին հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, մարդկանց աշխարհայացքն ու կենցաղը: XX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում բանվորների թվաքանակը կազմում էր 20–22 հազար մարդ:

Թեև զարգացում ապրեց տնտեսությունը, Արևելյան Հայաստանն առաջվա պես մնում էր թույլ զարգացած ագրարային երկրամաս արդիականացող Ռուսաստանի կազմում:

Ազգային ճնշանն ուժեղացումը: XIX դ. երկրորդ կեսին ռուսական ինքնակալությունը սաստկացրեց իր գաղութային քաղաքականությունը ազգային երկրամասերում: Անդրկովկասի նվաճումից հետո՝

ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում, ռուսական արքունիքի սևեռուն նպատակն էր աստիճանաբար ռուսացնել տեղական ժողովուրդներին: Այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին իշխանությունների համար գլխավոր խոչընդոտ համարվեց հայերի ազգային ինքնության վերելքը:

Հայ ձեռներեցներից շատերը, չնայած ցարիզմի խտրական քաղաքականությանը, որոշակի հաջողությունների հասան տնտեսական մրցակցության մեջ և Անդրկովկասում դարձան նշանավոր ձեռնարկատերեր: Հայտնի էին **Ա. Մանթաշյանը, Մ. Արամյանը** և շատ ուրիշներ: Նրանց մի մասը նաև մեծահամբավ բարեգործներ էին: Անձնական միջոցներով բացում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կառուցում էին եկեղեցիներ, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս թատրոններին, մշակույթի գործիչներին: Հայ բարեգործները միջոցներ էին տրամադրում նաև շնորհալի երիտասարդներին, որպեսզի նրանք ուսանեն Եվրոպայի ու Ռուսաստանի առաջատար բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և դառնան հայրենիքի ու ազգի վերելքն ապահովող մասնագետներ:

Հայության ինքնության պահպանման խնդրով առաջնահերթ զբաղվում էին Հայոց եկեղեցին, ազգային դպրոցները և մշակութային հաստատությունները, որոնց դեմ էլ ցարական արքունիքը որոշեց ուղղել առաջին հարվածները:

1884 թ. ցարի հրամանով արգելվեց տարրականից բարձր հայկական դպրոցներ ունենալը: Դրա գործադրման արդյունքում Անդրկովկասում, Նոր Նախիջևանում և Բեսարաբիայում փակվեց հայկական 300 դպրոց:

Բարձրացավ համաժողովրդական վրդովմունքի պլիք: Արտասահմանի հայությունը ևս դատապարտեց ցարական կառավարության քաղաքականությունը: Հայության պայքարը տվեց իր արդյունքները. 1886 թ. նոր ուսումնական տարվանից վերաբացվեցին հայկական դպրոցները: Սակայն ցարական աստիճանավորները պահանջում էին հայկական դպրոցներ-

րում արգելել հայոց պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը, իսկ պետական դպրոցներում հայոց կրոնը դասավանդել ռուսերենով:

Ցարական վարչակարգի առանձին պաշտոնյաներ ոչ բացահայտ, բայց հետևողականորեն շարունակում էին իրենց մեծապետական քաղաքականությունը: Նրանք նույնիսկ սադրիչ լուրեր էին տարածում, թե իբր հայերը ձգտում են Անդրկովկասն անջատելու Ռուսաստանից:

Շարունակելով հայ ազգային դպրոցը վերացնելու քաղաքականությունը՝ ցարական իշխանությունները 1896 թ. նորից փակեցին հայկական դպրոցները: Հարվածի թիրախ դարձան նաև հայկական բարեգործական և մարդասիրական ընկերությունները: Մասուկացան հալածանքները հրատարակչական գործի և հատկապես հայ մամուլի նկատմամբ, փակվեցին մի շարք պարբերականներ:

Ազգային ճնշման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև XX դ. սկզբներին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ռուսաստանում էրբ են իրականացվել ազատական բարեփոխումներ Ալեքսանդր II-ի կողմից: Ինչ էր նախատեսում 1870 թ. մայիսի 14-ի ցարական օրենքը: Ինչո՞ւ չլուծվեց հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում:
2. Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում. ինչ նպատակ էին դրանք հետապնդում: Նշե՞ք Անդրկովկասում կատարված մյուս բարեփոխումները:
2. Ինչ հետևանքներ ունեցավ երկաթուղու գործարկումն Արևելյան Հայաստանում: Արդյունաբերության ո՞ր ճյուղերն էին այստեղ զարգացած: Ինչ փոփոխություններ արձանագրվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում:
4. Ինչ քաղաքականություն էր վարում ռուսական կառավարությունն Անդրկովկասում. ո՞րն էր դրա նպատակը: Ինչո՞ւ էր այդ քաղաքականությունն ուղղվում հատկապես հայերի դեմ: Երբ են փակվել հայկական դպրոցները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդր II կայսր, ճորտարարության վերացում, 1870 թ. մայիսի 14-ի ցարական օրենք, Կովկասի կառավարչապետություն, երկաթուղու կառուցում Անդրկովկասում, «Արարար» մականիշով կոնյակ, Կողբի և Կաղզվանի աղահանքեր, հայերի ազգային ինքնության վերելք, հայկական դպրոցների փակում

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նոր ժամանակների ավարտական փուլում Օսմանյան կայսրությունն անկասելի անկում էր ապրում: Թուրքական տիրապետության ծանր պայմաններում գտնվող ազգերը հերոսական պայքար ծավալեցին իրենց անկախությունը վերականգնելու համար: Նրանցից շատերը հաղթանակով ավարտեցին ազգային-ազատագրական պայքարը և հասան բաղձալի արդյունքների: Այլ էր իրավիճակը մեր հայրենիքի բռնազավթված մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը, բնակչությունը: Թուրքական կառավարությունը հաճախակի փոխում էր Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը: Դա արվում էր այն սկզբունքով ու դիտավորությամբ, որ ոչ մի նահանգում հայերը մեծամասնություն չկազմեին:

Սուլթանական կառավարությունը բոլոր պաշտոնները տալիս էր թուրքերին կամ քրդերին՝ ոտնահարելով մեծամասնություն կազմող հայերի իրավունքները: Պաշտոնները ձեռք էին բերվում կաշառքով, և նշանակումից հետո աստիճանավորները անխնա կողոպտում էին բնակչությանը: Վարչական բաժանումներում արգելված էր գործածել Հայաստան անունը:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի 1876 թ. տվյալներով Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր **3 միլիոն հայ**, որից մոտ 2 միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Իսկ այդ ժամանակ աշխարհում ապրում էր շուրջ 5 միլիոն հայ:

Օսմանյան պետության հայահալած քաղաքականության արդյունքում գնալով պակասում էր հայերի թիվը և ավելանում մահմեդականների: Հայերի համար մեծ չարիք դարձան նախ՝ Կովկասից, ապա՝ հատկապես Բալկաններից հայկական հողերում վերաբնակեցվող մահմեդականները՝ չերքեզները և մուհաջիրները: Նրանց տրվում էին զանազան արտոնություններ, ինչը կտրուկ սրում էր ազգամիջյան հարաբերությունները հայկական նահանգներում:

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության միայն 10 տոկոսն էր ապրում քաղաքում: Իրենց հայրենիքից դուրս մղելու թուրքական քաղաքականության արդյունքում հայերի գերակշռությունը պակասեց հայկական նահանգների խոշոր քաղաքներում: 1893 թ. տվյալներով Կարինում ապրում էր 40000, Վանում՝ 30000, Բիթլիսում՝ 30000-ական մարդ:

Հայ գյուղացիության վիճակը: Թուրքական կառավարությունը տարբեր միջոցներով արգելում էր հայ գյուղացիներին դառնալ հողի սեփականատերեր: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը թույլատրեց քուրդ ավատատերերին ամրանալ հայկական հողերի վրա: Քուրդ աղաները հայ գյուղացիներին հողագրկում էին: Ավատատերերը նրանց պահում էին կախյալ վիճակում:

Հայ գյուղացիության համար իսկական պատուհաս էին հարկահանության կիրառվող համակարգը, ավագակային հարձակումները, կողոպուտն ու անձնական անապահովությունը: Հարկերը հավաքվում էին ամենայն խստությամբ. հաճախ այն ավարտվում էր ունեցվածքի բռնագրավմամբ: Բազմաթիվ հարկերի ու պարհակների ծանր բեռը տանելու համար գյուղացիները հաճախ վաշխառուներից տոկոսով դրամ էին վերցնում և ավելի վատթարացնում իրենց վիճակը:

Չնայած նման պայմաններին՝ XIX դ. վերջերին հայկական նահանգներում գյուղատնտեսությունը աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Արդյունաբերությունն Արևմտյան Հայաստանում: Եվրոպական զարգացած տերություններն իրականացնում էին Օսմանյան կայսրության գաղութացման քաղաքականություն: Աստիճանաբար արտասահմանյան կապիտալն ամրապնդվեց երկրի տնտեսության մեջ, ստեղծվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կառուցվեցին երկաթուղիներ: Դրան մասնակից էին դառնում նաև տեղական ձեռներեցները՝ հայերը, հույները, հրեաները: Սակայն Արևմտյան Հայաստանում արդյունաբերական ձեռ-

նարկություններ և արդիական հաղորդակցության միջոցներ ստեղծելու ուղղությամբ օտարերկրյա կապիտալը ոչ մի նշանակալի ներդրում չկատարեց:

XIX դ. վերջերին, երբ զարգացած արդյունաբերական երկրներում հիմնվում էին գերիզոր ձեռնարկություններ ու մենատիրություններ, հայկական նահանգներում նոր միայն սկիզբ է առնում ու զարգանում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված **մանուֆակտուրային** արտադրությունը:

Վանում, Կարինում, Արաբկիրում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Երզնկայում հիմնվում են տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության մանուֆակտուրաներ: Տեղաշարժեր նկատվեցին արդյունաբերական մյուս ճյուղերում: Կարինում հիմնվեց ծխախոտի, Երզնկայում՝ լուցկիների արտադրության ձեռնարկություն:

Այս ժամանակահատվածում ստեղծվում են նաև առաջին **գործարանները**: Խարբերդում հիմնվում են մետաքսամշակման և կիսամեքենայացված մեքենաշինական գործարաններ: Մեքենաշինական գործարան է ստեղծվում նաև Վանում:

Այսպիսով՝ հայկական նահանգներում տիրապետող էին արտադրության կազմակերպման հին ձևերը, սակայն սկզբնավորվում և դանդաղորեն սկսում են ծավալվել մանուֆակտուրային ու գործարանային արդյունաբերությունները:

Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում նոր ժամանակների շունչն այնքան խորը չէր, որքան կայսրության մայրաքաղաքում և ծովեզրյա արևմտյան քաղաքներում: Մարդկանց ապրելակերպում գերիշխող էր ավանդականը: Այնուհանդերձ, շուկայական հարաբերությունների և արդիական մշակույթի ազդեցությունը նույնպես դրսևորվում էր հայկական նահանգներում:

Աստիճանաբար տեղաշարժեր էին նկատվում Արևմտյան Հայաստանի համեմատաբար խոշոր քաղաքներում: Հայ բնակչությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով ու արդյունաբերական

արտադրությամբ, իսկ թուրքերը՝ պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ և շատ քիչ՝ առևտրով ու արհեստներով:

Համիդյան հակահայ քաղաքականության արդյունքում Արևմտյան Հայաստանում սկսեց ուժեղանալ նաև թուրքական ձեռներեցիների դասը, սակայն առաջնայնությունը մնում էր հայերի ձեռքում: Հատկապես մեծ էր հայերի մշակութային դերը:

Հայկական նահանգներում որոշ չափով զարգացան արհեստները և առևտուրը: Կարիսի հայ արհեստավորները հայտնի էին պողպատի վրա արվող փորագրություններով ու որակյալ կողպեքներով, Վանն ավանդաբար մեծ հռչակ ուներ իր ոսկերիչների գեղեցիկ արտադրանքով, Մուշի արհեստավորները պատրաստում էին ոսկեզօծ զարդանախշերով կճուճներ: Խարբերդի հայերը հռչակվել էին իրենց գորգագործությամբ: Արհեստավորները երբեմն ձեռք էին բերում ժամանակակից տեխնիկա ու ընդլայնում իրենց արտադրությունը:

Շուկայական հարաբերությունները մուտք գործեցին արհեստի ոլորտը, և հայ արհեստավորները դարձան մանր ապրանք արտադրողներ: Նրանք անձամբ կամ միջնորդ առևտրականների միջոցով իրացնում էին իրենց ապրանքը տեղական և հեռավոր շուկաներում:

Արևմտահայ ձեռներեցիները, աստիճանաբար նեղվելով օտարերկրյա կապիտալի մրցակցությունից, սկսեցին իրենց հիմնական միջոցները ներդնել հայկական միջավայրում և կայսրության մյուս ազգային երկրամասերում:

Օսմանյան տերության վարած քաղաքականության հետևանքով հայերի սովար զանգվածներ թողնում էին հայրենիքը և ժամանակավոր կամ մշտական մեկնում կայսրության արևմտյան քաղաքներ, հատկապես Կոստանդնուպոլիս, այլ երկրներ: Այսպես կոչված՝ պանդխտությունը մեծ չարիք դարձավ հայության համար. բուն հայրենիքում պակասում էր հայության թիվը, տկարանում էր ազգային ներուժը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ վիճակում էր Օսմանյան կայսրությունը նոր ժամանակների ավարտական փուլում: Վարչական ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանում: Ի՞նչ սկզբունքով էին դրանք իրագործվում:
2. Որքան էր հայ բնակչության թիվն Արևմտյան Հայաստանում: Ի՞նչ նշանավոր հայկական քաղաքներ կային, և որքան էր դրանց բնակչությունը:
3. Ներկայացրե՞ք արևմտահայ գյուղացիության վիճակը:
4. Ի՞նչ տնտեսական քաղաքականություն էին վարում եվրոպական զարգացած երկրներն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Ներկայացրե՞ք Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը:
5. Տնտեսական ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում: Ի՞նչ արհեստներ էին զարգացած և հատկապես ո՞ր քաղաքներում: Ի՞նչ է պանդխտությունը, նշե՞ք դրա հետևանքները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տրամագիր վարժության միջոցով համեմատե՛ք արևելահայ և արևմտահայ գյուղացիության դրությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական նահանգներ, չերքեզներ, մուհաջիրներ, Օսմանյան տերության գաղութացում, արևմտահայ ձեռներեցներ, պանդխտություն

§ 1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

XIX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի տնտեսության մեջ և սոցիալ-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը, Եվրոպայում ընթացող հեղափոխություններն իրենց ազդեցությունն ունեցան հայ քաղաքական մտքի վրա: Հայ մտավորական շրջանակներում սկսեցին լայնորեն քննարկվել Հայաստանի ապագայի, հայ ժողովրդի ազատագրության, Հայ առաքելական եկեղեցու, հայոց լեզվի դերի և այլ կենսական խնդիրներ: Այդ քննարկումներում հայ իրականության մեջ ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական հոսանքներ՝ **պահպանողականությունը, ազատականությունը, ազգայնականությունը և այլն:**

Հայկական պահպանողականությունը: XIX դ. 50-70-ական թթ. գոյություն ունեցող հայ քաղաքական հոսանքների մեջ առանձնանում էր **պահպանողականությունը:** Այս հոսանքի ներկայացուցիչները համոզված էին, որ հայ ժողովրդի ապագան ազգային արժեքների պահպանության մեջ է: Նրանք ձգտում էին վերականգնելու միապետությունը՝ հայկական թագավորությունը, պահպանելու Հայոց եկեղեցու դերը, հայ նահապետական ընտանիքի բարոյական նկարագիրը, անաղարտ պահելու հին հայերենը՝ գրաբարը: Ուստի հաճախ դեմ էին արտահայտվում ամեն մի նորամուծության, եվրոպական արժեքների ընդօրինակմանը՝ դրանք համարելով ազգի համար վնասակար:

Միաժամանակ պահպանողականները փորձում էին Հայ եկեղեցու և դպրոցի միջոցով կրթել ազգի երիտասարդությանը, պատրաստել գիտնականներ, թարգմանիչներ, գրողներ, հոգևորականներ: Աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էին **Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին** (նկարիչ Հ. Այվազովս-

Շերեւնց

կու եղբայրը), **Հովհաննես Չամուրճյանը** և ուրիշներ: Պահպանողականներին համակրում էին ազգային-պահպանողական հայացքներ ունեցող գրող **Շերեւնցը**, պատմաբաններ **Ս. Պալասանյանը**, **Ա. Երիցյանը** և ուրիշներ:

Ազատականությունը հայ իրականության մեջ:

Հայ հասարակության մեջ հանդես եկավ մի հոսանք՝ **ազատականությունը**, որի ներկայացուցիչները, ոգևորված եվրոպական ազատական (լիբերալ) գաղափարներով, պայքար սկսեցին հայության հասարակական և մշակութային կյանքը փոփոխելու, հայ ավանդական դպրոցն ու եկեղեցին բարեփոխելու համար: Ազատականները կամ ազատամիտները սուր քննադատության էին ենթարկում հայ իրականության հին, նահապետական բարքերը, հատկապես դրանց ջերմ պաշտպան եկեղեցուն: Հաճախ ազատականների այդ քննադատությունը հասնում էր ծայրահեղության: Ազատականները նույնիսկ ըստ պատշաճի չէին գնահատում Հայ եկեղեցու երկարամյա ազգային-մշակութային դերը, հայոց լեզվի անաղարտության պահպանման գործում գրաբարի բացառիկ նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նրանք պահանջում էին հրաժարվել գրաբարից և անցնել ամբողջ ժողովրդի համար հասկանալի աշխարհաբարին:

Ազատականների մեծ մասը շատ զգուշավոր էր, ուստի դեմ էր արտահայտվում հասարակարգը հեղափոխական ճանապարհով փոխելու գաղափարներին, ապստամբական գործողություններին:

Արևելահայ ազատականների ամենանշանավոր դեմքերից էր **Սյրեփանոս Նազարյանցը**: Նա Մոսկվայում լույս էր ընծայում նշանավոր **«Հյուսիսափայլ»** ամսագիրը: Նազարյանցը գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է ունենա մշակութային ինքնավարություն, լուսավորյալ, առաջադիմական դպրոց: Թիֆլիսում հրապարակախոս **Գրիգոր Արծրունին** հիմնադրեց **«Մշակ»** թերթը, որը շուտով դարձավ հայկական լիբերալիզմի, հայ ազգային-հասարակական մտքի իսկական շտեմարանը:

Արևմտահայ ազատականները՝ *Գրիգոր Օսրյան*, *Նահապետ Ռուսինյան* և այլք, ավելի համարձակ մտքեր էին արտահայտում: Նրանք սուլթանական կառավարությունից և Կ. Պոլսի հայ վերնախավից պահանջում էին հայությանը շնորհել ընտրական իրավունք, համայնքային կյանքը կարգավորող հատուկ կանոնադրություն: Երգիծարան *Հակոբ Պարոնյանը* և ուրիշներ ծաղրում էին սուլթանական իշխանության կամակատար հայ մեծահարուստ ամիրայական դասին:

Հայ ազգայնականությունը: XIX դ. երկրորդ կեսին ազատական հոսանքից հետզհետե անջատվեցին ավելի արմատական տրամադրված ներկայացուցիչներ, որոնք ձևավորեցին հասարակական-քաղաքական նոր ուղղություններ: Դրանցից մեկը ներկայացնում էր հասարակության հեղափոխական վերափոխման կողմնակից, մեծ ժողովրդավար *Միքայել Նալբանդյանը* (1829–1866): Նա հանդիման էր, որ հայ ազգային արժեքները պետք է համապատասխանեցնել եվրոպական արժեքային համակարգին, ապստամբության ճանապարհով հասնել իրավահավասար, արդար հասարակության ստեղծմանը: Այսպիսով՝ Մ. Նալբանդյանն **ազգային հեղափոխական-ժողովրդավարական** ուղղության հիմնադիրն էր:

Արևմտահայության վիճակի ծանրացումը ստիպեց ազատականներին առաջին հերթին մտահոգվել ազգի ազատագրության խնդրով: Շուտով հայ ազատական միտքը, շնորհիվ *Մարթեոս Մամուրյանի*, *Գրիգոր Արծրունու* և հատկապես խոշոր տեսաբան ու մեծանուն վիպասան *Բաֆֆու (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)*, թևակոխեց իր **ազգայնականության** փուլը: Հայ ազգայնականները ջերմորեն ողջունեցին Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, հանգանակություններ կազմակերպեցին հերոս զեյթունցիներին օգնելու համար: Ապստամբության միջոցով ազատագրության հասնելու գաղափարները նոր բարձրության հասան Բաֆֆու ստեղծագործություններում:

Միքայել Նալբանդյանը

Բաֆֆի

Ազգայնական գաղափարների տարածումը հայ իրականության մեջ 1880–ական թթ. կեսերից հանգեցրեց ազգային կուսակցությունների առաջացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գործոններ ազդեցին հայ քաղաքական մտքի զարգացման վրա: Թվարկե՛ք հայտնի հասարակական–քաղաքական հոսանքները: Ինչ հարցեր էին քննարկվում հայ մտավորական շրջանակներում:
2. Ովքե՞ր էին պահպանողականները, նշե՛ք հայտնի ներկայացուցիչների:
3. Ինչ հայտնի գործիչներ ունեին հայ ազատականները, նշե՛ք նրանց հրատարակած պարբերականները:
4. Ո՞վ էր Միքայել Նալբանդյանը, ո՞ր ուղղության հիմնադիրն է: Ինչ համոզմունք ուներ նա, համաձայն էք նրա հետ:
5. Ո՞ւմ շնորհիվ հայ ազատական միտքը թևակոխեց ազգայնականության փուլը: Ինչ արդյունք տվեց ազգայնական գաղափարների տարածումը հայ իրականության մեջ:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք երեք հոսանքները և համեմատե՛ք:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պահպանողականություն, ազատականություն, ազգայնականություն, Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկի, Հովհաննես Չամուռճյան, Ծերենց, Սյրեփանոս Նազարյանց, «Հյուսիսափայլ» ամսագիր, Գրիգոր Արծրունի, «Մշակ» թերթ, Գրիգոր Օդյան, Նահապետ Ռուսինյան, Հակոբ Պարոնյան, Միքայել Նալբանդյան, ազգային հեղափոխական–ժողովրդավարական ուղղություն, Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք–Հակոբյան)

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահմանադրական շարժումը: Արևմտահայությունը շարունակում էր մնալ իրավագուրկ: Կ. Պոլսի հայ մեծահարուստների՝ ամիրների դասը, որը սուլթանական իշխանությունների հետ սերտ կապեր ուներ, միայնակ տնօրինում էր արևմտահայության կյանքի բոլոր հարցերը: XIX դ. կեսերից չհանդուրժելով այդ վիճակը՝ պոլսահայ մյուս խավերն իրենց իրավունքների և ամիրայական դասի մենաշնորհը վերացնելու համար պայքար ծավալեցին:

1857 թ. մի խումբ մտավորականներ՝ **Ն. Ռուսի-յանը**, **Գ. Օրջանը** և ուրիշներ, Կ. Պոլսի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը ներկայացրին արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության նախագիծ: Այդ կանոնադրությունը ստացավ **«Ազգային սահմանադրություն»** անվանումը: Նախագիծը բացի հոգևորականներից ու ամիրաներից, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև արևմտահայ մյուս խավերին: Դրա մեջ տեսնելով իրենց իրավունքների սահմանափակում՝ ամիրաները թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ պայքար ծավալեցին սահմանադրության դեմ: Սակայն ժողովուրդը ոտքի կանգնեց և պայքարեց: Սահմանադրական շարժումն արժանացավ Կ. Պոլսի բազմահազար հայ առաջադիմական ուժերի աջակցությանը և դրա շնորհիվ ավարտվեց վերջիններիս հաղթանակով:

1860 թ. մայիսին Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատեց կանոնադրությունը: Սակայն կողմերի միջև պայքարը շարունակվեց: Կ. Պոլսում տեղի ունեցան բախումներ սահմանադրության կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև:

Սահմանադրությունը գործադրելու համար դեռ անհրաժեշտ էր, որ սուլթանը հաստատեր այն: Իշխանությունների հրահանգով ստեղծված հանձնաժողովները զգալիորեն վերանայեցին նախագիծը,

որից հետո միայն **1863 թ. մարտին** սուլթանն այն վավերացրեց: Այն ավելի չափավոր էր:

Ազգային սահմանադրությամբ նախատեսվում էր ստեղծել արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ **Ազգային ժողով, Ազգային կենտրոնական վարչություն**, տարբեր խորհուրդներ: Օրենսդիր մարմինը՝ Ազգային ժողովը ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից: Գործադիր իշխանությունը տրվում էր Հայոց պատրիարքին և Ազգային կենտրոնական վարչությանը:

Անշուշտ, հայ համայնքի կառավարման համար ստեղծված վերոհիշյալ մարմինները ժողովրդավարական իշխանության լիարժեք մարմիններ չէին: Թուրքական բռնապետության պայմաններում ժողովրդավարության մասին խոսք լինել իսկ չէր կարող: Այդուհանդերձ, սահմանադրությունը հնարավորություն էր տալիս համայնքի լայն խավերին ևս մասնակից դառնալու արևմտահայության կրթատեսակետական, տնտեսական կյանքի կառավարմանը: Պատահական չէ, որ այն հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում ունեցավ առաջադիմական նշանակություն:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը: Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում ընկած Զեյթուն լեռնային համայնքում ապրում էր շուրջ 40 հազար հայ: Քաջարի գեյթունցիները, շնորհիվ հերոսական պայքարի, շարունակում էին պահպանել իրենց ինքնավար կարգավիճակը: Նրանք ապրում էին փակ տնտեսությամբ. արտադրում էին իրենց անհրաժեշտ գրեթե ամեն ինչ, այդ թվում՝ գենք և միայն սահմանափակ քանակությամբ հարկեր վճարում Մարաշի փաշաներին:

1862 թ. ամռանը թուրքական կառավարությունը Զեյթունը հպատակեցնելու նոր փորձ կատարեց: Թնդանոթներով զինված օսմանյան զորքը զանազան քոչվոր ցեղախմբերի ուղեկցությամբ շարժվեց լեռնագավառի վրա: Թուրքերն սկսեցին հրետակոծել հայկական դիրքերը: Սպանվեց մոտ 200 խաղաղ բնակիչ:

Զեյթունցի

Զենքի դիմած շուրջ հինգ հազար զեյթունցիների պայքարը գլխավորեցին չորս տանուտեր իշխանները՝ **Մկրտիչ Յաղուբյանի** հրամանատարությամբ: Հուլիսի վերջին Ս. Աստվածածնի վանքում գումարվեց ինքնապաշտպանության ղեկավարների խորհրդակցություն: Մարտիկները բաժանվեցին խմբերի՝ իրենց հրամանատարներով: Որոշվեց կռվել մինչև վերջին մարդը:

Թուրքական զորքերի լայնածավալ գրոհը տարբեր ուղղություններով սկսվեց **օգոստոսի 1-ին**: Զեյթունցիները միահամուռ ուժերով ամբողջ օրը կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին: **Մահրե-սի Գրիգոր վարդապետի** գլխավորած քաջարի ռազմիկները հարյուրավոր զոհեր պատճառեցին թշնամուն, նրանից խլեցին մեծ քանակությամբ զինամթերք: Երիտասարդ ռազմիկ **Մարկոս Թաշճյանը** կարողացավ հասնել հայկական դիրքերի վրա կրակ տեղացող թշնամու հրանոթաձգին և կյանքի գնով վնասազերծել նրան:

Մարտերից մեկի ժամանակ Զեյթունի ճորում լեռնագավառի պաշտպանները ծուղակի մեջ գցեցին թուրքերին, կոտորեցին ավելի քան 750 հոգու, մյուսներին փախուստի մատնեցին: Առ այսօր թուրքերը հիշում են իրենց այդ պարտությունը և շարունակում ճակատամարտի վայրը կոչել «Կոտորածի ճոր»: Թուրքական կողմի ընդհանուր զոհերի թիվն անցնում էր 2 հազարից: Հաղթանակը հայերին տրվեց շուրջ 600 քաջորդիների արյան գնով: Զեյթունի վրա իրականացված նոր արշավանքը ևս անփառունակ վախճան ունեցավ:

Օսմանյան կայսրությունում իր պետության ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանը փորձեց օգտագործել պատեհ առիթը: Նա Զեյթունի վերնախավի ներկայացուցիչներին խոստացավ օգնել կաթոլիկություն ընդունելու դեպքում: Զեյթունցիները ստիպված համաձայնեցին: Մուլթանը, զգուշանալով, որ զեյթունցիների կաթոլիկություն ընդունելը հնարավորություն կտա Ֆրանսիային միջամտելու Թուր-

քիայի ներքին գործերին, գնաց զիջման: Կնքվեց հաշտություն. վերացվեց գավառակի շրջափակումը, խաբեությամբ ձերբակալված զեյթունցիներն ազատ արձակվեցին: Հայերը պարտավորվեցին վճարել հարկերը:

Զեյթունը կորցրեց իր իրավունքների մի մասը: Սակայն համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող շատ հարցերում շարունակեց գործել ինքնուրույն:

1862 թ. ապստամբությունը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժման ծավալման, հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կ. Պոլսում էրբ և ինչո՞ւ սկսվեց արևմտահայության պայքարը հայ ամիրայական դասի դեմ: Ի՞նչ անունով է հայտնի այդ շարժումը և ինչո՞ւ:
2. Ովքե՞ր էին կազմել արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության նախագիծը: Երբ է այն վավերացվել Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի և սուլթանի կողմից:
3. Ներկայացրե՞ք Զեյթունի ինքնավար վիճակը:
4. Երբ սկսվեց Զեյթունի հզոր ապստամբությունը: Նշե՞ք դրա պատճառները:
5. Նկարագրե՞ք ապստամբության ընթացքը: Որքա՞ն էին կողմերի կորուստները:
6. Ինչո՞վ ավարտվեց ապստամբությունը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ ապստամբությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Սահմանադրական շարժում, ամիրայական դաս, Նահապետ Ռուսինյան, Գրիգոր Օսյան, Ազգային սահմանադրություն, Կ. Պոլսի Ազգային ժողով, Զեյթունի ինքնավար կարգավիճակ, փանուրեք իշխան, Մկրտիչ Յաղուբյան, Մահրեսի Գրիգոր վարդապետ, Մարկոս Թաշճյան, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբություն

§ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ռուս-թուրքական պատերազմի սկիզբը: 1853–1856 թթ. Ղրիմի պատերազմում Ռուրքիայից ու նրա եվրոպական դաշնակիցներից կրած ծանր պարտությունը խիստ խաթարել էր Ռուսաստանի միջազգային վարկը: Կորցրած հեղինակությունը վերականգնելու և Բալկաններին ու Արևմտյան Հայաստանին տիրելու նպատակով 1877 թ. ապրիլին Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ:

Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը հարձակման անցան մի քանի ուղղություններով: Նրանց գլխավոր հարվածող ուժը 52-հազարանոց Կովկասյան կորպուսն էր, որը գլխավորում էր հայազգի նշանավոր զորավար, գեներալ **Միխայիլ Լոռիս-Մելիքովը (Լոռու Մելիքյան):** Պատերազմին մասնակցում էին հայազգի բազմաթիվ այլ զորահրամանատարներ: Ռազմաճակատի ձախ թևում կռվող **Երևանյան ջոկատի** հրամանատարը գեներալ **Արշակ Տեր-Ղուկասովն (Տեր-Ղուկասյան)** էր: Նրա զորաջոկատը, անցնելով Արարատ լեռը Հայկական պարից բաժանող լեռնանցքով, պատերազմի առաջին ամսին գրավեց Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները: 1877 թ. մայիսին ռուսները գրոհով վերցրին Արդահանը:

Մակայն ռազմաճակատի աջ թևում ռուսական ուժերի կրած անհաջողությունից հետո Տեր-Ղուկասովի զորաջոկատը հայտնվեց շրջապատման վտանգի մեջ և ընդհանուր հրամանատարությունից նահանջի հրաման ստացավ: Փորձառու հայ զորահրամանատարն այդ նահանջը կատարեց մեծ վարպետությամբ: Նա կարողացավ իր ջոկատի հետ ապահովել նաև բազմահազար հայ գյուղացիների անկորուստ նահանջը:

Գեներալ Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով (նկարը՝ Հովհաննես Այվազովսկու)

Բայազետի պաշտպանությունը: Հայերի մասնակցությունը: 1877 թ. հունիսին մոտ 10–հազարանոց թուրքական զորքը պաշարեց Բայազետի բերդը: Տեղի ռուսական կայազորն ու շրջակա գյուղերի բազմաթիվ հայ գյուղացիներ հերոսաբար հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Նրանք 23 օր անառիկ պահեցին բերդաքաղաքը: Սպառվում էին նյութական ու ռազմական բոլոր պաշարները: Դրսից օգնություն չստանալու դեպքում այլևս անկարելի էր շարունակել դիմադրությունը: Իրենց օրհասական դրության մասին Տեր-Ղուկասովին լուր հասցնելու բազմաթիվ փորձերն ապարդյուն անցան: Հայ պաշտպաններից միայն **Սամսոն Տեր-Պողոսյանին** հաջողվեց քրդական տարագով, ծպտյալ անցնել թշնամու օղակով և լուր հասցնել Տեր-Ղուկասովին: Երևանյան ջոկատն օգնության եկավ Բայազետի կայազորին և համառ մարտերից հետո ազատագրեց քաղաքը պաշարումից: Այս դեպքերը գեղարվեստական վարպետությանը նկարագրված են Բաֆֆու նշանավոր «Խենթը» վեպում:

Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը խանդավառել էր նաև հայությանը: Իր ազատագրության հույսը նա կապել էր Ռուսաստանի հաղթանակի հետ: Այդ նպատակով շատերը զինվորագրվում էին ռուսական բանակին, պարեն մատակարարում զորքերին, իրականացնում հետախուզական աշխատանք, հանգանակություններ կատարում: Անդրկովկասի զանազան շրջաններում կազմավորված հեծյալ և հետևակային ութ կամավորական ջոկատները հիմնականում համալրված էին հայերով:

1877 թ. աշնանը ռուսները պաշարեցին Կարսը, որի գրավումը հանձնարարվեց հայազգի մեկ այլ զենեռալի՝ **Հովհաննես Լազարևին (Լազարյան):** Խիզախ զորավարը հայտնեց Լոռիս-Մելիքովին, որ ինքը գրոհելու է անդադար՝ մինչև բերդի անկումը: Եվ իսկապես այն չուշացավ: **Նոյեմբերի 6–ին** հայ կամավորների առաջապահ ջոկատի ուղեկցու-

թյամբ ընթացող վճռական գրոհն ավարտվեց փայլուն հաղթանակով:

1878 թ. փետրվարին թուրքերն առանց լուրջ դիմադրության հանձնեցին Նան Արևմտյան Հայաստանի ռազմավարական մյուս կենտրոնը՝ Կարինը, ինչպես նաև Սև ծովի առափնյա մի շարք շրջաններ: Բալկանյան ճակատում ռուսական զորքերը հասան Կ. Պոլսի մատույցներին: Կնքված զինադադարով Թուրքիան ճանաչեց իր պարտությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր պատերազմից հետո էր ընկել Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը:
2. Ո՞րն էր ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի գլխավոր պատճառը: Ե՞րբ է սկսվել այն:
3. Ո՞վ էր Կովկասյան կորպուսի հրամանատարը: Իսկ Երևանյան ջոկատի՞նը:
4. Որքա՞ն է տևել Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը: Ո՞վ լուր հասցրեց Երևանյան ջոկատի հրամանատարին: Գեղարվեստական ի՞նչ գործ է նվիրված այս իրադարձությանը:
5. Ներկայացրե՛ք հայերի մասնակցությունը պատերազմին: Ի՞նչ ակնկալիք ուներ հայ ժողովուրդը Ռուսաստանից:
6. Ո՞ւմ գլխավորությամբ և ե՞րբ ռուսական զորքը գրավեց Կարսը: Ինչպե՞ս ավարտվեց պատերազմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք պատերազմի ժամանակագրությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղրիմի պարերազմ, Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով (Լոռու Մելիքյան), Երևանյան ջոկատ, Արշակ Տեր-Ղուկասով (Տեր-Ղուկասյան), Սամսոն Տեր-Պողոսյան, Հովհաննես Լազարև (Լազարյան)

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՍԱՆ ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայկական հարցը: 1878 թ. փետրվարի 19-ին Կ. Պոլսի մերձակայքում գտնվող *Սան Ստեֆանո* ավանում՝ հայ մեծահարուստ *Առաքել Դադյանի* ամառանոցում, կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտությունը: Ռուսաստանին էին անցնելու Կարսը՝ իր շրջակա գավառներով, Ալաշկերտն ու Բայազետը, Սև ծովի առափնյա շրջանները: Կարինը և Բասենը վերադարձվում էին օսմանյան տերությանը: Այդ գավառների հայ բնակիչները նորից հայտնվում էին թուրքական վրեժխնդրության վտանգի առջև:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով միջազգային դիվանագիտության մեջ ձևակերպում ստացավ *Հայկական հարցը*: Այն դարձավ XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների հայ քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրը: Ռուս-թուրքական բանակցությունների օրերին մի խումբ հայ ազգային գործիչներ, այդ թվում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք *Ներսես Վարժապետյանը*, հանդիպումներ ունեցան ռուսական պատվիրակության ղեկավար կոմս *Ն. Իզնաուրևի* հետ: Նրանց կարծիքով հաշտության պայմանագրում հայերին հարկավոր էր շնորհել նույն իրավունքները, ինչ բալկանյան մյուս ժողովուրդներին: Հայոց պատրիարքը պահանջում էր պայմանագրում համապատասխան կետ մտցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծելու կամ ռուսական զորքերի գրաված շրջանները Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում Հայկական հարցը ձևակերպում ստացավ *16-րդ հոդվածով*: Դրանով սուլթանական կառավարությունը պարտավոր էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված և կրկին Թուրքիային վերադարձվող գավառներում անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: Այդ միջազգային փաստաթղթ-

«Բեռլինի կոնգրեսը»
(հեղինակ՝ Անտոն Ֆոն Վերներ, 1881 թ.)

թերում գործածվում էր «Հայաստան» բառը: Դրանով թուրքական իշխանություններն ակամայից ընդունում էին, որ այդ երկրամասը հայկական է:

Պայմանագիրը նախատեսում էր, որ ռուսական զորքերը 6 ամիս ժամկետով՝ մինչև բարեփոխումների իրականացումը, պետք է մնային Հայաստանում: Թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին նաև բռնություններ չգործադրել պատերազմում ռուսական զորամասերին աջակցած քրիստոնյաների նկատմամբ:

16-րդ հոդվածն իրականում չէր կարող բավարարել արևմտահայության պահանջները: Այդուհանդերձ, պայմանագիրը պարունակում էր նաև դրական կետեր. նախ՝ Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի հատվածն անցնում էր ռուսական տիրապետության տակ: Երկրորդ՝ նոր ժամանակներում միջազգային փաստաթղթի մեջ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերն անվանվում էին **Հայասրան**: Երրորդ՝ Հայկական հարցի միջազգայնացումը ոգևորում էր հայերին և մղում ազատագրական նոր պայքարի:

Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրն ամրապնդում էր Ռուսաստանի դիրքերն Արևմտյան Հայաստանում և Բալկաններում: Դա առաջացրեց առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի դժգոհությունը: Մեծ տերությունները Ռուսաստանին սպառնացին պատերազմով և պահանջեցին 1878 թ. հունիսին Բեռլինում գումարել վեհաժողով՝ ռուս-թուրքական հաշտության պայմանները քննարկելու նպատակով:

Հայերի պահանջները վեհաժողովին ներկայացնելու համար **Մկրտիչ Խրիսյանի** (Խրիսյան Հայրիկ) գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն ուղարկվեց Բեռլին: Հայ պատվիրակները հանդիպումներ ունեցան եվրոպական մի շարք երկրների ղեկավարների հետ, ստացան օգնության խոստումներ: Բայց, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, եվրոպացի պետական գործիչները բնավ ցանկություն չունեին օգնելու հայերին և Հայկական հարցն օգտագոր-

Խրիսյան Հայրիկ

*Բեռլինի վեհաժողովի
հայ պատվիրակությունը
Խրիսյան Հայրիկի
գլխավորությամբ. 1878 թ.*

ծում էին Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու համար: Այսպես՝ վեհաժողովի նախօրյակին Անգլիան Թուրքիայի հետ կնքած գաղտնի պայմանագրով ստացավ Կիպրոս կղզին և պարտավորվեց ամեն կերպ վեհաժողովում պաշտպանել Օսմանյան կայսրության շահերը: Պատահական չէ, որ հայ պատվիրակներին թույլ չտրվեց նույնիսկ մտնել վեհաժողովի շենքը: 16-րդ հոդվածի փոխարեն մտցվեց նոր հոդված՝ 61-րդը: Հայկական հարցը վճռվեց առանց հայերի մասնակցության:

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը նույնպես թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր հայկական մարզերում բարեփոխումներ անցկացնել, ապահովել հայերի անվտանգությունը: Բայց բարեփոխումների հսկողությունը դրվելու էր ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև վեհաժողովի մասնակից բոլոր պետությունների վրա: Մեծ տերությունների ղեկավարները համոզված էին, որ բարեփոխումները սուլթանի կողմից չեն կատարվելու: Դա վերջիններիս հնարավորություն կտար միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին և նրանից նոր գիջումներ կորզելու:

Պայմանագիրը նախատեսում էր ռուսական զորքերի անհապաղ դուրսբերում գրաված տարածքներից: Դրանով ոչ մի երաշխիք չէր մնում 61-րդ հոդվածի կենսագործման համար: «Հայաստան» հասկացության փոխարեն պայմանագրում հայտնվել էր «հայաբնակ մարզեր» բառակապակցությունը: Այսինքն՝ այժմ խոսքը ոչ թե Հայաստանի, այլ սոսկ հայերով բնակեցված տարածքի մասին էր: Ռուսաստանին էին մնում միայն Կարսն ու շրջակայքը: Ալաշկերտն ու Բայազետը նույնպես վերադարձվելու էին կայսրությանը:

Բեռլինի վեհաժողովը մեծ հիասթափություն առաջացրեց հայերի շրջանում: Հայ ժողովրդի մեջ զգալիորեն պակասեց հավատը Եվրոպայի նկատմամբ: Հայկական պատվիրակությունը բողոք ներկայացրեց վեհաժողովի ղեկավարությանը: Մ. Խրիսյանը, Գ. Սրվանձտյանցը և ուրիշ շատ գործիչներ հանդես եկան կոչերով՝ օտար տերություններին

խնդրագրեր ներկայացնելու փոխարեն անցնել զինված ազատագրական պայքարի կազմակերպմանը:

Մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի միջազգայնացումն իրականում ոչինչ չտվեց հայությանը: Ընդհակառակը՝ ավելի սրեց մեծ տերությունների հակասությունները, նպաստեց Օսմանյան կայսրությունում հակահայկական տրամադրությունների աճին: Հայկական հարցից ազատվելու համար սուլթան Համիդ II-ն ընտրեց խնդրի լուծման բարբարոսական ճանապարհ՝ հայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ և երբ կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը: Ներկայացրե՞ք դրա արդյունքները Ռուսաստանի համար:
2. Ինչ է Հայկական հարցը: Ինչ գործունեություն էին ծավալել հայ գործիչները Սան Ստեֆանոյի հաշտության կնքումից առաջ և ինչ առաջարկ ներկայացրին ռուսական կողմին:
3. Ներկայացրե՞ք Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Գնահատե՞ք այն:
4. Ինչո՞ւ մեծ տերությունները ստիպեցին Ռուսաստանին վերանայել Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը:
5. Ո՞վ էր գլխավորում հայկական պատվիրակությունը, և ինչ գործունեություն ծավալեց այն մինչև Բեռլինի վեհաժողովը:
6. Պարզաբանե՞ք 61-րդ հոդվածի էությունը: Գնահատե՞ք Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքները հայերի համար:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Մեծ տերություններն ինչո՞ւ անտեսեցին հայ ժողովրդի շահերը Բեռլինի վեհաժողովում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սան Սյրեֆանոյի պայմանագիր, Առաքել Դադյան, Հայկական հարց, Ներսես Վարժապետյան, Ն. Իզնայրև, Սան Սյրեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդված, Մկրտիչ Խրիմյան (Խրիմյան Հայրիկ), Բեռլինի վեհաժողով, Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդված:

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազատագրական խմբակների առաջացումը:

Արևմտահայության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների ճնշումները սաստկացան XIX դարի երկրորդ կեսից: Սուլթանական բռնատիրության դեմ պայքարի կոչեր հնչեցրին ժամանակի նշանավոր գործիչներ Գ. Արծրունին, Բաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը, Մ. Իրիմյանը և ուրիշներ: Հայկական հարցի միջազգայնացումը մի կողմից զարկ տվեց հայերի ազատագրական պայքարին, մյուս կողմից ավելի սրեց հայ-թուրքական հարաբերությունները:

Հայ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով 1870-1880-ական թթ. ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղտնի խմբակներ ու կազմակերպություններ:

1869 թ. Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի), մի քանի տարի անց՝ **Մեծ Ղարաքիլիսայում** (Վանաձոր), հիմնվեցին արևելահայ առաջին ազատագրական խմբակները: Ալեքսանդրապոլի խմբակը՝ **«Բարենպաստակ ընկերությունը»**, որի ղեկավարը երիտասարդ մանկավարժ **Արսեն Կրիկյանն** էր, գործեց 6 տարի: Մեծ Ղարաքիլիսայի կազմակերպությունը կրում էր **«Հայրենիքի սիրո գրասենյակ»** անունը: Այս խմբակները նպատակ էին դրել հասնել Հայաստանի ազատագրությանը, նրա երկու հատվածների միավորմանը:

Արևմտահայ առաջին կազմակերպությունը՝ **«Միություն ի փրկությունը»**, ստեղծվեց **1872 թ. Վանում**: Այն գաղտնի կապեր ուներ արևելահայերի հետ, որոնց միջոցով դիմում էր Ռուսաստանին և խնդրում հայ ժողովրդին փրկել «բարբարոսների ձեռքից»: Խմբակը գոյություն ունեցավ մոտ երկու տարի, լայն գործունեություն ծավալել չկարողացավ: 1870-ական թթ. վերջին Վանում ստեղծվեցին

նոր խմբակներ՝ *«Մև խաչը»* և *«Զինակիրը»*: Վերջիններս կարևորում էին ժողովրդին զինելը, ինքնապաշտպանության նախապատրաստումը:

Նոր կազմակերպությունների ստեղծումը:
Ավելի կազմակերպված ու եռանդուն աշխատանք ծավալեցին 1880-ական թթ. հիմնադրված կազմակերպությունները: Դրանցից առանձնացավ **1881 թ. Կարինում** ստեղծված *«Պաշտպան հայրենյաց»* գաղտնի կազմակերպությունը: Այն հիմնադրել էր Խաչատուր Կերեքցյանը: Նրա անդամների մեջ մեծ թիվ էին կազմում տեղի նշանավոր Սանասարյան վարժարանի սաները: Բիչ չէին նաև արհեստավորներն ու գյուղացիները: Պատահական չէ, որ իր համակիրներով «Պաշտպան հայրենյացի» անդամների թիվը հասնում էր 5 հազարի: Կազմակերպությունը նպատակ էր դրել պայքարել թուրքական բռնակալության դեմ և ազատագրել Հայաստանը:

«Պաշտպան հայրենյացը» փորձեց իր մասնաճյուղերը ստեղծել նաև այլ գավառներում, կապեր հաստատեց այլ կազմակերպությունների և արևելահայ գործիչների հետ, զբաղվեց զենք ու դրամ ձեռք բերելու խնդրով: Կազմակերպության ունեցած տպագրական մեքենայով տպագրվեցին ու տարածվեցին հայրենասիրական կոչեր:

1882 թ. նոյեմբերին վերջերին թուրքական կառավարությունը բացահայտեց կազմակերպությունը, եղան ձերբակալություններ: «Պաշտպան հայրենյացի» առավել ակտիվ անդամների դատավարությանն սկսեց անձամբ հետևել սուլթան Համիդ II-ը: Հայության շրջանում հուզումներ չառաջացնելու համար իշխանությունները ստիպված եղան մեղմել գրեթե բոլոր դատապարտյալների պատժաչափերը, փոխել մահապատժի մասին դատարանի նախնական վճիռը: Այս կազմակերպության գործունեությունն անհետևանք չմնաց: «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի լեռներեն» հայտնի ազգային-հեղափոխական երգը նվիրվեց «Պաշտպան հայրենյացին»:

1882 թ. մոսկվաբնակ մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնեցին *«Հայրենասերների միությունը»*: Միու-

թյունը գաղտնի տպագրեց *«Ազգայության ավերաբեր»* թերթը, որն առաջին հայ քաղաքական լրագիրն է: «Հայրենասերները» կոչ էին անում՝ հույսը դնել սեփական ուժերի վրա, հրաժարվել Եվրոպայի օգնությամբ ազատագրվելու անհեռանկար գործելակերպից, Հունաստանի օրինակով՝ զենքի միջոցով, ազատագրվել օտար տիրապետությունից:

1880-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում ևս ստեղծվեցին ազատագրական կազմակերպություններ: Երևանի *«Հայասեր-ազգասեր»* խմբակը, որ ուներ մոտ 30 անդամ, նպատակ էր դրել պայքարել հայոց լեզվի ու դպրոցի պահպանման համար, ազատագրել Հայաստանը ինչպես ռուսական, այնպես էլ օսմանյան տիրապետությունից: 1883 թ. ոստիկանությունը բացահայտեց կազմակերպությունը, նրա անդամների մեծ մասն արստրվեց Երևանից: Հայկական հարցի լուծումն իր գլխավոր նպատակն էր համարում նաև **1882 թ. Թիֆլիսում** ստեղծված խմբակը, որի հիմնադիրը Գ. Արծրունին էր: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին Բաֆֆին, Գ. Մունդուկյանը և ուրիշներ:

Ազգային-ազատագրական խմբակները երկար կյանք չունեցան: Մակայն նրանց գործունեությունն անհատանք չմնաց: Դրանց հիմքի վրա շուտով կազմավորվեցին ազգային-քաղաքական կուսակցությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայ գործիչներից ովքեր հնչեցրին պայքարի կոչը:
2. Ինչ նպատակով ստեղծվեցին ազատագրական առաջին խմբակներն ու կազմակերպությունները:
3. 1860-1870-ական թթ. ինչ խմբակներ ստեղծվեցին Հայաստանի երկու մասերում:
4. Երբ, որտեղ և ո՞վ է հիմնադրել Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը: Ներկայացրե՞ք դրա գործունեության արդյունքները:
5. Ինչպե՞ս էր կոչվում Մոսկվայում ստեղծված միությունը: Երևանում և Թիֆլիսում ինչ խմբակներ էին ստեղծվել:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ ազատագրական խմբակների գործունեությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ ազատագրական խմբակներ և կազմակերպություններ, «Բարենպաստակ ընկերություն», Արսեն Կրիդյան, «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ», «Միություն ի փրկություն», «Սև խաչը» և «Զինակիրը», Խաչատուր Կերեքցյան, «Պաշտպան հայրենյաց», «Հայրենասերների միություն», «Ազատության ավերաբեր», «Հայասեր-ազգասեր»:

§ 2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մկրտիչ Փորթուգալյան

Ազգային կուսակցությունների ստեղծման անհրաժեշտությունը: XIX դ. 70–80–ական թթ. հայ ժողովուրդը հայտնվել էր սոցիալ տնտեսական քաղաքական ու ծանր պայմաններում: Հայ ազգային գործիչները փորձում էին ստեղծված օրհասական իրավիճակից ելք գտնել: Հայաստանի ազատագրության համար պայքարն ավելի արդյունավետ մղելու համար անհրաժեշտ էր քաղաքական կազմակերպվածության ավելի բարձր մակարդակ:

Ազատագրական խմբակներ: Մակայն դրանց հնարավորությունները սահմանափակ էին: Անհրաժեշտ էր ստեղծել քաղաքական պայքարի կազմակերպման ավելի գործուն մարմիններ՝ ազգային կուսակցություններ: Սկսվեց խմբակների և միությունների միավորման գործընթաց, որն էլ հանգեցրեց ազգային–քաղաքական կուսակցությունների առաջացմանը: Կուսակցությունների ձևավորմանը մեծապես նպաստեց նաև Հայկական հարցի միջազգայնացումը, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում հեղափոխական, ժողովրդավարական ու ազգայնական շարժումների ծավալումը:

Արևենական կուսակցություն: Վասպուրական աշխարհի կենտրոն Վան քաղաքում գործող խմբակները, կրթամշակութային հաստատությունները, բազմաթիվ հայտնի մտավորականների աշխույժ գործունեությունն ազգային գաղափարների տարածման բարենպաստ հող էին նախապատրաստել: Այնտեղի երիտասարդների ոգեշնչողներն էին ազգային գործիչներ, ժողովրդի մեջ հայտնի «նշանավոր երեք Մկրտիչները»՝ **Խրիմյանը, Փորթուգալյանը և Ավերիսյանը:**

Թուրքական իշխանությունների հետապնդումներից խուսափելով՝ ուսուցիչ Մ. Փորթուգալյանը ստիպված տեղափոխվեց Ֆրանսիայի **Մարսել** քաղաքը, որտեղ սկսեց հրատարակել «**Արևենիս**» թերթը: Փորթուգալյանի սաները չդադարեցրին իրենց գործունեությունը: Վանում այդ գործունե-

ության արդյունքում **1885 թ. աշնանը** երիտասարդ մտավորական Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց առաջին հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունը՝ **«Արմենականներ»** անունով: Այդ անունը նրանք կուսակցությանը վերագրեցին իրենց ուսուցիչ Մ. Փորթուգալյանի հրատարակած թերթի հայրենասիրական գաղափարներին հետևելու համար:

Արմենականներն իրենց գլխավոր նպատակ հռչակեցին արևմտահայության ազատագրումը, Հայկական հարցի լուծումը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք կարևորում էին ինչպես եվրոպական երկրների օգնությունը, այնպես էլ զինված պայքարը:

Կուսակցության ծրագրում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է առանց ցուցամոլության ժողովրդին նախապատրաստել համաժողովրդական ապստամբության: Արմենականների մեծ մասն անօգուտ և վտանգավոր էր համարում հայդուկային պայքարը: Միայն Հայաստանի ազատագրումից հետո, ըստ արմենականների՝ կարելի էր պայքարել հեռավոր նպատակի՝ սոցիալական ազատագրության, այսինքն՝ իրավահավասար հասարակություն ստեղծելու համար:

Հնչակյան կուսակցություն: XIX դ. 70–80–ական թթ. եվրոպայում սովորում էին զգալի թվով հայ ուսանողներ: Նրանք գտնվում էին ժամանակի առաջադիմական գաղափարների ազդեցության տակ: Այդպիսի արևելահայ ուսանողների մի խմբի կողմից **1887 թ. օգոստոսին** Շվեյցարիայի **Ժնև** քաղաքում ստեղծվեց հայ ազգային նոր կուսակցություն: Նրա հիմնադիրներն էին **Ավերիս Նազարբեկյանը, Ռուբեն Խանազարը, Մարո Վարդանյանը** և ուրիշներ: Նրանք սկսեցին հրատարակել **«Հնչակ»** թերթը, որի անունից էլ կուսակցությունը կոչվեց **հնչակյան:**

Սկզբում հնչակյանները ռուսական հեղափոխական հայտնի մի ուղղության՝ նարողնիկության ազդեցության տակ էին: Հետագայում նրանք ընդունեցին

Կ. Մարքսի կոմունիստական հայացքները: Ուստի կոմունիստական–սոցիալիստական, այն է՝ իրավահավասար հասարակություն ստեղծելու գաղափարը կարևոր տեղ զբաղեցրեց հնչակյանների ծրագրում:

Սոցիալիզմի գաղափարը որքան էլ հոգեհարազատ լիներ հնչակյաններին, չէր կարող ավելի կարևորվել, քան ազգի ազատագրության խնդիրը: Հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ հնչակյաններն առաջինն էին, որ Հայկական հարցի լուծումը տեսնում էին հայրենիքի անջատ–անջատ մասերի միավորման, ամբողջական պետականության վերաստեղծման մեջ: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք իրենց գրեթե բոլոր ուժերը և գործունեությունը կենտրոնացրել էին Արևմտյան Հայաստանում. հայդուկային խմբեր էին ստեղծում, ցույցեր, զինված ելույթներ կազմակերպում և այլն:

Հնչակյանները 1890–ական թթ. բողոքի ցույցեր կազմակերպեցին Կ. Պոլսում, գործուն մասնակցություն ունեցան 1894 թ. Սասունի ապստամբության և 1895–1896 թթ. Զեյթունի ապստամբության կազմակերպման գործում:

1896 թ. Լոնդոնում հրավիրված առաջին համագումարում հնչակյան կուսակցությունը, դեռևս լիովին չձևավորված, պառակտվեց *սոցիալիստական* և *ազգային* թևերի: Սոցիալիստական թևը, որը Ա. Նազարբեկյանի ղեկավարությամբ փոքրամասնություն կազմեց, պահանջում էր կուսակցության ծրագրի մեջ պահպանել սոցիալիզմի մասին կետը: Համագումարի մասնակիցների մեծամասնության՝ ազգային թևի ներկայացուցիչների կարծիքով՝ սոցիալիզմի մասին խոսելը դեռ վաղ էր, քանի որ առաջնահերթ խնդիրն օտար տիրապետությունից ազատագրվելն էր: Անշուշտ, այս ուղղության ներկայացուցիչներն ավելի ճիշտ էին: Նրանք հրապարակախոս **Արփիար Արփիարյանի** հետ հեռացան կուսակցությունից և իրենց կոչեցին «**Վերակազմյալ հնչակյաններ**»: Նազարբեկյանի կողմնակիցները հետագայում հիմնականում անդամակցեցին սոցիալ–դեմոկրատական կազմակերպություններին:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: 1880-ական թթ. վերջին հակասովյանական պայքարը վերելք էր ապրում: Թուրքական բռնատիրության դեմ մարտնչող մարդկանց՝ *հեղափոխականների* հաջողությունը հնարավոր կդառնար միայն միավորման, միմյանց հետ *դաշնակցելու* դեպքում: Ուստի **1890 թ. Թիֆլիսում** ստեղծված նոր կուսակցությունն իրեն կոչեց **Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն (ՀՅԴ):** Նրա հիմնադիրներն էին **Քրիստափոր Միքայելյանը, Մինոն Զավարյանը, Սրեփան Զորյանը (Ռոսպում)** և այլոք: Շուտով դաշնակցությունը դարձավ հայ իրականության ամենաազդեցիկ կուսակցությունը:

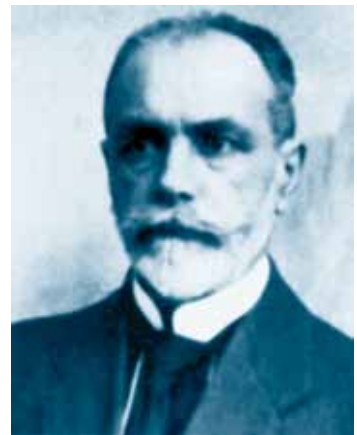
Դաշնակցականները հրատարակում էին «**Դրոշակ**» թերթը, որի համար հայտնի էին նաև **դրոշակականներ** անունով: Դաշնակցականները ևս իրենց կարևորագույն խնդիրն էին համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը: Այդ կենսական հարցում միանման մոտեցումը կարող էր լավ հիմք հանդիսանալ միավորման համար: Պատահական չէ, որ դաշնակցականները փորձեցին միավորվել հնչակյանների հետ: Նույնիսկ եղավ միավորման մասին ընդհանուր հայտարարություն: Սակայն ծագած գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով միավորման՝ դաշնակցելու փորձը ձախողվեց:

1892 թ. Թիֆլիսում հրավիրված ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովը կուսակցությունը վերանվանեց «**Հայ հեղափոխական դաշնակցության**»: Երկու տարի անց «Դրոշակում» տպագրված կուսակցության ծրագիրը նախատեսում էր՝ զինել ժողովրդին, ձևավորել մարտական խմբեր, իրականացնել ապստամբական և ահաբեկչական գործողություններ:

Արդեն 1890 թ. սեպտեմբերին դաշնակցականները կազմակերպեցին **Սարգիս Կուկունյանի** արշավանքն Արևելյան Հայաստանից Արևմտյան Հայաստան՝ երկիրն ազատագրելու նպատակով: **1896 թ. 30** հայ երիտասարդներ ներխուժեցին Կ. Պոլսի **Օսթրոմանյան** բանկը՝ պահանջելով անհապաղ գոր-

*Սրեփան Զորյան
(Ռոսպում)*

Մինոն Զավարյան

ծադրել 61-րդ հողվածը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պայթեցնել բանկը: 1897 թ. դաշնակցությունը Պարսկաստանից կազմակերպեց **Խանասորի** արշավանքը և պատժեց Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանության 1500 մասնակիցներին դավադրաբար սպանած քուրդ մագրիկ ցեղին: Դարավերջին դաշնակցությունն իր հսկողության տակ վերցրեց հայդուկային շարժումը՝ տալով հայ ֆիդայիների բազմաթիվ փայլուն դեմքեր: ՀՅԴ-ն գլխավորեց Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը:

Դաշնակցականներն ինքնապաշտպանական լուրջ աշխատանք կատարեցին 1905-1906 թթ. հայթաթարական կոիվներում, ծանրակշիռ դեր ունեցան 1914-1916 թթ. կամավորական շարժման կազմակերպման և 1918 թ. մայիսին հայկական պետականության վերականգնման գործում:

Հայ ազգային կուսակցություններն իրենց գործելակերպով և ծրագրային դրույթներով տարբերվել են միմյանցից: Սակայն արևմտահայությանը թուրքական դժնդակ տիրապետությունից ազատագրելը բոլորն էլ համարել են իրենց առաջնային խնդիրը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք գործի են դրել հնարավոր բոլոր միջոցները՝ առաջին հերթին զինական պայքարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ ազգային կուսակցությունների ստեղծումը:
2. Երբ և որտե՞ղ է առաջացել հայ ազգային առաջին կուսակցությունը: Ինչի՞ հետ էր կապված անվանումը: Ո՞վ էր հիմնադիրը և ո՞ւմ գործունեությամբ էր նախապատրաստվել դրա ստեղծումը:
3. Ովքե՞ր հիմնադրեցին հնչակյան կուսակցությունը: Ինչո՞ւ և երբ այն պառակտվեց: Ըստ նրանց ծրագրի՝ ինչպե՞ս էր լուծվելու Հայկական հարցը:
4. Երբ է հիմնադրվել ազգային երրորդ կուսակցությունը: Ինչո՞ւ էր սկզբում կոչվում հեղափոխականների, իսկ հետո՝ հեղափոխական կուսակցություն:
5. Համեմատե՛ք երեք կուսակցությունների ծրագրերը, ի՞նչ նմանություններ և տարբերություններ կային:

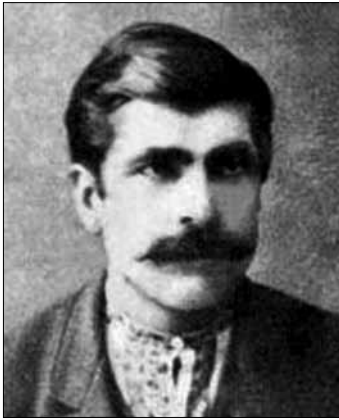
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմեք ազգային երեք կուսակցությունների մասին աղյուսակ՝ ներկայացնելով հիմնադիրներին, վայրը, տարեթիվը, ծրագրային հիմնական պահանջները, գործունեության նշանավոր իրադարձությունները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ ազգային կուսակցություններ, «նշանավոր երեք Սկրիպչներ», «Արմենիա» թերթ, Արմենական կուսակցություն, Ավետիս Նազարբեկյան, Ռուբեն Խանազատ, Մարո Վարդանյան, «Հնչակ» թերթ, Հնչակյան կուսակցություն, «Վերակազմյալ հնչակյաններ», Արիսար Արիսարյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցություն, Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Զավարյան, Սրեփան Զորյան (Ռուբոն), «Իրոշակ» թերթ, Սարգիս Կուկունյան, քանկ Օլորոմանի գործողություն, Խանասորի արշավանք

§ 3. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Արաբո

Հայդուկային շարժման սկիզբը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հաստատած արյունալի վարչակարգի դեմ հայ ժողովուրդը դուրս եկավ ազատագրական պայքարի: Արևմտահայ գյուղացին ինքնարուխ ծավալեց անհատական, պարտիզանական շարժում, որը ստացավ **հայդուկային** կամ **ֆիդայական** անվանումը: Հայդուկները (հունգարերեն՝ հետևակ) կամ **ֆիդայիները** (արաբերեն՝ զոհ, այսինքն՝ ինքնազոհ) վրիժառուներ էին, ովքեր բարձրանում էին լեռները, հեռանում անտառները և փոքրիկ խմբերով անզիջում պայքար ծավալում օսմանյան իշխանությունների դեմ: Նրանք հաճախ անձնական վրիժառույթուն էին իրականացնում թուրք ու քուրդ ատելի պաշտոնյաների նկատմամբ: Նշանավոր հրապարակախոս ու գրող Բաֆֆին նրանց անվանել է ժողովրդական վրիժառուներ ու հեղափոխականներ:

Արևմտյան Հայաստանում հայդուկային շարժման հանդես գալը պատահական երևույթ չէր: Այն հետևանք էր արևմտահայության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի: Հայդուկային պայքարը հատկապես ուժեղացավ 1890-ական թթ.: Ազգային կուսակցությունները, մասնավորապես դաշնակցությունն սկսեցին ուղղորդել շարժումը:

Առաջին ֆիդայիներից էին **Մարգար Վարժապետը, Արաբոն, Թորոս Ծառուկյանը** և ուրիշներ: 1880-ական թթ. վերջին Փոքր Հայքում՝ Սեբաստիայի նահանգում, առաջացան զինված ջոկատներ՝ **չելլոներ** անունով: Չելլոներում ընդգրկված հայ ֆիդայիները ներկայանում էին որպես քրդեր, որպեսզի չառաջացնեն թուրքական իշխանությունների վրեժխնդրությունը հայության նկատմամբ:

Նշանավոր հայդուկապետերը: Հայդուկային շարժումը տվեց հայդուկապետերի մի ողջ համատեղություն: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ **Արաբոն:** Նա ծնվել է 1863 թ. Սասունի **Կոռթեր** գյուղում, կռվել է չելլոների կազմում: Արաբոն

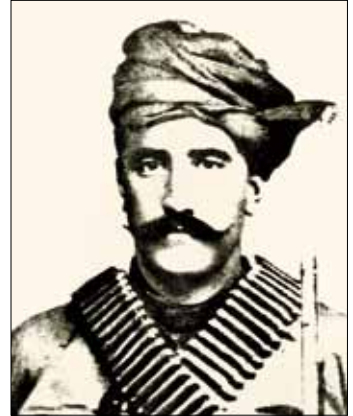
անհատ վրիժառուից շուտով դարձավ հայդուկապետ:

Խուսափելով իշխանությունների հետապնդումներից՝ Արաբոն անցել է Այսրկովկաս, մտել դաշնակցության շարքերը, մասնակցել նրա առաջին ընդհանուր ժողովին: Ցավոք, 1893 թ. Արևմտյան Հայաստան վերադառնալիս նրա ջոկատն ընկել է շրջապատման մեջ: Արաբոն և իր 16 ֆիդայիները հերոսաբար զոհվել են: Ժողովուրդը երկար ժամանակ չի հավատացել իր առաջնորդի մահվանը և սպասել է նրա վերադարձին:

1890-ական թթ. սկզբներին մեծ ժողովրդակալություն ձեռք բերած ֆիդայապետերից էր **Աղբյուր Սերոբը** (Սերոբ Վարդանյան, ծնվել է 1864 թ.): Նրա ծննդավայրը Նեմրուֆ լեռան լանջին ընկած **Մոխորդ** գյուղն էր: Կինը՝ **Մոսեն**, ով իր ամուսնու հետ կիսեց հայդուկային կյանքի բոլոր դժվարությունները, հարևան **Թեղուտ** գյուղից էր: Նեմրուֆը հետագայում դարձավ Սերոբի գործունեության կարևոր վայրերից մեկը:

1890-ական թթ. կեսերին Աղբյուր Սերոբին հաջողվում է միավորել Արևմտյան Հայաստանում գործող հայդուկային խմբերի մեծ մասը: Հատկապես **Բարշենի** 1898 թ. հաղթական կռիվից հետո Սերոբը դառնում է Արևմտյան Հայաստանի ազատարարի խորհրդանիշ: Նրա գործունեությունից անհանգստացած իշխանությունները ջանք չեն խնայում «Նեմրուֆի հսկային» վերացնելու համար: 1899 թ. Մասունի **Գելիեզուզան** գյուղում Սերոբին դավադրաբար սպանում են: Մեկ տարի անց Սերոբի հավատարիմ զինվորներ Գևորգ Չավուշն ու Անդրանիկը վրեժխնդիր են լինում իրենց առաջնորդին մատնած դավաճան Ավեից և սպանության կազմակերպիչ, քուրդ ցեղապետ Խալիլից: Անդրանիկն ու Գևորգը փոխարինում են իրենց հայդուկապետին:

Անդրանիկ Օզանյանը հայդուկային շարժման պայծառ ղեկներից է: Ծնվել է 1865 թ. **Շապին-Գարահիսար** քաղաքում: Սկզբում կռվել է տարբեր խմբերում, ապա միացել Աղբյուր Սերոբին: 1901 թ.

Աղբյուր Սերոբ

(Սերոբ Վարդանյան)

Գևորգի հետ նա ղեկավարել է Առաքելոց վանքի կռիվը, Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը: Անդրանիկը ժողովրդական հերոսի համբավ է ձեռք բերել Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ: Հայտնի է հայդուկային կռիվների վերաբերյալ նրա հեղինակած **«Մարդական հրահանգներ»** կանոնագիրքը:

Հայդուկապետերի մեջ **Գևորգ Չավուշը** (ծնվել է 1870 թ. Սասունի Մկղենք գյուղում) տարիքով ամենափոքրն էր: Բայց 24 տարեկանում արդեն ճանաչված ֆիդայի էր՝ Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը: Հայդուկային բազմաթիվ կռիվների մասնակցած Գևորգը քաջաբար զոհվել է **1907 թ. Մշո Սուլուխ** գյուղի մոտ տեղի ունեցած անհավասար կռվում:

Վերոհիշյալ հայդուկապետերը համոզված էին, որ եթե անգամ իրենց անհատական-խմբային պայքարը դատապարտված է անհաջողության, մինևույն է՝ կռիվը չպետք է դադարեցնել: Բայց շարժման մեջ կային նաև գործիչներ, ովքեր անհեռանկար համարելով հայդուկային պայքարը, առաջարկում էին հրաժարվել անհատական վրիժառությունից, ցուցամոլական գործողություններից և ժողովրդին հանդարտ նախապատրաստել համընդհանուր ապստամբության: Այդպիսի գործիչներից էր սասունցի **Հրայր Գժոխքը**: Նրա համար կուսակցությունները միայն միջոց էին ազատագրության գործն առաջ տանելու համար: Հրայրը, ի տարբերություն շատերի, հույսեր չէր կապում եվրոպական տերությունների օգնության հետ և խիստ կարևոր էր համարում սուլթանական վարչակարգի դեմ հայ-քրդական դաշինքի ստեղծումը: Հրայրը Սասունի 1904 թ. ապստամբության ղեկավարներից էր և որի ժամանակ էլ զոհվել է:

Անկասկած, հայդուկային պայքարը չէր կարող հանգեցնել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Սակայն ֆիդայական կռիվները հաճախ ստիպում էին իշխանություններին մեղմել ժողովրդի հարստահարումները, հրաժարվել խաղաղ բնակ-

չությանը կոտորելու քայլերից և ամենակարևորը՝ ժողովրդական լայն զանգվածներին մղում էին նոր պայքարի, հասունացնում համաժողովրդական ապստամբության գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է նշանակում հայդուկ և ֆիդայի: Պարզաբանե՞ք հայդուկային շարժման առաջացման պատճառները:
2. Ովքե՞ր էին առաջին հայ ֆիդայիները: Ո՞վ էր Արաբոն, ի՞նչ գիտե՞ք նրա մասին:
3. Ներկայացրե՞ք Աղբյուր Սերոբի գործունեությունը: Ի՞նչ գիտե՞իք նրա մասին:
4. Ովքե՞ր վրեժխնդիր եղան Աղբյուր Սերոբի համար: Պատմե՞ք նրանց մասին:
5. Ի՞նչ մոտեցում ուներ Հրայր Դժոխքը հայդուկային պայքարի հարցում: Գնահատե՞ք նրա մոտեցումը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով դասանյութից՝ «Հայկական հարց» հանրագիտարանից և համացանցի կայքէջերից պատրաստե՞ք ելույթ հայ նշանավոր որևէ հայդուկի մասին:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայդուկային կամ ֆիդայական շարժում, հայդուկ, ֆիդայի, Մարգար Վարժապետ, Արաբոն, Թորոս Ծառուկյան, չեղուններ, Աղբյուր Սերոբ, Սուսե, Սոխորդ, Թեղույր, Բաբշեն, Գեղիեզուզան, Հրայր Դժոխք, Աղբյուրիկ Օզանյան, Շապին-Գարսահիսար, Գևորգ Զավուշ, Մկրենք, Սուլուխի կռիվ

§ 4. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արևմտահայության բնաջնջման համիդյան ծրագիրը: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի 61–րդ հոդվածը շուտով մոռացվեց սուլթան Համիդ II–ի կողմից: Ավելին՝ առաջարկվեց այդ հոդվածի կենսագործման այլ ճանապարհ. այն է՝ հայերին բնաջնջելու ուղին. չկա հայ ժողովուրդ, չկա և Հայկական հարց:

Սուլթանը պաշտոնապես պետական գաղափարախոսություն դարձրեց *պանիսլամիզմը* (համախիսլամականություն) և *պանթուրքիզմը* (համաթուրքականություն): Պանիսլամիզմի գաղափարն իշխանություններին հնարավորություն էր տալու Թուրքիայի դրոշի ներքո միավորելու իսլամադավան, իսկ պանթուրքիզմը՝ թուրքավեզու ժողովուրդներին: Երկու դեպքում էլ սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի կոչ էր արվում բոլոր ոչ մահմեդականների՝ գյավուրների (անհավատներ) դեմ: Հատկանշական է՝ անհավատների շարքում համիդյան իշխանություններն առաջինը նկատի ունեին հայերին:

Հայկական հարցը «լուծելու» նպատակով Աբդուլ Համիդը հայերի դեմ հանեց կայսրության անհնազանդ քոչվոր քրդական ցեղերին: 1891 թ. նա քրդերից ու հյուսիսկովկասյան գաղթականներից, որոնք հայտնի էին «չերքեզներ» հավաքական անունով, ստեղծեց հատուկ հեծյալ գնդեր, որոնք իր անունով կոչվեցին *համիդիե:* Համիդիեականները կառավարությունից ոչ միայն ռոճիկ էին ստանում, այլև իրավունք ունեին ազատորեն կողոպտելու հայ բնակչությանը, ձմռան ամիսներին իրենց բազմաքանակ անասուններով ապրելու հայկական գյուղերում: Այս խորամանկ քայլով սուլթանը սիրաշահեց ապստամբ քրդերին և նրանց ուղղելով հայերի դեմ՝ առաջացրեց հայ–քրդական հակամարտություն:

Բռնաճնշումները հասան աներևակայելի չափերի: Բանտերը լցվեցին քաղաքական բանտարկյալներով, կախաղան բարձրացվեցին հայդուկային

շարժման ակտիվիստներ: Մամուլում մտցվեց խիստ գրաքննություն, արգելվեց «Հայաստան» բառի գործածությունը:

Հայկական կոտորածները: Հայերի առաջին զանգվածային կոտորածներն սկսվեցին 1890-ական թթ. սկզբին Նախ՝ Կարինում, ապա՝ Կ. Պոլսում: Օսմանյան մայրաքաղաքի Գում Գափու թաղամասում ոստիկանությունը կրակ բացեց խաղաղ հայ ցուցարարների վրա: Եղան զոհեր ու ձերբակալություններ: Շուտով տեղական բնույթ ունեցող ջարդերը տարածվեցին ամբողջ կայսրությունում:

1894 թ. համիդիե ջոկատները նետվեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերի ու քաղաքների վրա: Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատատենչ Սասունի դեմ: Ապստամբությունը ճնշվեց արյան մեջ: Մեծ տերությունները հատուկ հանձնախումբ ուղարկեցին գավառ: Հանձնաժողովի նյութերին ծանոթանալուց հետո պարզ դարձավ, որ Սասունի շուրջ 40 գյուղերում բնաջնջվել է մինչև 10 հազար խաղաղ բնակիչ: Ոճրագործության նյութերի հիման վրա մեծ տերությունները **1895 թ. մայիսի 11-ին** օսմանյան կառավարությանը ներկայացրին **«Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը»:**

Սակայն իշխանությունները ոչ միայն չիրագործեցին այդ ծրագիրը, այլև կազմակերպեցին հայերի զանգվածային կոտորածներ. սեպտեմբերին՝ Տրապիզոնում, Կ. Պոլսում, Բաբերդում, ապա՝ գրեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Կ. Պոլսում կառավարության նստավայրի առջև հնչակյանների կազմակերպած խաղաղ ցույցը կրկին գնդակոծվեց, զոհվեցին հազարավոր մարդիկ:

Ամենուր մահմեդական մոլեռանդ հոգևորականությունը լուրեր էր տարածում, թե հայերը նախապատրաստում են ապստամբություն, ուստի ալլահը պահանջում է հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ:

Ստանալով Տրապիզոնում բազմաթիվ հայերի ծովում ջրասույզ անելու լուրը՝ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհ. Այվազովսկին ստեղծեց կտավներ՝ կոտորածների թեմաներով:

Մի շարք վայրերում հայերը կազմակերպվեցին ու դիմեցին ինքնապաշտպանության:

Ուրֆայի (Եդեսիա) հայերը երեք ամիս հետ մղեցին տեղի մահմեդականների գրոհները: Հավատալով, թե կառավարական զորքերը եկել են քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատելու՝ հայերը չխոչընդոտեցին նրանց մուտքը հայկական թաղամաս: Սակայն զորքն իր հերթին սկսեց կոտորածներ՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդու:

Բազմահազար արևմտահայեր արտագաղթեցին տարբեր երկրներ, արևմտահայ մի շարք գավառներ հայաթափվեցին և բնակեցվեցին թուրքերով ու քրդերով: Ջարդերից խուսափելու նպատակով շատ հայեր ստիպված ընդունեցին մահմեդականություն: Որոշ հաշվարկներով Օսմանյան կայսրությունում **1890–ական թթ. ոչնչացվեց մինչև 300 հազար հայ:** Այս իրողությունն աշխարհում առաջին ցեղասպանություններից էր:

Սուլթան Համիդին չհաջողվեց 1890–ական թթ. հայությանը բնաջնջելու իր հրեշավոր ծրագիրը ավարտին հասցնել: Համաշխարհային հանրության բարձրացրած ճայնը և արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվները ճախողեցին նրա ծրագրերը: Սակայն հայ ժողովրդին ոչնչացնելու և հայրենագրկելու ծրագրերն օրակարգից չհանվեցին: Հետագայում դրանք կրկին դրվեցին գործողության մեջ:

Սասունի և Զեյթունի հերոսամարտերը:

Արևմտահայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր շրջաններում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: 1890–ական թթ. կեսերին հակասուլթանական պայքարի գագաթնակետը կազմեցին Սասունի և Զեյթունի հերոսամարտերը:

1890–ական թթ. Բիթլիսի նահանգի լեռնային Սասուն գավառը՝ իր 35 հազար հայ բնակչությամբ, դարձել էր հայդուկային շարժման կենտրոններից մեկը: Սասունցիները պահպանում էին իրենց կիսանկախ վիճակը և նույնիսկ հրաժարվում էին հարկեր վճարել: **1894 թ. հուլիսին** օսմանյան զոր-

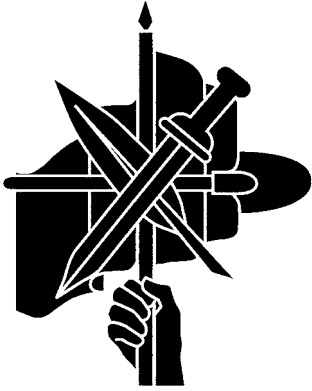
քը, որը բաղկացած էր նաև համիդյան ջոկատներից, շարժվեց Սասունի վրա:

Թուրքական զորքերը հանդիպեցին սասունցիների ուժեղ հակահարվածին: Ինքնապաշտպանական մարտերը գլխավորեցին **Գևորգ Չավուշը և Հրայրը**: Թուրքերը համաձայնեցին գնալ բանակցությունների: Սակայն նենգաբար սպանեցին բանակցություններին ներկայացած հայերին և վերսկսեցին հարձակումները: Միայն օգոստոսի վերջին թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Սասուն: Նրանք կոտորեցին 7 հազար մարդու:

1895 թ. հոկտեմբերին թուրքերի դեմ մարտեր սկսվեցին **Ջեյթունում**: Ծերունազարդ **Ղազար Շուլքոյանի** և հնչակյան գործիչ **Գարուն Աղասու** գլխավորությամբ զեյթունցիները զինաթափեցին թուրքական կայազորը, գրավեցին պահակատունը և մեծ քանակությամբ զինամթերք: Շուտով Ջեյթունի վրա շարժվեց թուրքական երկու բանակ: Մինչև դեկտեմբերի 13-ը տևած մարտերում կրելով ծանր կորուստներ՝ թուրքերը նահանջեցին: Իրեն չարդարացրած փաշային թուրքական կառավարությունը փոխարինեց նոր հրամանատարով: Սակայն Ջեյթունը գրավելու ուղղությամբ վերջինիս ջանքերը ևս անհաջողության մատնվեցին:

Գործին միջամտեցին մեծ տերությունները: Նրանց միջնորդությամբ **1896 թ. հունվարի 30-ին Հայկազում** կնքվեց հաշտություն: Թուրքերը գնացին մեծ զիջումների. պարտավորվեցին զորքերը հետ քաշել Ջեյթունից, բռնություններ չգործադրել ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ, երաշխավորել նրանց գույքի ապահովությունը: Ջեյթունում կառավարիչը պետք է լիներ եվրոպացի, իսկ տեղական պաշտոնյաները՝ հայեր: Այս ամենի դիմաց հնչակյան գործիչները պարտավորվում էին զենքը հանձնել և եվրոպացի դիվանագետների օգնությամբ հեռանալ Ջեյթունից: Ակնհայտ էր, որ զեյթունցիների այս պայքարը պսակվել էր հաղթանակով:

Պաշտպանական կռիվները Վանում: Ինքնապաշտպանական կռիվներ տեղի ունեցան նաև **Վա-**

նում: Թուրքական զորքերը **1896 թ. հունիսի 3-ին** ներխուժեցին քաղաք: Նրանց միացան համիդետական զորքերը: Հայերը ցույց տվեցին կատաղի դիմադրություն: Վանի պաշտպանությունն իրենց վրավերցրին հիմնականում արմենականները՝ **Մկրտիչ Ավետիսյանի** գլխավորությամբ: Նրանց միացան դաշնակցականներն ու հնչակյանները: Թշնամին գերմանական հրանոթներով ուժեղացրեց քաղաքի հայկական թաղամասերը: Սկսվեց հրդեհ, որը սպառնում էր տարածվել մյուս թաղամասերում: Շրջակա գյուղերից դեպի քաղաք շարունակվող հայ գյուղացիների հոսքն ավելի էր ծանրացնում պաշտպանների վիճակը:

Վանում ևս գործին միջամտեցին եվրոպացի հյուպատոսները: Հայերը համաձայնեցին վերջիններիս միջնորդությամբ առաջարկված հաշտության պայմաններին: Թուրքական իշխանությունները խոստացան պաշտպաններին թույլատրել առանց արգելքի անցնելու Պարսկաստան: Սակայն թուրքերն իրենց խոստումը դրժեցին: Երբ 1500 վանեցիներ փորձում էին անցնել Պարսկաստան, սահմանազլխին նրանց վրա հարձակվեցին քրդական մագրիկ ցեղի հրոսակները և իրականացրին սուկալի կոտորած: Փրկվեց միայն 30 մարդ: Զոհվեց նաև Մկրտիչ Ավետիսյանը: Վանում և շրջակայքում թուրքերը սպանեցին մոտ 20 հազար մարդու, ավերեցին Վասպուրականի մի շարք վանքեր, ոչնչացրին բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Մալաթիայում, Մուշում, Դիարբեքիքում, Շատախում և այլուր: Դրանց շնորհիվ հնարավոր եղավ կանխել բազմաթիվ մարդկանց կոտորածը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը: Սուլթան Աբդուլ Համիդն ինչ էր ծրագրել Հայկական հարցը փակելու համար:
2. Որքան հայ կոտորվեց 1890–ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում: Ինչպե՞ս է որակվում այդ իրադարձությունը:

3. Ո՞ր վայրերում տեղի ունեցան կոտորածներ: Ինչի հետ էր կապված Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի ի հայտ գալը: Ինչո՞վ պատասխանեց սուլթանը այդ ծրագրին: Հայերը որտե՞ղ դիմադրություն ցույց տվեցին թուրք ջարդարներին:
4. Ինչո՞ւ թուրքերը 1894 թ. հուլիսին զորքեր շարժեցին Սասունի դեմ: Ովքե՞ր գլխավորեցին տեղի հերոսամարտը: Ինչո՞վ ավարտվեց այն:
5. Նկարագրե՞ք Զեյթունի հերոսամարտի սկիզբը, ընթացքը և ավարտը: Ովքե՞ր էին գլխավորում տեղի ապստամբությունը:
6. Ե՞րբ է սկսվել Վանի ինքնապաշտպանությունը: Ինչո՞ւ հայերը համաձայնվեցին դադարեցնել դիմադրությունը և հեռանալ Պարսկաստան: Ինչ պատահեց նրանց հետ: Հիշե՞ք՝ ովքե՞ր և ե՞րբ լուծեցին նրանց վրեժը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պանիսլամիզմ (համաիսլամականություն), պանթուրքիզմ (համաթուրքականություն), չերքեզներ, համիդիե, Սասունի 1894 թ. հերոսամարտ, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր, Զեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբություն, Ղազար Շուիրոյան, Գարուն Աղասի, Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանություն

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀՅԴ և ՄԳՀԿ գիճանշանները

Նոր մարտավարության ընդունումը: XX դարակզբին արդուլիամիդյան վարչակարգը, ըստ ստանձնած պարտավորությունների, հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու փոխարեն ավելի սաստկացրեց ճնշումները հայերի նկատմամբ:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար ուժերը այս պայմաններում որդեգրեցին **նոր մարտավարություն:** ՀՅԴ-ն ձեռնամուխ եղավ Արևմտյան Հայաստանում ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստմանը: Կովոդ խմբերի և զինամթերքի կենտրոնացման վայրեր ընտրվեցին Վասպուրականն ու Մասուն-Տարոնը:

Հնչակյանները նույնպես ստեղծում էին զինված խմբեր և նախապատրաստվում համընդհանուր ապստամբության, որի կենտրոնը, ըստ նրանց ծրագրի, դառնալու էր Կիլիկիան: Դա պատճառաբանվում էր Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքով, հատկապես Եվրոպայի հետ ունեցած ծովային կապով:

Այսպիսով՝ հայոց ազատամարտի գլխավոր խնդիրը դարձավ ժողովրդին ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը:

Ս. Առաքելոց վանքի կոռիլը: Օսմանյան կառավարությունը որոշել էր իսպառ վերացնել հայ ազատագրական պայքարը: 1890-ական թթ. վերջերից արևմտահայության մոտ առաջացել էր հուսահատական դրություն: Այս իրավիճակում դժվար էր լիովին հրաժարվել հայդուկային պայքարի մարտավարությունից:

Արևմտյան Հայաստանում ընդհանուր ապստամբության կազմակերպիչներ էին նշանակվել **Հրայրը**

(Մասուն–Տարոնում) և **Վարդգեսը** (Վասպուրականում): Իսկ հայդուկային պայքարի շարունակման կողմնակիցներ **Անդրանիկը և Գևորգ Չավուշը** (Գևորգ Ղազարյան) փորձում էին վրեժխնդրական ձեռնարկումներով ժողովրդին դուրս բերել հուսալքված վիճակից:

Այս իրադրությունում բարոյահոգեբանական մեծ ազդեցություն ունեցավ Աղբյուր Սերոբին սպանած քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը (1900 թ.): Դա բարձրացրեց նաև Անդրանիկի, Չավուշի և մյուսների հեղինակությունը: Սակայն այդ առումով ամենանշանավոր իրադարձությունը **Ս. Առաքելոց** վանքի կռիվն էր:

1901 թ. նոյեմբերի 3-ին Անդրանիկը 37 հայդուկների և 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում է Մուշից հարավ–արևելք ընկած Ս. Առաքելոց վանք և այն վերածում ինքնապաշտպանական ամրոցի: Թուրքական զորքը շրջապատում է վանքը: Երեք օր անց սկսվում է կռիվը: Հայ կռիվողների թիվը հայդուկների հետ միասին շուտով հասնում է 140-ի: Թշնամու ուժը մի քանի անգամ ավելի էր:

Բիթլիսի նահանգապետը, որ ստանձնել էր թուրքական զորքի հրամանատարությունը, իր բանակում նոր կորուստներից խուսափելու համար բանակցություններ է սկսում: Հայկական կողմը պա-

Հրայր

Անդրանիկ Օզանյանն իր մարտիկներով

Գևորգ Չավուշ

հանջում է ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, զինաթափել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված ավազակախմբերին, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը և այլն: Քանի որ բավարարվում է միայն առաջին պահանջը, կատաղի մարտերը վերսկսվում են: Պաշարվածների զինամթերքը սպառվում էր, և նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները, տեղացած ձյան պայմաններում սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանում են վանքից:

Ս. Առաքելոց վանքի հերոսական կռիվը մեծ տպավորություն է գործում և ոգևորում հայությանը:

Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանությունը:

Ս. Առաքելոց վանքի կռիվից հետո ընդհանուր ապստամբությունը նախատեսված էր սկսել 1905 թ. ամռանը Սասունում և Վասպուրականում: Դա աննկատ չմնաց աչալուրջ սուլթանական կառավարության հսկողությունից, որը սկսեց ուժեր կենտրոնացնել Սասունի մատույցներում:

Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Այսրկովկասում ծավալվում է Սասունին օգնելու շարժում: Ուղարկված մեկ տասնյակից ավելի հայդուկային խմբերից միայն **Թորգոմի «Մորիկ»** ձիավոր խմբին է հաջողվում 1903 թ. ամռան սկզբներին հասնել տեղ: Նույն տարվա աշնանը Սասունի հայտնի **Գեղիեզուզան** գյուղում ստեղծվում է ինքնապաշտպանության ղեկավար մարմին՝ **Անդրանիկի** գլխավորությամբ: Այդ մարմնի անդամներ էին **Մուրադը, Սմբատը, Սեպուհը** և ուրիշներ:

Թուրքական իշխանությունները նախահարձակ են լինում, և այդ իրավիճակում հայերն ընդհանուր ապստամբության փոխարեն ինքնապաշտպանություն են սկսում:

1904 թ. գարնան սկզբներին թուրքական 10-հազարանոց զորքը սկսում է իր առաջխաղացումը: Սասունի դեմ դուրս են բերվում նաև մի քանի հազար զինված քրդեր: Նրանց դիմագրավում են 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 1000 զինված սասունցիներ:

Ապրիլի 1-ին թշնամին միաժամանակ հարձակվում է հարավային և հյուսիսային կողմերից: Թուրքական հրամանատարությունն առաջարկում է զենքը վայր դնել: Անդրանիկն ու Հրայրը պատասխանում են, որ զենքը վայր կդնեն միայն Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թշնամին վերսկսում է հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի մարտերում զոհվում է Հրայրը: Նրա մարմինն ընկերները հողին են հանձնում Գելիեգուզանում՝ Աղբյուր Սերոբի կողքին:

Ապրիլի 22-ին թշնամին միայն մեծ զոհերի գնով է կարողանում գրավել Գելիեգուզանը: Հետո ընկնում է նաև **Տալոռիկը**, բայց կռիվները շարունակվում են մինչև մայիսի կեսերը: Հետագա երկու ամիսներին կռիվների ասպարեզ է դառնում նաև **Մշո դաշտը**:

Սասունի 1904 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց պարտությամբ: Հայերի հերոսական կռիվները և մեծ տերությունների միջամտությունը հարկադրեցին սուլթանին հրաժարվել Սասունի հայերին բնաջնջելու ծրագրից: Միաժամանակ պարզ դարձավ, որ մասնակի ընդհարումներով հնարավոր չէ լուծել արևմտահայության ազատագրման խնդիրը:

Հայդուկային շարժման անկումը: Ազատագրական պայքարի ղեկավարները Մշո դաշտի հայությանը չվտանգելու մտահոգությամբ վերջ տվեցին պարտիզանական գործողություններին: Ի վերջո որոշվեց հայդուկներին դուրս բերել երկրից և դադարեցնել ֆիդայական պայքարը: Հայ ազատամարտիկների մի մասը հաստատվեց Պարսկաստանում, մյուսներն անցան Արևելյան Հայաստան, ուր հայթաթարական կռիվների ժամանակ նրանք կարևորագույն դերակատարում ունեցան: Միայն Գևորգ Չավուշն իր խմբով հետ ուղարկվեց Մուշ և Սասուն՝ ժողովրդի կողքին լինելու, նրան պաշտպանելու նպատակով:

Երկրում կրկին ապագա զանգվածային ելույթների համար ուժերի ու միջոցների կենտրոնացման

Մշո Ս. Առաքելոց վանքը

Սուլուխի կամուրջը

քայլեր կատարվեցին:

Այդ ժամանակ Տարնուն և Սասունում գործող Չավուշը հայտնվում է դժվարին կացության մեջ: Ի վերջո որոշվում է նրան նույնպես ուղարկել Այսրկովկաս: Սակայն **1907 թ. մայիսի 27-ին Սուլուխ** գյուղի մոտ տեղի ունեցած կռվում Գևորգ Չավուշը զոհվում է՝ հանուն հայրենիքի ազատության իր կյանքը նվիրաբերած հայորդին:

Չսայած մեծ դժվարություններին՝ հայությունը XX դ. սկզբին շարունակում էր պայքարել իր ազատության և ազգային-պատմական իրավունքների համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Արևմտահայության հանդեպ ինչ քաղաքականություն էր վարում սուլթանական վարչակարգը XX դ. սկզբին:
- 2.** Ինչ մարտավարություն ընտրեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը:
- 3.** Ովքեր և ինչ աշխատանքներ էին տանում Տարն-Սասունում, Վասպուրականում և Կիլիկիայում:

4. Ներկայացրե՛ք Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կովի սկիզբն ու ընթացքը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:
5. Ընդհանուր ապստամբությունը ե՞րբ պետք է սկսվեր: Կովկասահայության շրջանում ի՞նչ շարժում էր ծավալվել:
6. Ի՞նչո՞ւ նախատեսված ընդհանուր ապստամբությունը փոխարինվեց ինքնապաշտպանությամբ: Ներկայացրե՛ք Սասունի ինքնապաշտպանության ընթացքը: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչո՞ւ Սասունի ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց պարտությամբ:
7. Ի՞նչ փոփոխություն կրեց ՀՅԴ մարտավարությունը Սասունի ինքնապաշտպանությունից հետո:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Արդյոք հայդուկային պայքարը սպառնել էր իրեն, և ճիշտ էր դրանից հրաժարումը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկրում ընդհանուր ապստամբության նախապայրուստում, Ս. Առաքելոց վանքի կովի, Վարդգես, Թորգոս, «Մորիկ» խումբ, Գեղիեզուզան, Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանություն, Տալվորիկ, Սուլուխի կովի, հայդուկային շարժման անկում

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հայ հեղափոխական դաշնակցության հիմնադիրներ Սյրեհան Զորյանը (Ռուստոմ), Քրիստափոր Միքայելյանը և Մինոն Զավարյանը

Մինչ Արևմտյան Հայաստանում տարվում էր ուժերի կենտրոնացման աշխատանք, Կ. Պոլսում նախապատրաստվում էր մահափորձ արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ: Այն նախաձեռնել էր դաշնակցությունը: Քրիստափոր Միքայելյանը գլխավորեց այդ նպատակով ստեղծված խումբը: Սակայն Քրիստափորին վիճակված չէր անձամբ իրականացնելու իր մտահղացումը. 1905 թ. մարտի 17-ին նա նահատակվեց Վիտոշ լեռան լանջին՝ Սոֆիայի մոտ նոնակներ փորձարկելիս: Այնուամենայնիվ, 1905 թ. հուլիսի 21-ին մահափորձն իրականացվեց, սակայն սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց: Գործողությունը միջազգային մեծ արձագանք ստացավ:

§ 2. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Խրիսյան Հայրիկ

Հայոց եկեղեցու իրավունքների ուրնահարումը և համահայկական ցասումը: XX դ. սկզբին Ռուսական միապետության գաղութային քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ դրսևորվեց նոր բնույթուններով:

Ինչպես գիտեք, Հայոց եկեղեցու ունեցվածքից ստացվող եկամուտների հաշվին էին պահվում հայկական դպրոցները և մշակութային այլ հաստատություններ: Կովկասի կառավարչապետ **Գ. Գոլիցինը** դեռ նախորդ դարավերջին կազմել էր Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի բնագրավման ծրագիր: Նիկոլայ II կայսրն ընթացք տվեց դրան ու **1903 թ. հունիսի 12-ին** հաստատեց Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը բնագրավելու մասին օրենքը: Հայ առաքելական եկեղեցու կալվածքները, գույքը, ավանդները ենթակա էին պետականացման:

Ցարիզմի այդ քայլը մեծ վրդովմունք առաջացրեց հայության գրեթե բոլոր խավերի մեջ: Մայրաթոռն ու հայ ազգային ուժերը կազմակերպեցին ժողովրդի դիմադրությունը: Այդ նպատակով Թիֆլիսում ստեղծվեց **«Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»**, որտեղ վճռական դեր էր խաղում Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան): Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Մկրտիչ Խրիսյանը** ևս կանգնեց ազգային իրավունքների պաշտպանության համար ծավալվող շարժման գլուխ:

Բողոքի առաջին ցույցը տեղի ունեցավ **1903 թ. հուլիսի 29-ին Ալեքսանդրապոլում**: Հաջորդ ամիսներին հուժկու ելույթներ ու կառավարական ուժերի միջև բախումներ եղան Երևանում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Լոռիում և այլուր:

Պայքարի ձևերից մեկն էլ դարձավ ռուսական հայատյաց պաշտոնյաների ահաբեկումը, որն իրականացնում էին ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները: 1903 թ. հոկտեմբերին հնչակյանները Գ. Գոլիցինի դեմ մահափորձ կազմակերպեցին, սա-

կայն վերջինս ողջ մնաց: Ցարական կառավարությանը հաջողվեց ավարտին հասցնել իր ծրագիրը: Սակայն դա ժամանակավոր հաջողություն էր:

Ուոքի ելան նաև հայության մյուս հատվածները: Պոլսահայությունը բուռն գործունեություն ծավալեց արևմտահայերի շրջանում՝ ի պաշտպանություն Մայր աթոռի ավանդական իրավունքների: Իր բողոքն ու համերաշխությունը հայտնեց նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայությունը: Պայքարի մեջ մտավ նաև Եվրոպայի հայ ուսանողությունը:

Հայության համազգային պայքարը շարունակվեց երկու տարի և ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ: Հայերի ատելի կառավարչապետը հեռացվեց պաշտոնից, իսկ հակահայ օրենքը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ հայտարարվեց: Հայ առաքելական եկեղեցուն վերադարձվեցին բռնագրավված հողերը, գույքը, դրամը, իսկ հայկական տարրական դպրոցները նորից հանձնվեցին նրա տնօրինությանը:

Հայ-թաթարական ազգամիջյան բախումը: Ցարական վարչակարգի ազգերին ճշեղու քաղաքականությունը նոր ձևով արտահայտվեց Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության ժամանակ: **1905 թ. հունվարի 9-ին** սկսված այդ հեղափոխության գերնպատակն էր տապալել առաջընթացի գլխավոր խոչընդոտ միապետությունը և Ռուսաստանում հաստատել սահմանադրական կարգեր:

Հեղափոխության ալիքը հասավ նաև Արևելյան Հայաստան և Կովկասի փոխարքայության մյուս տարածքներ: Կայսր Նիկոլայ II-ը, սակայն, մտադիր չէր հեշտությամբ զիջել իր միահեծան իրավունքները: Հեղափոխության ուժերը մասնատելու նպատակով ցարիզմը կրոնական և ազգային թշնամանք բորբոքեց բազմազգ կայսրության ազգերի ու ժողովուրդների միջև:

Դրա հետևանքով Անդրկովկասում կռիվներ ծավալվեցին հայերի և տեղի մահմեդականների միջև (կովկասյան թաթարներ՝ այժմյան ադրբեջանցիները):

Հայ-թաթարական բախումը սկիզբ առավ **1905 թ.**

Կայսր Նիկոլայ II

Սևաբեգի Սաբոն

Համագառայ Սրվանձությանը (Կանգնած), Քերհին (Արշակ Գավախյան) և Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան)

փետրվարի 6-ին: Նահանգապետ **Մ. Նակաշիձեի** անմիջական հրահրմամբ Բաքվում սկսված զինված ընդհարումները շարունակվեցին մի քանի օր: Տեղի հայ բնակչությունը չէր սպասում նման ստորության, այդ պատճառով զգալի կորուստներ ունեցավ: Հայերը շատ արագ համախմբվեցին և առաջինը հայդուկապետ **Նիկոլ Դումանի** գլխավորությամբ արժանի հակահարված տվեցին հակառակորդին:

Ազգամիջյան կռիվները շուտով տարածվեցին երկրամասի այլ նահանգներ: Փետրվարին, ապա մայիսի վերջերին և սեպտեմբերին ընդհարումներ եղան **Երևանում**, այնուհետև Բաքվում, փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսում և Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներում:

Հայ-թաթարական ընդհարումները երկրամասում շարունակվեցին մինչև **1906 թ. սեպտեմբեր:** Այդ ժամանակ առաջին հեղափոխությունն անկում էր ապրում, և ռուսական իշխանությունը որոշեց դադարեցնել ազգամիջյան բախումը:

Հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Հայությունն այդ դժվարին օրերին ապավինեց սեփական ուժերին և պաշտպանեց ազգի ու հայրենիքի պատիվը: Ինքնապաշտպանության ղեկավարումն իր ձեռքը վերցրեց ՀՅԴ կուսակցությունը: Նիկոլ Դումանը Բաքվից հետո ղեկավարեց Երևանի նահանգի, **Վարդանը՝** Ղարաբաղի, **Արմեն Գարոն՝** Թիֆլիսի ինքնապաշտպանությունը: Կռիվներում աչքի ընկան **Քերհին, Սևաբեգի Սաբոն, Դրոն, Համագառայը, Մուրադը** և շատ ուրիշներ: Առավել հայատյաց գործիչների նկատմամբ դաշնակցությունը մահապատժի վճիռ կայացրեց: Դրոն Բաքվում սպանեց Մ. Նակաշիձեին: Նման պատժի արժանացավ նաև Նախիջևանի հայերի կոտորածի կազմակերպիչ գեներալ Գ. Ալիխանով-Ավարսկին:

Ազգային իրավունքների համար զինված պայքարում զգալի ներդրում ունեցավ նաև Հւչակյան կուսակցությունը: Վերջինիս ձևավորած մարտական խմբերը մասնակցեցին Նախիջևանի, Էջմիածնի, Զանգեզու-

րի և այլ գավառների հայության ինքնապաշտպանությանը: Ջանգեգուրում էր մարտնչում հնչակյան հայտնի գործիչ **Փարսանազի** (Մատթեոս Մարգարյան) խումբը:

Այդ ծանր ժամանակաշրջանում իր ժողովրդի կողքին էր և նրան աջակցում էր Հայոց եկեղեցին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ:

Հայ ժողովուրդն ունեցավ նյութական ու մարդկային զգալի կորուստներ, սակայն 1905–1906 թթ. կարևոր մարտական փորձառություն ստացավ: Այդ դժոխսային օրերին իրենց արևելահայ եղբայրներին օգնության էին շտապել արևմտահայերը: Հայության երկու հատվածների ազատամարտիկներին մեկտեղել էր ազգային միասնության և սեփական իրավունքների պաշտպանության վեհ գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց ցարիզմը Հայոց եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու համար:
2. Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր 1903 թ. հունիսի 12–ի օրենքի իրական նպատակը: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ հայության միահամուռ պայքարը:
3. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը. ո՞րն էր դրա գլխավոր նպատակը:
4. Որո՞նք էին Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումների պատճառները:
5. Ո՞ւմ հրահրմամբ սկսվեցին հայ–թաթարական ընդհարումները:
6. Ովքե՞ր աչքի ընկան ինքնապաշտպանական կռիվներում: Ի՞նչ դիրքորոշում ունեցան և ի՞նչ գործունեություն ծավալեց Հայոց եկեղեցին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ հետևանքներ և նշանակություն ունեցան հայ–թաթարական կռիվները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. Գոլիցին, 1903 թ. հունիսի 12–ի օրենք, Թիֆլիսի «Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե», Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխություն, Հայ–թուրքական կռիվներ (1905–1906 թթ.), կովկասյան թաթարներ, Մ. Նակաշիձե, Նիկոլ Դունան, Համազասպ, Վարդան, Փարսանազ

§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը: XX դ. սկզբներին աստիճանաբար ուժեղանում էր Օսմանյան կայսրությունում հակասուլթանական պայքարը: Հակահամիդյան շարժման մեջ ազդեցիկ դիրք ուներ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը: Հայ ազգային ուժերի մի մասը, հատկապես ՀՅԴ-ն սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարում անհրաժեշտ համարեց համագործակցել Օսմանյան կայսրությունում գործող ընդդիմադիր բոլոր ուժերի հետ: Դաշնակցությունն իր նոր ծրագրում առաջադրեց Արևմտյան Հայաստանում (հայկական վեց նահանգներում) լայն ինքնավարության պահանջը:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում հրավիրված Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը որոշեց մինչև 1909 թ. զինված ապստամբության միջոցով տապալել համիդյան բռնատիրությունը և հաստատել սահմանադրական կարգեր: Մակայն հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից շուտ: *1908 թ. հուլիսին Կոնստանդնուպոլսի նունեցավ պետական հեղաշրջում:* Երիտթուրք սպաները, գորքի գլուխ անցած, Մակեդոնիայից շարժվեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանից պահանջելով վերականգնել 1876 թ. չգործադրված սահմանադրությունը: Ահաբեկված սուլթանը տեղի տվեց: Երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն:

Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդները մեծ հույսեր էին կապել այս հեղաշրջման հետ: Մեծ էր ոգևորությունը նաև հայկական միջավայրում: Հայ ազատագրական ուժերը նույնիսկ պայքարի օրակարգից հանեցին արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության նախապատրաստելու հարցը:

Կիլիկիայի կոպորածները և ինքնապաշտպանությունը: Մակայն ոգևորությունը շատ կարճ

տևեց: Երիտթուրքերը ոչ միայն սահմանադրական քիչ թե շատ էական բարեփոխումներ չիրագործեցին, այլև ավելի վատթար կերպով շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի հակահայ քաղաքականությունը:

Դրա առաջին ցայտուն քայլը կատարվեց երիտթուրքերի հեղաշրջումից մեկ տարի չանցած: **1909 թ. ապրիլին Ադանայի նահանգում** տեղի ունեցավ հայերի կոտորած: Ցեղասպանական այս նոր գործողությունը նախապատրաստվել էր կենտրոնի՝ Կ. Պոլսի կողմից: Ադանայում ապրիլի 1-ին սկսվեց և երեք օր շարունակվեց հայերի կոտորածը: Տեղի նահանգապետի և զորքի հրամանատարի անմիջական ցուցումով մուսուլմանական խառնամարտի խուժեց հայկական թաղամասերն ու սկսեց առանց սեռի ու տարիքի խտրության սպանել հայերին, ավերել և թալանել նրանց ունեցվածքը: Հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության և արժանի հակահարված տվեցին թուրքերին:

Սակայն իշխանությունները խաբեությամբ Ադանայի հայերից հավաքեցին զենքը, և ապրիլի 12-14-ին տեղի ունեցավ կոտորածի երկրորդ փուլը: Այս անգամ կոտորածներ տեղի ունեցան նաև Ադանայի, ինչպես և Հալեպի նահանգների հայկական մի շարք բնակավայրերում: Զարդերին մասնակցեց նաև կանոնավոր զորքը: Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի հատուկ հանձնախմբի հավաքած տվյալներով՝ ընդհանուր առմամբ սպանվել էր 30 հազար հայ, որից 20 հազարը՝ Ադանայի նահանգում: Ավերվել էին տասնյակ եկեղեցիներ, դպրոցներ, հարյուրավոր տներ, խանութներ, ազարակներ և այլն:

Հայերի կորուստներն ավելի մեծ կլինեին, եթե չդիմեին ինքնապաշտպանության: Դիմադրություն կազմակերպվեց Հաճնում, **Միսում, Դյորթ Յոլում** և այլ վայրերում: Հաճնի հայության 12 օր տևած պաշտպանությունը գլխավորում էր **Ներսես վարդապետը**: Դյորթ Յոլ գյուղի 400 հայեր երկշաբաթյա կռիվներ մղեցին **Միհրան Մելքոնյանի** ղեկավարությամբ ու ստիպեցին թուրքերին դադարեցնել

Գևորգ Ե Սուրենյանց

պաշարումը: Սիս քաղաքում 1500 հայեր 7 օր շարունակ **Ղևոնդ և Գյուրջ վարդապետների** գլխավորությամբ հաղթականորեն դիմագրավեցին թշնամուն:

Կիլիկիայի դեպքերը ցույց տվեցին, որ երիտթուրքերը որդեգրել են հայերի բնաջնջման արդուհամիդյան պետական ծրագիրը: Երիտթուրքական վարչակարգի քաղաքականության առանցքը դարձավ պանթուրքիզմը: Ազգայնամուլական այդ գաղափարախոսության նպատակն էր մեկ միասնական թուրքական կայսրության՝ Մեծ Թուրանի մեջ միավորել բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին:

Հայկական հարցը 1912–1914 թթ.: Բալկանյան երկրներ Սերբիան, Բուլղարիան, Հունաստանը և Չեռնոգորիան 1912 թ. հոկտեմբերին պատերազմ սկսեցին Օսմանյան կայսրության դեմ (Բալկանյան առաջին պատերազմ)՝ նպատակ ունենալով թուրքերին վնդդել իրենց տարածաշրջանից: **Հայկական հարցի վերաբացման** համար առաջացավ նպաստավոր միջազգային իրավիճակ: Մեծ դեր խաղաց նաև Ռուսաստանի՝ արդեն փոխված դրական դիրքորոշումը Հայկական հարցում:

Հայ ազգային մարմիններն եռանդուն գործունեություն ծավալեցին: **1912 թ. հոկտեմբերին** Թիֆլիսում ստեղծվեց **Հայոց ազգային բյուրոն**: Նրա գլխավոր նպատակն էր նպաստել Հայկական հարցի լուծմանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Ե–ն 1912 թ. հոկտեմբերի 2–ին** Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով–Դաշկովի միջոցով դիմեց ռուսական կայսրին՝ հայերին պաշտպանելու խնդրանքով: Այնուհետև նոյեմբերի 10–ի կոնդակով **Պողոս Նուրբար փաշան** նշանակվեց Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ: Նրա գլխավորությամբ ստեղծված **ազգային պատվիրակությունը** տերություններին ներկայացնելու համար հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ հուշագիր պատրաստեց:

1913 թ. ամռանը Հայկական հարցը կրկին դարձավ վեց տերությունների (Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա, Ավստրո–

Հունգարիա) դիվանագիտական պայքարի առարկա:

Էրզրում

Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության թարգմանիչ **Ասորեյ Մանդեղշյանը** կազմեց Հայկական բարենորոգումների նախագիծ: Ըստ նախագծի՝ հայկական վեց նահանգներից՝ **Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Գիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա**, կազմվելու էր **մեկ նահանգ**: Նահանգի գերագույն կառավարիչը՝ ընդհանուր նահանգապետը, պետք է լիներ թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ եվրոպացի: Աստանտի երկրները հավանություն տվեցին ռուսական նախագծին, իսկ Եռյակ միության երկրները՝ մերժեցին:

Գերմանիան պատրաստակամություն հայտնեց ռուսական կողմի հետ առանձին քննարկելու հայկական բարենորոգումների հարցը: **1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին** կազմվեց բարենորոգումների ռուս-գերմանական ծրագիրը: Այն նախատեսում էր ստեղծել երկու վարչական միավոր, որոնք դեկավարվելու էին եվրոպացի տեսուչների կողմից: Ծրագիրն ստացավ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների հավանությունը, սակայն հանդիպեց թուրքերի դիմադրությանը:

Սկսվեց բանակցությունների նոր փուլ՝ այս ան-

գամ ռուսական ու թուրքական կողմերի միջև: Վերջապես **1914 թ. հունվարի 26-ին** ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Ըստ համաձայնագրի՝ յոթ նահանգներից (ավելացվել էր Տրապիզոնի նահանգը) ձևավորվում էր վարչական երկու միավոր: Դրանք կառավարելու էին օտարերկրյա երկու տեսուչները: Նրանք էին տնօրինելու դատական, ոստիկանական, վարչական գործերը: Հողային հարցերը պետք է վճռվեին տեսուչների անմիջական վերահսկողությամբ: Պաշտոնական գրագրությունը կատարվելու էր հայերեն, թուրքերեն, քրդերեն և այլն:

Անշուշտ, որ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայերին ինքնավարություն չէր տալիս: Այդ էր պատճառը, որ Հայկական հարցի լուծման համար պայքարի այս փուլում հայ ազգային քաղաքական ուժերը խզեցին կապերը երիտթուրքերի հետ և որդեգրեցին ընդդիմադիր գործելակերպ:

Երիտթուրքական կառավարությունը տարբեր պատճառներով ձգձգում էր բարենորոգումների իրագործումը: Վերջապես 1914 թ. ապրիլին տեսուչներ ընտրվեցին հոլանդացի դիվանագետ **L. Վեսպենենկը** և նորվեգացի գեղապետ **Ն. Հոֆը**: Վեսպենենկը նշանակվեց Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Էրզրում**), իսկ Հոֆը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքիի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Վան**): Հոֆը նոր էր եկել Արևմտյան Հայաստան, իսկ Վեսպենենկը դեռ չէր ժամանել, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Օգտվելով բարենպաստ իրավիճակից՝ Թուրքիան չեղյալ համարեց բարենորոգումների ծրագիրը և կասեցրեց եվրոպացի տեսուչների աշխատանքը: Այսպիսով՝ հայկական բարենորոգումների հերթական փորձը նույնպես ձախողվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ էր ստեղծվել երիտթուրքերի կազմակերպությունը: Հայկական հարցում այդ պահին ինչ պահանջ էր առաջադրել ՀՅԴ-ն:
2. Երբ է տեղի ունեցել երիտթուրքական հեղաշրջումը: Ինչ մարտավարություն ընտրեցին հայ քաղաքական ուժերը հեղաշրջումից հետո: Հայկական հարցում ինչ ծրագիր որդեգրեցին երիտթուրքերը:
3. Երբ սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը: Ո՞րն էր դրա նպատակը:
4. Ինչ ազգային նոր մարմիններ ստեղծվեցին 1912 թ., և ո՞րն էր նրանց գլխավոր նպատակը:
5. Ո՞վ էր Մանդելշտամը և ինչ նախագիծ կազմեց: Երբ կազմվեց բարենորոգումների ռուս-գերմանական ծրագիրը. ինչ էր այն նախատեսում:
6. Երբ է ստորագրվել ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:
7. Ինչու՞ էր երիտթուրքական կառավարությունը ձգձգում բարենորոգումների իրագործումը: Երբ և ովքեր ընտրվեցին տեսուչներ. ո՞րն էր նրանց նստավայրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչու՞ չիրականացավ հայկական բարենորոգումների 1914 թ. ծրագիրը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն, երիտթուրքական հեղաշրջում, Կիլիկիայի հայության 1909 թ. կոորդաժներ և ինքնապաշտպանական մարտեր, պանթուրքիզմ, Մեծ Թուրան, Հայկական հարցի վերաբացում, Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրո (Հայոց ազգային բյուրո), Կովկասի փոխարքա Բ. Վորոնցով-Դաշկով, Պողոս Նուբար փաշա, ազգային պայրվիրակություն, Անդրեյ Մանդելշտամ, ռուս-թուրքական 1914 թ. համաձայնագիր, Լ. Վեսարենենկ, Ն. Հոֆ

§ 1. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԸԱԿԱՏԸ

Հայաստանը և Օսմանյան կայսրության ու Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը: Առաջին աշխարհամարտը սկսվեց 1914 թ. հուլիսի 19-ին (նոր տոմարով՝ օգոստոսի 1-ին): Պատերազմն իր բնույթով անարդարացի, զավթողական էր: Ռազմական բախումն ընթանում էր մեծ տերությունների երկու խմբավորումների՝ *Ասրականի և Եռյակ* (մեկ տարի անց՝ *Քառյակ*) միության միջև: Նրանք պայքարում էին հին աշխարհակարգը պահպանելու կամ ուժերի հարաբերակցությունը փոփոխելու համար:

Օսմանյան կայսրությունը միառժամանակ հետաձգում էր իր նուտքը համաշխարհային կռվի թատերաբեմ: Երիտթուրք վարչակազմը երեք ամիս վարեց առերևույթ չեզոքության քաղաքականություն: Գլխավոր պատճառը, որ այնուհանդերձ դրդեց երիտթուրքերին ներքաշվելու պատերազմի մեջ, թուրք-ռուսական հակամարտությունն էր: Նրանք մտադիր էին Ռուսական կայսրությունում բնակվող թուրքալեզու, ինչպես նաև մահմեդական մյուս ժողովուրդներին օգտագործել ռուսների դեմ և ապագայում միավորել նրանց «Մեծ Թուրանի» մեջ: Պանթուրքական այդ ծրագրի իրագործման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ էին հայերն ու Հայաստանը: Հետևաբար Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու հիմնական պատճառներից էր նաև *հայ ժողովրդի բնաջնջումը, նրա հայրենագրկումը:*

Անտանտի հակառակորդ Գերմանիային հաջողվեց օսմանյան Թուրքիային ներգրավել իր դաշինքի մեջ՝ վերջինիս խոստանալով ամեն կարգի աջակցություն Անտանտի դեմ պատերազմի ժամանակ:

1914 թ. օգոստոսի սկզբներին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքվեց ռազմական գաղտնի դաշինք:

Ռուսաստանը ևս մեծ ակնկալիքներ ուներ ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից: Նա ձգտում էր ընդլայնելու իր ազդեցության ոլորտները՝ տեղադնելու սևծովյան նեղուցներին և Կ. Պոլսին, նվաճելու Արևմտյան Հայաստանը, ամրապնդելու իր դիրքերն Իրանում: Դա հնարավորություն կտար հաստատվելու Մերձավոր Արևելքի շահութաբեր տարածաշրջանում:

Կովկասյան ճակատը 1914-1916 թթ.: Օսմանյան բանակի տեղաբաշխման պատկերը վկայում էր, որ թուրքական հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատին կարևոր նշանակություն էր տալիս: Անդրկովկասի և Իրանի ուղղությամբ կենտրոնացվել էր թուրքական 300-հազարանոց երրորդ բանակը: Գերմանական երկու ռազմանավերը թուրքական ռազմանավերի հետ միասին 1914 թ. հոկտեմբերի 16-17-ը անսպասելիորեն հարձակումներ գործեցին ռուսական սևծովյան նավահանգիստների վրա:

Ռուսաստանի պատասխանը չհապաղեց. **1914 թ. հոկտեմբերի 21-ին** նա պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Պատերազմի սկզբում ռուսները Կովկասյան ճակատում ունեին մոտ 182-հազարանոց զորք: 1914 թ. աշնան վերջին արդեն ճակատային գիծը Բաթումի մոտից ձգվում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած վայրերը՝ կազմելով 720 կմ:

Կովկասյան ճակատում առաջին նշանավոր իրադարձությունը **Սարիղամիշի** ճակատամարտն էր, որն ընթացավ **1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը**: Թուրքական երրորդ բանակը, որի հրամանատարությունն անձամբ ստանձնել էր Էնվեր փաշան, կարողացավ գրավել Օլթին, Արդահանը և Կարս-Սարիղամիշի շրջանում դուրս գալ ռուսական զորքերի թիկունքը: Սակայն ռուս զինվորների ու հայ կամավորների հերոսական կռիվների շնորհիվ օսմանյան 90-հազարանոց բանակը

**ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ ԵՎ
ՃԱԿԱՏԱՅԻՆ ԹԻԿՈՒՆՔԸ (1917 Թ. ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)**

գլխովին ջախջախվեց: Հազիվ խուսափելով գերի ընկնելուց՝ Էնվերը մի կերպ հասավ Կ. Պոլիս: Թուրքական զորքից փրկվեց միայն 12000 հոգի:

Միաժամանակ թուրքերը հարձակման էին անցել Իրանի հյուսիսում: Օսմանյան կանոնավոր ուժերը և տեղական թուրք-քուրդ-թաթարական խաժամուժը հաշվեհարդար տեսավ Ատրպատականի հայերի նկատմամբ: 1915 թ. հունվարի դրությամբ այդ վայրերից մոտ 50000 հայ էր գաղթել Այսրկովկաս:

Ռուսական կովկասյան բանակը 1915 թ. գարնանն ու ամռանը գրավեց Թավրիզը, Վանը: Ռուսական զորամասերը, նրանց հետ նաև հայկական կամավորական ուժերը հասան Մուշի և Բիթլիսի մատույցները, բայց չկարողացան գրավել այդ շրջանները:

Անսպասելիորեն Վանի զորախումբը 1915 թ. հուլիսի 22-ին նահանջեց: Այդ նահանջը կարճատև եղավ. ռուսական զորքը հուլիսի վերջին և օգոստոսի սկզբին վերստին նվաճեց նախկին դիրքերը, սակայն Բիթլիսի և Մուշի հայությունն այդ ընթացքում կոտորվեց:

Կովկասյան ճակատում թվական շոշափելի առավելություն ապահովելով՝ ռուսական զորքերն անցան վճռական գործողությունների: Ձմռան դաժան սառնամանիքի պայմաններում **1916 թ. փետրվարի 3-ին** նրանք գրավեցին Էրզրումը: Դա Կովկասյան ճակատում ռուսների ամենախոշոր հաղթանակն էր: Այնուհետև կովկասյան բանակը գրավեց **Տրապիզոն, Երզնկա և Բաթերդ** քաղաքները:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում 1916 թ. հունիսի 5-ին ստեղծվեց գեներալ-նահանգապետություն, որը բաժանվեց չորս մարզերի՝ **Վան, Խնուս, Էրզրում և Տրապիզոն**:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանը 1916 թ. ամռան վերջին գրավել էր իր դաշնակիցներ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հետ որոշված՝ իրեն հասանելիք տարածքները և շատ քիչ փոփոխություններով այդ դիրքերում մնաց մինչև 1917 թ. վերջը:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում: Ինչո՞ւ Թուրքիան դարձավ Գերմանիայի դաշնակիցը:
2. Ներկայացրե՛ք պատերազմի սկիզբը: Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սարիղամիշի ճակատամարտը: Պարզաբանե՛ք դրա գլխավոր արդյունքները:
3. Նշանակալի ի՞նչ իրադարձություններ են տեղի ունեցել Կովկասյան ճակատում 1915–1916 թթ.:
4. Ի՞նչ վարչական բաժանման ենթարկվեց Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հասստանի գրավված մասը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ռուսական զորքի անսպասելի նահանջը Վանից:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատ, Անդանը, Եռյակ/Քառյակ միություն, Սարիղամիշի ճակատամարտ, Էնվեր փաշա, Վանի անսպասելի նահանջ, Երզնկա, Բաբեղո, Վանի, Խնուսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մարզեր

§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կամավորական ջոկատների ստեղծումը: Ռուսական և թուրքական կողմերը կարևոր նշանակություն էին տալիս պատերազմում հայերին իրենց կողմը ներգրավելու խնդրին: Պատահական չէ, որ այդ օրերին հայ քաղաքական ղեկավար մարմինների առջև ծառայել էր դժվարագույն խնդիր՝ ինչ դիրքորոշում ունենալ, ինչպես գործել, որ ապահովվի հայության անվտանգությունը:

Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունները 1914 թ. աշնան սկզբներին դիմեցին գործնական քայլերի՝ հայերի աջակցությունը Թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում ստանալու նպատակով: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով–Գաշկովի և Հայոց

ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցան բանակցություններ, ձեռք բերվեց փոխադարձ համաձայնություն:

Այդ օրերին արևելահայության մեջ տիրում էր ընդհանուր ոգևորություն: Գրեթե ոչ ոք կասկած չուներ ռուսական բանակի արագ հաղթանակի հարցում: Հայրենասիրական բուռն վերելքի պայմաններում էլ **Ազգային բյուրոն** գլխավորեց հայ կամավորական շարժման կազմակերպչական աշխատանքները: Ջոկատների ձևավորմամբ անմիջականորեն զբաղվում էր բյուրոյի գործադիր մարմինը՝ **Հովսեփ Արղությանի** ղեկավարությամբ:

Հայ քաղաքական ուժերը կամավորական շարժման գլխավոր նպատակ հռչակեցին Ռուսաստանի հովանու ներքո ստեղծել հայկական նահանգների ու Կիլիկիայի ինքնավարության ստեղծումը: Ահա թե ինչու որոշվեց ձևավորել հայկական զորամիավորներ և կովել թուրքերի դեմ: Կամավորական ջոկատներ հետագայում պետք է դառնային անկախ Հայաստանի ազգային բանակի հիմքը:

Երկիրն ազատագրելու կոչին արձագանքեցին հազարավոր հայեր: Աստիճանաբար Թիֆլիսում կենտրոնացան հայդուկային պայքարի քաջարի հրամանատարներն ու մարտիկները: Կամավորներ էին գալիս Ռուսաստանի ամենատարբեր վայրերից, Բալկաններից և հեռավոր ԱՄՆ-ից:

1914 թ. նոյեմբերի սկզբին արդեն ձևավորվել էին կամավորական չորս ջոկատներ: I ջոկատը ստեղծվեց Սալմաստում՝ **Անդրանիկի** հրամանատարությամբ: II ջոկատը, որ կազմավորվեց Իգդիրում, ղեկավարեց **Գրոն**: III ջոկատը **Համազասպի** հրամանատարությամբ ստեղծվեց Կաղզվանում, իսկ Սարիղամիշում ձևավորվեց IV ջոկատը՝ **Քեռու** գլխավորությամբ: Պահեստային ուժերի հիման վրա շուտով կազմավորվեց V ջոկատը՝ **Վարդանի** գլխավորությամբ:

1915 թ. ընթացքում ստեղծվեցին ևս երեք ջոկատներ: Կարսի մարզում ձևավորվեց VI ջոկատը, որի հրամանական ապահովումը և կամավորների հավա-

Անդրանիկ Օզանյան

Քեռուի

Վարդանն իր զինակիցներով

քազրումն ստանձնեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցությունը: Ջոկատի հրամանատարն էր կապիտան **Աղանիկ Զանսիդադյանը**: Ամռանը **Հ. Արդուրթյանի** գլխավորությամբ ստեղծվեց VII ջոկատը, իսկ նոյեմբերին կազմավորվեց պահեստային VIII ջոկատը՝ **Նիկոլ Աղբալյանի** ղեկավարությամբ:

Հայ կամավորները մարտի դաշտում: Առաջինը ռազմի դաշտ մեկնեց Անդրանիկի ջոկատը 1914 թ. նոյեմբերի 5-ին: Հայ կամավորները կովի առաջին իսկ օրերից խիզախորեն և անձնուրացաբար մարտնչեցին թշնամու դեմ:

1915 թ. ապրիլի սկզբին Դրոյի, Համազասպի, Քեռու և Վարդանի ջոկատները **Քանաքեռում** միավորվեցին. ստեղծվեց այսպես կոչված **Արարատյան գունդը**՝ Վարդանի գլխավորությամբ: Ամենուրեք հայ բնակչությունը խանդավառությամբ ընդունեց Արարատյան գնդի կամավորներին: **Էջմիածնում** նրանց օրհնեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն: Բայազետ հասնելով՝ գունդը միացավ գեներալ Նիկոլանի զորաջոկատին, որն առաջադրանք էր ստացել՝ հարձակվելու Վանի ուղղությամբ:

Վանում հայերը **1915 թ. ապրիլի 7-ից** հերոսական պայքար էին սկսել թուրք-քրդական գերակշիռ ուժերի դեմ, բայց երկար դիմակայել չէին կարող: Հայոց գունդն անցավ հարձակման՝ Վա-

նի պաշտպաններին օր առաջ օգնության հասնելու նպատակով: **Խեչոյի** 150-հոգանոց հեծյալ ջոկատն առաջինը **մայիսի 5-ին** մտավ հայոց հինավուրց մայրաքաղաք: Հաջորդ օրը Վան հասան Արարատյան գունդը և ռուսական զորաջոկատը:

Արարատյան գունդը շուտով ազատագրեց նաև **Ճապահի և Մոկսի** գավառները:

Այս ընթացքում Անդրանիկն իր ջոկատով մի շարք հաղթական կռիվներ մղեց թուրքական ուժերի դեմ: Հատկապես նշանավոր էր **1915 թ. ապրիլի 16-18-ի Գիլմանի ճակատամարտում** նրա գնդի տարած փայլուն հաղթանակը: Այնուհետև Անդրանիկն իր ջոկատով անցավ Վանի նահանգ և հունիսի վերջերին միացավ Արարատյան գնդին:

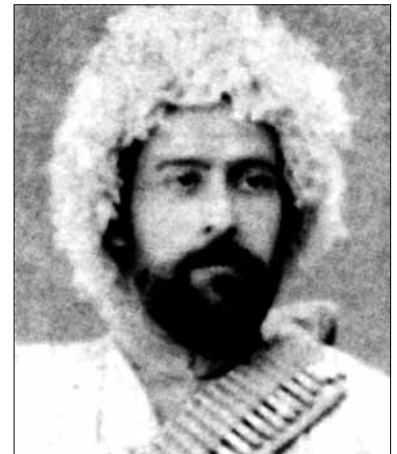
Սակայն 1915 թ. հուլիսին՝ ընդհանուր նահանջի ժամանակ, Վանի ողջ հայ բնակչությունը գաղթեց կանոնավոր զորքի հետ: Հարկադրված նահանջեցին նաև հայ կամավորները:

Միաժամանակ տիրած հիասթափությունից հետո կամավորական շարժումը կրկին թափ հավաքեց: Կամավորների ընդհանուր թիվը կովոդյոթ ջոկատներում և պահեստի մեկ ջոկատում միասին 1915 թ. վերջին և 1916 թ. սկզբին հասավ **10 հազարի**: Հայ կամավորները կրկին մեկնեցին ռազմի դաշտ և փառքով պսակեցին իրենց ու ազգի անունը:

1916 թ. հունվար-փետրվարին հայկական ջոկատները ազատագրեցին **Խնուսը, Մուշը, Բիթլիսը: Ռեանդուզի** մոտ տեղի ունեցած կռիվներից մեկում՝ **1916 թ. մայիսի 15-ին**, զոհվեց IV գնդի հրամանատար, նշանավոր հայդուկ **Քեռին**:

Այսպես՝ հայ կամավորները կարևոր ներդրում ունեցան ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում: Կամավորներից մոտ 800-ը իր կյանքը տվեց հանուն ապագա Հայաստանի:

Ռուսական իշխանությունները իրազեկ էին հայերի ինքնավարական և անկախական նպատակներին: Այդ պատճառով նրանք որոշեցին լուծարել հայկական ջոկատները: Հայոց ազգային բյուրոն,

*VII ջոկատի հրամանատար
Հովսեփ Արղության*

սակայն, կարողացավ դրանցից կանոնավոր գործառնականություններ ստեղծելու իրավունք ձեռք բերել:

1916 թ. ամռանը կամավորական 8 ջոկատները վերակազմավորվեցին վեց հայկական հրաձգային գումարտակների, որոնք մտան ռուսական կանոնավոր զորքերի կազմի մեջ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էին ռուսական և թուրքական կողմերը փորձում հայերին իրենց կողմը ներգրավել:
2. Ինչպե՞ս սկիզբ առավ ու ծավալվեց կամավորական շարժումը: Ո՞ր մարմինն էր ղեկավարում կամավորական շարժումը, իսկ ո՞րը՝ անմիջականորեն ջոկատների ստեղծումը:
3. 1914 թ. ո՞ր ջոկատները կազմվեցին. թվարկե՞ք դրանց հրամանատարական կազմը:
4. Ի՞նչ ներդրում ունեցան հայ կամավորները Կովկասյան ճակատում: Ովքե՞ր աչքի ընկան:
5. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ կամավորական շարժումը:
6. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ կամավորական ջոկատները վերածվեցին հրաձգային գումարտակների:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ դիրքորոշում կորդեգրեիք պատերազմի և կամավորական շարժման հարցում, եթե մասնակից լինեիք վերը նշված իրադարձությունների:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1914–1916 թթ. հայ կամավորական շարժում, Ազգային բյուրոյի գործադիր մարմին, Հովսեփ Արղության, կամավորական 8 ջոկատներ, Աղանիկ Ջանիդաղյան, Նիկոլ Աղբալյան, Արարատյան գունդ, Քանաքեռ, Խեչո, Դիլմանի ճակատամարտ, Շարսիս, Մոկս, վեց հայկական հրաձգային գումարտակներ

ԴՐՈՅԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՅԱՐԻՆ

Պատերազմի առաջին օրերին Կովկասի փոխարքայության կյանքում տեղի ունեցավ մի արտասովոր իրադարձություն: 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին Թիֆլիս ժամանեց Նիկոլայ II ցարը: Նա եկել էր՝ ոգևորելու տեղի ժողովուրդներին: Չորս օր Թիֆլիսում մնալուց հետո նա մեկնեց ճակատ, եղավ անգամ Սարիղամիշի ճակատային առաջավոր դիրքերում: Փոխարքայության նստավայրում գտնվելու օրերին ցարն այցելեց նաև Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոց՝ քաղաքապետ Ա. Խատիսյանի ուղեկցությամբ: Վերջինս ցարին տարավ այն հիվանդասենյակը, ուր պառկած էր Բայազետի կռիվներում վիրավորված Դրոն: Այցի մասնակից գեներալ Յուդենիչը փայլուն գնահատական է տալիս հայ հրամանատարին: Ցարը, շրջվելով դեպի Դրոն, հարցնում է. «Դուք որտեղ եք ստացել ձեր զինվորական կրթությունը»: Հետևում է պատասխանը. «Հեղափոխական գործի մեջ, Ձերդ մեծություն»: Նման պատասխանից ցարը մի պահ այլալվեց («հեղափոխություն» բառը միշտ էլ նրան սարսափեցնում էր), սակայն Դրոն կարողացավ շտկել իրավիճակը. «Մեր հեղափոխական գործը կատարվում էր Թուրքիայում»: Ռուսական ինքնակալը հանդարտվեց, ապա հայ ռազմիկի «շապկի վրա կայրեց Գեորգիյան խաչը»:

Ըստ Ա. Խատիսյանի հուշերի

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԵ

«Ցեղասպանություն» հասկացությունը: XX դարի սկզբներին միջազգային իրավունքի մեջ դեռ ձևակերպված չէր «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Կիրառվում էին «կոտորած», «ջարդ», «եղեռն» և այլ հասկացություններ: Միայն **1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին» փաստաթղթում** տրվեց դրա իրավական ձևակերպումը: Ըստ այդ հիմնարար փաստաթղթի՝ ցեղասպանություն են որակվում այն գործողությունները, որոնք կիրառվում են որևէ ազգի, ցեղային կամ կրոնական համայնքի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով: Այդ գործողություններից են՝ *ա. խմբի կամ համայնքի անդամների սպանությունը, բ. նրանց մարմնական լուրջ վնասվածք կամ մրավոր խանգարում հասցնելը, գ. երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին* և այլն:

Ստորև կհամոզվենք, որ հայության նկատմամբ թուրքերը իրականացրել են ցեղասպանությունը որակող բոլոր գործողությունները:

Հայերի ցեղասպանության երկիրորքական պետական ծրագիրը: Նախորդ դասերից գիտեք, որ հայերի ցեղասպանությունը սկսվել էր աբդուլ-համիդյան վարչակարգի կողմից: Երիտթուրքերը կատարելագործեցին հայերի ոչնչացման ծրագիրը՝ տարածելով այն ամբողջ հայության և Հայաստանի վրա: Այդ քաղաքական ուղեգիծը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հաստատել էր դեռևս 1910–1911 թթ. Մալնիկում կայացած իր գաղտնի ժողովների ընթացքում: Որոշվել էր ոչնչացնել նաև հույներին, ասորիներին, իսկ ոչ թուրք մահմեդականներին՝ թուրքացնել:

Այսպիսով՝ **արևմտահայերի ոչնչացման ծրագիրը պետականորեն մշակվել ու նախապարտասարվել էր Թուրքիայի կառավարող շրջանակ-**

**Ներքի կողմից մինչև Առաջին աշխարհամարտի
մեջ պաշտոնապես մտնելը:**

Հայերի բնաջնջմամբ թուրքերը կազատվեին անցանկալի մրցակիցներից և կտիրանային նրանց ֆինանսական ու նյութական ունեցվածքին:

1914 թ. հոկտեմբերին երիտթուրք առաջնորդներից ստեղծվեց *Երեքի գործադիր կոմիտեն*՝ Նագրմ, Բեհաեդդին Շաքիր, Միդհատ Շյուքրի կազմով: Կոմիտեին հանձնարարվեց անմիջապես կազմակերպել և իրականացնել հայերի բռնագաղթն ու կոտորածները: Իսկ Բ. Շաքիրի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց նաև այսպես կոչված «*Հափուկ կազմակերպությունը*» («*Թեշքիլատը մահսուսե*»): Դրանում ընդգրկվեցին բանտերից ազատված և քրեական անցյալ ունեցող տարրերը: Եռյակի գործունեության հսկողությունը դրվեց ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի վրա:

Մեծ եղեռնը: Հայերի ոչնչացման թուրքական պետական ծրագիրն աշխարհամարտի առաջին երկու տարիներին գործադրվեց ամբողջ արևմտահայության նկատմամբ: Հայոց ցեղասպանության այդ փուլը համայն մարդկությանը հայտնի է **Մեծ եղեռն** անունով:

Պատերազմի մեջ մտնելով՝ երիտթուրքական

*Եղերական փարագրության
ճանապարհին*

Մեծ Եղեռնի տեսարաններից

իշխանություններն սկսեցին քայլ առ քայլ իրականացնել հայերի բնաջնջման ծրագիրը:

Առաջին հերթին որոշվել էր ոչնչացնել հայերի՝ կովելու ունակ ներուժը: Զորահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ էր գորակոչվել 18–45 տարեկան ավելի քան **300 հազար հայ**: 1914 թ. վերջից սկսվեց հայ զինվորների ճնշող մեծամասնության զինաթափումը, տեղափոխումը թիկունք, այնուհետև՝ վերացումը: Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո արգելվեց նաև հայ զինծառայողներին նշանակել հրամանատարական պաշտոններում, ծառայել ռուս–թուրքական ճակատային գծում:

Մյուս քայլով երիտթուրքերը որոշել էին վերացնել հայության ազգային, քաղաքական և հոգևոր ղեկավար ուժերին ու գործիչներին:

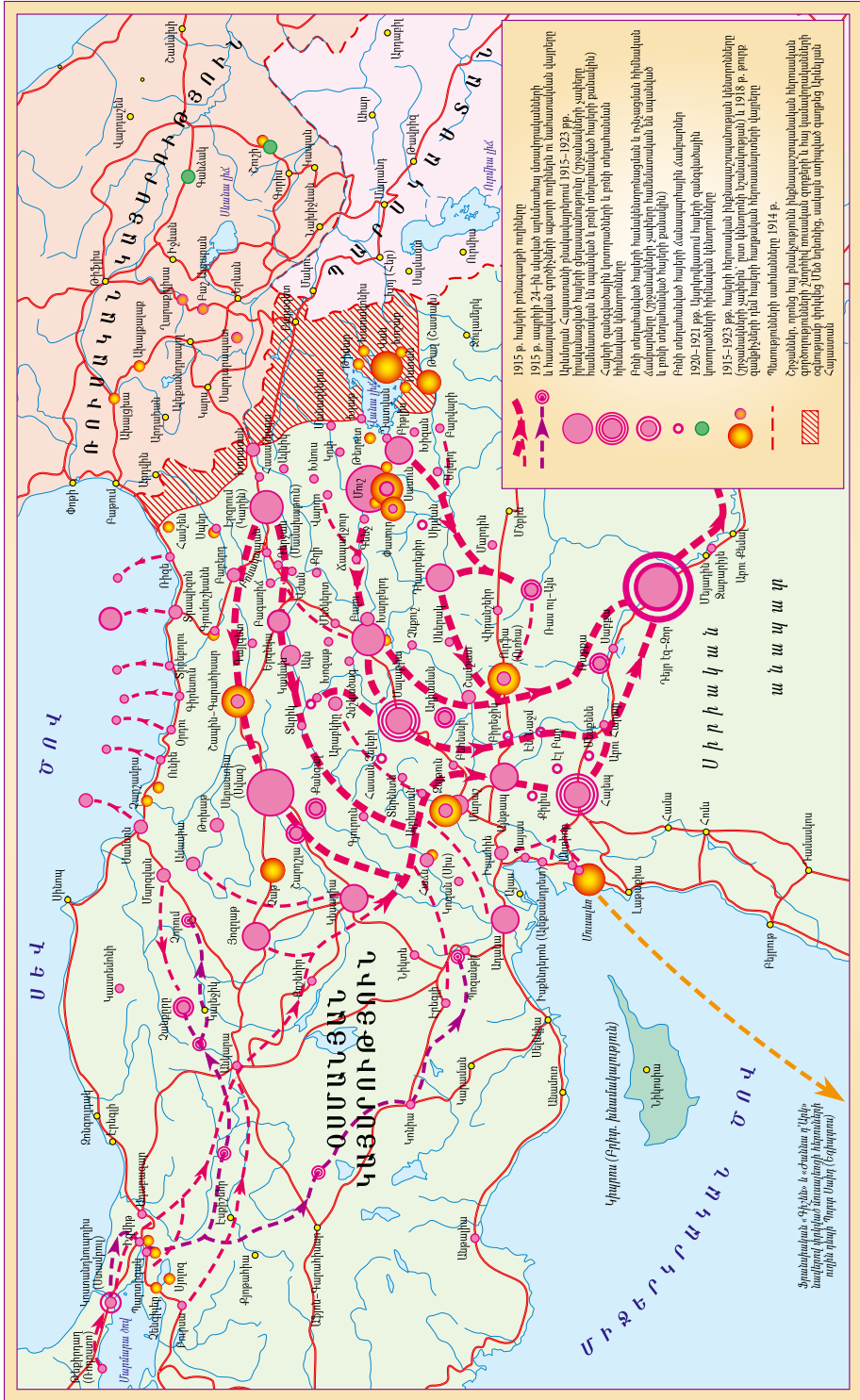
Առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունենում տակավին **1914 թ. հոկտեմբերին**: Զեյթունում դաժանորեն խոշտանգվելով սպանվում է նշանավոր գործիչ **Նազարեթ Չավուշը**: Կալանվում են աչքի ընկնող հայ ներկայացուցիչներ:

Հայ ղեկավար ուժերին ու մտավորականությանը գլխավոր և անսպասելի հարվածը հասցվեց հենց կայսրության մայրաքաղաքում: **1915 թ. ապրիլի 11–ին** (նոր տոմարով՝ **ապրիլի 24–ին**) և հաջորդող մի քանի օրերին Կ. Պոլսում ոստիկանությունը, ըստ թուրքական պաշտոնական տվյալների, կալանեց 2300–ից ավելի մարդ: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ **Գրիգոր Զոհրասյր, Վարդգեսը**, բանաստեղծներ **Գանիեղ Վարուժանը, Միամանթոն, Ռուբեն Սևակը**, երգահան **Կոմիդասը**, հայտնի գիտնականներ և մշակույթի այլ գործիչներ: Մայրաքաղաքից արտրված հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվեց արքորի ճանապարհին:

Կ. Պոլսի կենտրոնական հրապարակներից մեկում 1915 թ. հունիսի 15–ին կախաղան բարձրացվեցին Հնչակյան կուսակցության 20 գործիչներ՝ **Փարամազի** գլխավորությամբ:

Զուգահեռ սկսվեց ու շարունակվեց **ցեղասպա-**

ՀԱՅՈՑ ՄԵՇ ԵՂԵՌՆԸ

Գրիգոր Ջոհրապ

Նախան մեծածավալ գործողությունը՝ համատարած կոտորածներ, բռնի տեղահանություն և արտը:

1915 թ. ապրիլի 15-ին կայսրության նահանգային պաշտոնյաներին ուղարկվեց երիտթուրք պարագլուխներ Թալեաթի, Էնվերի և Նազրմի գաղտնի հրամանը, որով հրահանվում էր խստորեն գործադրել հայերի ոչնչացման ծրագիրը:

Հայ տարագիրները քվեցին Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներ՝ Ռաս ուլ Այն, Դեյր-Էզ-Ջոր, Ռաքքա և այլն: Հայերի ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարվա ընթացքում: Աքսորավայրերում ողջ մնացած 600 հազար հայ տարագիրների կեսը նույնպես ոչնչացվեց:

Այսպիսով՝ հայերի **Մեծ եղեռնը փաստացի սկսվել է 1914 թ. հոկտեմբերի վերջին և շարունակվել մինչև 1916 թ. ամառը:** Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս նահանգներում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից **1,5 միլիոնը** դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ:

Մեծ եղեռնի հետևանքները: Հայոց ցեղասպանությունը համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ ուղղված ծանր ոճրագործություններից է: Ցեղասպանությունն իրագործվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև թուրքական պետության բոլոր հայաբնակ վայրերում: Բնաջնջումից մասնակիորեն փրկվեցին Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայերը: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ երիտթուրքերը զգուշանում էին օտարերկրացիների ներկայությունից:

Ցեղասպանության **ծանրագույն հետևանքը** մեր հայրենիքի մեծագույն մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումն էր, հայերի հայրենագրումը: Եղեռնից փրկված արևմտահայերը սփռվեցին աշխարհով մեկ: Նրանց մի հատվածը՝ մոտ 250 հազար մարդ, հիմնականում կանայք և երեխաներ, մնաց բուն երկրում և մահմեդականացվեց: Եղեռնից փրկվածների մի մասն էլ՝ մոտ 300 հազար մարդ, ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում և Այսր-

Դանիել Վարուժան

կովկասի տարբեր շրջաններում:

Ցեղասպանության հետևանքներից էր հայկական սփյուռքի ձևավորումը: Հարյուրհազարավոր հայեր ստիպված էին բնակություն հաստատել աշխարհի տարբեր երկրներում և սկսել մաքառումի, գոյատևման ու ազգապահպանության նորագույն տարեգրությունը:

Վիթխարի էր նաև հայ ժողովրդի նյութական կորուստը՝ առնվազն 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկի ժամանակի դրամով հաշված: Հայերի շարժական և անշարժ գույքն անցավ տեղական իշխանություններին, թալանվեց կամ յուրացվեց թուրքերի ու քրդերի կողմից:

Ոչնչացվեցին հայկական պատմամշակութային հազարավոր արժեքներ, քանի որ դրանք նյութական վկաներն էին մարդկության բնօրրաններից մեկում՝ Հայաստանում հազարամյակներ ապրած հայ ազգի: Թալանվեց նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող գույքը: Հայկական 2350 եկեղեցի և վանք ավերվեց կամ կողոպտվեց: Վերացվեցին 1500 հայկական դպրոց ու վարժարան: Ոչնչացվեցին 20 հազարից ավելի հայկական ձեռագրեր և հնատիպ գրքեր:

Եվ վերջապես՝ ցեղասպանությունը ծանր հետք թողեց հայության բոլոր սերունդների կենսագործունեության, բնավորության, ազգային նկարագրի և աշխարհայացքի ձևավորման վրա:

Մինչ օրս Թուրքիան չի դատապարտել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Իրար հաջորդող կառավարությունների քաղաքականությունը վկայում է, որ թուրքական պետության դիրքորոշման հիմքում ընկած են ժխտողականությունը և ուրացումը: Իսկ Մեծ եղեռնից փրկված հայերի սերունդները և ընդհանրապես ամբողջ հայությունը շարունակում են պայքարել ոչ միայն ճանաչման, այլև արժանի հատուցման և ամբողջական հայրենիքի վերականգնման համազգային նպատակի համար:

Միսանյան

Ռուբեն Սևակ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ո՞ր փաստաթղթով է տրվել ցեղասպանության իրավական ձևակերպումը: Ո՞ր գործողություններն են որակվում որպես ցեղասպանություն: Ուրիշ ի՞նչ ժողովուրդներ գիտեք, որոնց նկատմամբ երբևէ իրականացվել է ցեղասպանություն:
2. Երբ և որտե՞ղ էր կայացվել հայերին ոչնչացնելու երիտթուրքական ծրագիրը:
3. Երբ և ո՞ւմից է կազմվել Երեքի կոմիտեն: Ի՞նչ դեր է խաղացել այն հայկական կոտորածների իրագործման մեջ:
4. Ի՞նչ փուլերով է ընթացել Մեծ եղեռնը: Երբ սկսվեցին համատարած կոտորածներն ու տեղահանությունը: Որքա՞ն հայ զոհ գնաց Մեծ եղեռնին:
5. Պարզաբանե՞ք Հայոց ցեղասպանության հետևանքները:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ նշանակություն կունենա Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ցեղասպանություն, «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պայքարի մասին» կոնվենցիա, հայերի ոչնչացման երիտթուրքերի պետական ծրագիր, Երեքի կոմիտե, Թալևաթ, Նազրև, Բեհսեդդին Շաքիր, Միդիաթ Շյուքրի, Հայոց մեծ եղեռն, 1,5 մլն զոհ, Հայոց ցեղասպանության ճանաչում և հայրուցում

Հայ որբեր

§ 4. ԻՆՔՆԱԳԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Վանի փառապանծ հաղթանակը: Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայկական այլ բնակավայրերում հայերը կարողացան համախմբվել ու զենքը ձեռքին արժանապատվորեն պայքարել թուրք և քուրդ ջարդարարների դեմ:

Առաջին ինքնապաշտպանական կռիվները տեղի ունեցան **Վանի նահանգում:** 1915 թ. ապրիլ–մայիսին կատաղի մարտեր ընթացան **Շարսախ** և **Մոկու գավառներում:** Տեղի հայությունը դիմադրեց այնքան, մինչև հայ կամավորներն օգնության հասան:

Հզոր ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց **Վան քաղաքում:**

Քաղաքի հայությունը կենտրոնացած էր երկու թաղամասերում՝ **Այգեասրան** և **Քաղաքամեջ:** Առաջինում ապրում էր 20000, երկրորդում՝ 2500 հայ: Իրավիճակը դժվարացել էր նաև այն պատճառով, որ նահանգի մի քանի տասնյակ հազար հայեր ապաստանել էին Վանում՝ խուսափելով կոտորածից: Վանեցիներին այլ ելք չէր մնում, քան զինված պայքար մղել:

Այգեաստանում ստեղծվեց զինվորական մարմին: Նրա կազմում էին **Արմենակ Եկարյանը** (ղեկավար), **Արամ Մանուկյանը**, **Կայծակ Առաքելը**, **Փանոս Թերլեմեզյանը** և ուրիշներ: Իսկ Քաղաքամեջում ձևավորվեց առանձին զինվորական մարմին՝ **Հայկակ Կոստյանի** ղեկավարությամբ:

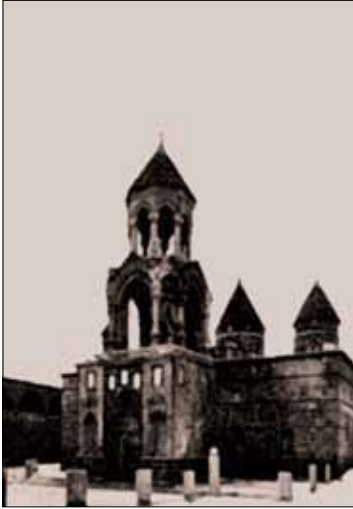
Վանի ինքնապաշտպանությունն սկսվեց **ապրիլի 7-ին** և տևեց մոտ մեկ ամիս: Կռիվներին մասնակցում էին նաև կանայք, աղջիկներ և պատանիներ: Բոլորին համակել էր այն գաղափարը, որ լավ է մեռնել, քան հանձնվել:

Իմանալով ռուսական զորքի և հայ կամավորների առաջխաղացման մասին՝ թուրքերը նահանջեցին: **Մայիսի 5-ին** Վան մտան առաջին հայ կամավորները:

1915 թ. մայիսի 7-ին Վանի նահանգապետը նշա-

Արմենակ Եկարյան

*Մշո Սուրբ Կարապետ
վանքը XX դ. սկզբին*

Մուսալեռ

Նակվեց նշանավոր գործիչ **Արամ Մանուկյանը**: Ռուսական գորքի հուլիսյան նահանջի պատճառով Վանի հայկական իշխանությունը դադարեց գործելուց: Վանի փորձը Ա. Մանուկյանն օգտագործեց Երևանի նահանգում 1917 թ. վերջին և 1918 թ. առաջին կեսին՝ հայոց պետականության վերականգնման գործնթացում:

Շապին-Գարահիսար: Հունիսի 3-ին սկսվեց **Շապին-Գարահիսար** քաղաքի հայկական թաղամասի դիմադրությունը: Տեղի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ, որը գլխավորեց **Ղուկաս Տեովլեթյանը**: Շուտով դիմադրության վայր ընտրվեց քաղաքի հարևանությամբ գտնվող հինավուրց բերդը, ուր պատսպարվեցին 5 հազարից ավելի հայեր: Պաշտպանները քաջաբար հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Հունիսի վերջին պարենի, ջրի, դեղորայքի պակասի պատճառով իրադրությունը դարձավ սպառնալից: Զինվորական խորհուրդը վճռեց՝ քանի դեռ սովը ուժասպառ չի արել մարդկանց, ճեղքել հակառակորդի պաշարումը: **Հունիսի 29-ի** ուշ գիշերը մոտ 1000 հոգուց բաղկացած հայերի ջոկատը գրոհեց թուրքական ուժերի վրա և

ճեղքեց շրջափակումը: Ներխուժելով բերդ՝ թուրքերը կոտորեցին տեղում մնացած հայերին:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը»: Հայ ժողովրդի անձնագոհ պայքարի փառահեղ օրինակ է Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը: Հուլիսի վերջերին թուրքական իշխանությունները հրամայում են տարագրվել Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին ընկած **Մուեդիա** գավառակի հայությանը: Տեղի գուտ հայկական վեց գյուղերի 4200-ից ավելի բնակիչներ վճռում են չենթարկվել, այլ բարձրանալ մոտակա Մուսա լեռը և դիմակայել թշնամուն: Կազմվում է պաշտպանության վարչական մարմին, որի նախագահ է դառնում **Տիգրան Անդրեասյանը**, իսկ զինվորական մասի ղեկավարը՝ **Եսայի Յաղոբյանը**:

Օգոստոսի սկզբից սկսվում են համառ և արյունալի կռիվները: Թուրքական զորքի թիվը եռապատկվում է՝ հասնելով 20 հազարի: Լիակատար շրջափակման մեջ գտնվող հայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարեկություն էին անում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմանավերը:

Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «**Գիշեն**» հաճանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ ջրերում: Կապ է հաստատվում նավապետի հետ, որը խոստանում է մի քանի օրից գալ օգնության: **Սեպտեմբերի 10-ին** հասնում է բաղձալի օգնությունը, իսկ երկու օր հետո սկսվում է մարդկանց տարահանումը: Փրկված 4058 հայերը տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաքը:

Սուեիսի հայերի հերոսական պայքարին է նվիրված հայտնի գրող **Ֆրանց Վերֆելի** «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, որը թարգմանվել է 30 լեզուներով:

Ուրֆա: Երիտթուրք ջարդարարների դեմ ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց նաև **Ուրֆայում** (Եդեսիա): Քաղաքի 100 հազար բնակչից 35 հազարը հայ էր: Թուրքերը վաղօրոք մշակած ծրագրով փորձեցին անակնկալի բերել հայերին, բայց չստացվեց: Հայկական եկեղեցու զանգերի դողանջները

*Գրվագ Վանի
հերոսամարտից*

Տեսնելով, որ թուրքական կառավարությունը և դաշնակից երկրները հետևողական չեն այդ հարցում դատավճռի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան անձնագրի հայ վրիժառուները: Նրանք գործում էին ՀՅԴ-ի կողմից 1919 թ. խիստ գաղտնի պայմաններում կյանքի կոչված «Նեմեխս» ծրագրի շրջանակներում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանն իրականացրեց Մեծ եղեռնի ամենագլխավոր պատասխանատու Թալեաթի մահապատիժը: Գերմանական դատարանը, հանգամանորեն և անաչառորեն քննելով հարցը, դրա հետ կապված նաև Հայոց ցեղասպանության հանգամանքները, Ս. Թեհլերյանին արդարացրեց և ազատ արձակեց: Նույն կերպ պատժվեցին նաև նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալը և Էնվերը: Այսպիսով՝ ի կատար ածվեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներին դատավճիռը:

հայերին զենքի կոչեց: Սեպտեմբերի 29-ին սկսվում է անձնագրի պայքարը թուրքերի մի քանի անգամ ավել ուժերի դեմ:

Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ՝ **Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի** գլխավորությամբ: Անհավասար կռվում շատերը զոհվում են, իսկ ծանր վիրավոր Մ. Յոթնեղբայրյանը ոտխի ձեռքը չընկնելու համար ինքնասպան է լինում: Ուրֆացիները հերոսաբար դիմադրում են մինչև նոյեմբերի կեսերը: Նույնիսկ թուրք հրամանատարը խոստովանում է՝ «Ինչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանային»:

Ինքնապաշտպանական մարտերի նշանակությունը: Այն դժնդակ օրերին հայ ժողովուրդը, զենքը ձեռքին, կարողացավ պայքարել թուրք ոճրագործների դեմ նաև բազմաթիվ այլ վայրերում:

1915 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին անձնագրի դիմադրեց **Մուշի** հայությունը: Հայ մարտիկները արիաբար մարտնչեցին մինչև վերջին փամփուշտը: Թուրքական ուժերը զարնանը հարավից շարժվեցին դեպի **Մասուն:** Մարտերը շարունակվեցին մինչև օգոստոսի սկիզբը: Ապավինելով անառիկ լեռներին՝ 5000 մարդ դիմացավ, մինչև որ հայ կամավորները, ազատագրելով Մուշն ու Բիթլիսը, փրկեցին նրանց:

Այսպիսով՝ զինված դիմադրության շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայեր փրկվեցին: Գլխավոր դասը, որ տվել է մեծ ողբերգությունը, հենց այս է՝ հայությունը պետք է միասնական ու միակամ լինի և միշտ պատրաստ՝ զենքով պաշտպանելու հայրենիքն ու ազգը: Իսկ Վանի պաշտպանների փայլուն հաղթանակի շնորհիվ Վանի նահանգում թեև կարճատև, բայց գոյություն ունեցավ **ազգային տեղական իշխանություն՝ սպագա անկախության ավերարները:** Սա է ինքնապաշտպանական մարտերի պատմական նշանակությունը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլերը: Թուրքերի ոճրագործությունը դատապարտեցին ժամանակի հասա-

րակական–քաղաքական և պետական նշանավոր բազմաթիվ գործիչներ՝ Յ. Լեփսիուսը, Ջ. Բրայսը, Ֆ. Նանսենը, Վ. Բրյուսովը, Վ. Վիլսոնը, Հ. Մորգենթաուն և ուրիշներ: Նրանք այն որակեցին որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Անտանտի երկրների պահանջով երիտթուրքերին փոխարինած թուրքական նոր կառավարությունը նրանց դեմ դատական գործ բացեց: Հայերի կոտորածների վերաբերյալ հավաքվեցին մեղադրական բազմահազար ապացույցներ: Անգամ թուրքական դատարանը հարկադրված էր ընդունել երիտթուրքերի ծանր հանցանքները: Դատավճիռն արձակվեց **1919 թ. հուլիսի 5-ին**: Մեծ եղեռնի գլխավոր պատասխանատուներ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմը, Բեհաեդդին Շաքիրը դատապարտվեցին մահվան, չնայած որ այդ պահին փախել էին երկրից: Մնացած հանցագործները ազատագրվեցին տարբեր ժամկետներով:

Այսպիսով՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջին լուրջ քայլը կատարեց հենց թուրքական կառավարությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Ներկայացրե՛ք Վանի հերոսամարտի ընթացքը և արդյունքները:
- 2.** Երբ է սկսվել Շապին–Կարահիսարի ինքնապաշտպանությունը: Ո՞վ էր գլխավորում այն և ի՞նչ ավարտ ունեցավ:
- 3.** Երբ է սկսվել և ավարտվել սուլտիահայերի հերոսական դիմադրությունը: Փորձե՛ք պարզել նրանց հաջողության պատճառները:
- 4.** Ներկայացրե՛ք Ուրֆայի հայության ինքնապաշտպանությունը: Ո՞վ էր գլխավորում այն:
- 5.** Ո՞ր բնակավայրերում են 1915 թ. տեղի ունեցել ինքնապաշտպանական մարտեր: Վերհանե՛ք դրանց պատմական նշանակությունը:
- 6.** Որո՞նք էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը միտված առաջին քայլերը: Ի՞նչ վճիռ կայացրեց դատարանը Մեծ եղեռնի կազմակերպիչների հանդեպ:

Վանի, Շաքահի, Շապին Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Մուսա լեռան և Ուրֆայի 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտեր, Վանի նահանգապետ Արամ Մանուկյան, Կայծակ Առաքել, Փանոս Թերլեմեզյան, Հայկակ Կոտյան, Ջևդեթ փաշա, Դուկաս Տեովլեթյան, Տրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպ, Տիգրան Անդրեասյան, Եսայի Յաղության, Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլեր:

§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 Թ.

Միապետության տրամադրումը Ռուսաստանում: 1917 թ. փետրվարի 27–ին Ռուսաստանի մայրաքաղաք Պետրոգրադում տեղի ունեցավ հեղափոխություն: Իրա արդյունքում վերացվեց միապետությունը, երկիրը բռնեց ժողովրդավարական հանրապետության ձևավորման ուղին: Մարտի 2–ին կազմվեց **Ժամանակավոր կառավարություն**¹, բարձրագույն գործադիր իշխանության նոր մարմինը Ռուսաստանում:

Հեղափոխական ալիքը հասավ նաև Անդրկովկաս, տարածվեց Հայաստանում: Բոլորը ողջունում էին հեղափոխությունը, պահանջում հաստատել իրական քաղաքացիական ազատություններ և իրավունքներ: Վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը, Անդրկովկասը դարձավ առանձին վարչական միավոր: Ժամանակավոր կառավարությունը **1917 թ. մարտի 9–ին** կազմեց երկրամասի իշխանության նոր մարմին՝ **Անդրկովկասյան հայունկ կոմիտե** (ԱՀԿ): ԱՀԿ–ում հայերի ներկայացուցիչը **Մ. Պապաջանյանն էր**: Իր ողջ գործունեության ընթացքում ԱՀԿ–ն այդպես էլ հեղինակություն չվաստակեց և իրական իշխանություն չդարձավ երկրամասում:

Ժամանակավոր կառավարությունը և Արևմտյան Հայաստանը: Չնայած Ժամանակավոր կառավարությունը չբացահայտեց իր հստակ դիրքորոշումը Հայկական հարցում այնուհանդերձ նրա որոշ

քայլերը որոշակի հույսեր արթնացրին հայ քաղաքական շրջանակներում:

1917 թ. սպրիլի 26-ին հրապարակվեց Ժամանակավոր կառավարության որոշումը Արևմտյան Հայաստանի և գրավված մյուս վայրերի կառավարման մասին: Առաջին անգամ պաշտոնական ձևակերպում ստացավ Օսմանյան կայսրությունից նվաճված տարածքի հայկական մասը՝ որպես վարչական առանձին միավոր՝ **Թուրքահայաստան** անվանումով: Երեք հայկական մարզերը (Էրզրում, Իսուս, Վան) կառավարվելու էին գեներալ-կոմիսարի միջոցով: Կոմիսարի քաղաքացիական գծով տեղակալ նշանակվեց **Հակոբ Զավրյանը**: Տարածքն անմիջականորեն ենթարկվեց Ժամանակավոր կառավարությանը:

Ռուսական նոր իշխանությունը սկսեց հայկական մարզերում հայանպաստ քաղաքականություն իրականացնել՝ ի տարբերություն ցարիզմի: Արևմտահայաստանի գեներալ-կոմիսարին Ժամանակավոր կառավարությունը հրահանգեց թույլատրել բոլոր հայերին վերաբնակվել հիշյալ մարզերում: Իսկ մինչև հատուկ որոշում կայացնելը թուրքերին, լազերին, քրդերին, որոնք փախել էին թուրքական գործի հետ, չթույլատրվեց վերադառնալ այդ տարածք:

Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը և Երկրի վերածնունդը: Անդրկովկասում ապաստան գտած մոտ 300 հազար արևմտահայ գաղթականությունը, ոգևորվելով Ռուսաստանում հաստատված քաղաքական ազատությունների իրավիճակից, ստեղծեց ազգային մարմիններ: **Երևանում 1917 թ. մայիսի 2-11-ը** կայացավ **արևմտահայերի առաջին համագումարը**: Հայրենիքի վերաբնակեցման, Հայաստանում ազգային վարչություն կազմակերպելու, կրթական, տնտեսական և այլ հարցերի վերաբերյալ ընդունվեցին կարևոր որոշումներ:

Ընտրվեց ղեկավար մարմին՝ **Արևմտահայ ազգային խորհուրդ**, որին նախագահ ընտրվեց **Վահան Փափագյանը (Կոնս)**, իսկ պատվավոր նախագահ՝ **Անդրանիկը**:

Նիկոլ Աղբալյան

Երեք մարզերում ձևավորվեցին և սկսեցին գործել Արևմտահայ ազգային խորհրդի տեղական մարմինները: 1917 թ. ընթացքում նրանք մեծ գործ կատարեցին ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և վերաբնակեցնելու ուղղությամբ: Աշևան վերջերին հայկական մարզերում մոտ 300 հազար հայ բնակչություն կար: Տեղի հայ բնակչությունից կազմակերպվեցին ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ ու կամավորական խմբեր: Ամռան վերջին այդ բոլոր ջոկատներում կար մոտ 5 հազար մարդ:

Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծումը: Ռուսաստանի ազգային երկրամասերում ստեղծվում էին տարաբնույթ կազմակերպություններ, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցնում ազգային կյանքի տնօրինումը: Այս միտումից անմասն չմնացին նաև արևելահայերը:

Թիֆլիսում 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը տեղի ունեցավ արևելահայերի համագումարը: Մասնակցում էին քաղաքական և հասարակական տարբեր կազմակերպությունների 228 պատգամավորներ, որոնց կեսից ավելին դաշնակցականներ էին: Համագումարը որոշումներ ընդունեց Կովկասյան ճակատի պաշտպանության, հայկական ազգային զորամասերի ստեղծման, պարենային, սահմանափոխության հարցերի մասին:

Համագումարի ավարտից քիչ անց ձևավորվեց ազգային օրենսդիր մարմին՝ 35 անդամներից կազմված **Ազգային ժողովը**: Վերջինս իր կազմից ընտրեց 15-հոգանոց գործադիր մարմին՝ **Հայոց ազգային խորհուրդը**: Խորհրդի նախագահն էր **Ա. Ահարոնյանը**, քարտուղարը՝ **Ն. Աղբալյանը**: Հայոց ազգային խորհրդի նստավայրը Թիֆլիսն էր: Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում և Հայաստանի վարչական կենտրոններում ձևավորվեցին խորհրդի տեղական մարմինները: Ազգային կենտրոնական նոր մարմնի ստեղծումով ավարտվեց Հայոց ազգային բյուրոյի (1912-1917 թթ.) գործունեությունը:

Սահմանափոխության հարցը երկրամասում: Երկրամասում մեծ նշանակություն էր ստացել երեք հիմնական ժողովուրդների տարածքային սահման-

ների որոշման հարցը: Հետփետրվարյան ժամանակաշրջանում վրացի, հայ և թաթար քաղաքական ուժերը փորձեցին փոխհամաձայնությամբ կարգի բերել երկրամասի աղավաղված ազգագրական-վարչական քարտեզը: Այդ հարցի լուծմամբ հատկապես հետամուտ էին հայերը, քանի որ նրանք բոլորից շատ էին տուժել ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունից:

Պետրոգրադում և Թիֆլիսում տեղի ունեցած բազմաթիվ քննարկումներից հետո հրապարակ եկավ մի նախագիծ, որը հավանություն էր ստացել ներքին գործերի նախարարությունում: Ըստ այդ ծրագրի՝ հայկական գավառներից կազմվելու էին 3 հայկական նահանգներ՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Գանձակի: Դրանցում երկրամասի 1,8 միլիոն հայ բնակչությունից ընդգրկվելու էր 1,3 միլիոնը:

Հայոց ազգային համագումարը միաձայն պաշտպանեց նախարարական ծրագիրը: Անդրկովկասի երեք հիմնական ազգությունների ներկայացուցիչների միջև ձեռք բերվեց որոշակի համաձայնություն: Սակայն, ի վերջո, գերակշռեց վրաց-մահմեդական համագործակցությունը և այդ ծրագիրն այդպես էլ չիրագործվեց: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ևս սահմանափոխության հարցը բազմիցս քննարկվեց իշխանության նոր մարմինների կողմից, սակայն վերջնական լուծում չստացավ: Ռուսաստանյան կայսրությունից ժառանգություն մնացած անարդար սահմանաբաժանումը Անդրկովկասում քիչ փոփոխություններով պահպանվեց մինչ օրս:

Ավետրիս Ահաբոնյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Երբ տապալվեց միապետությունը Ռուսաստանում: Իշխանության ինչ մարմիններ ստեղծվեցին Պետրոգրադում և Թիֆլիսում:
- 2.** Ինչ քայլեր ձեռնարկեց ժամանակավոր կառավարությունը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ: Համեմատե՞ք հայերի նկատմամբ ցարիզմի և ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը:

3. Երբ և որտեղ տեղի ունեցավ արևմտահայերի առաջին համագումարը: Ո՞վ էր գլխավորում Արևմտահայ ազգային խորհուրդը: Հայաստանի վերականգնման նպատակով ինչ աշխատանքներ տարվեցին:
4. Երբ և որտեղ տեղի ունեցավ արևելահայերի առաջին համագումարը: Ո՞վ էր գլխավորում Հայոց ազգային խորհուրդը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Հայոց ազգային խորհուրդը:
5. Ինչո՞ւ էր ցարիզմը կանայական սահմանաբաժանում իրականացրել երկրամասում: Ինչ էր նախատեսված նախարարական ծրագրով:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ երկրամասում սահմանափոխության հարցը չլուծվեց:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսաստանի Փերրվարյան հեղափոխություն, ցարիզմի փրկապարտ, Ժամանակավոր կառավարություն, Անդրկովկասյան հասրուկ կոմիտե, Վ. Խառոյանով, Միքայել Պապաջանյան, «Թուրքահայաստան», Պ. Ավերյանով, Հակոբ Զավրյան, Արևմտահայերի առաջին համագումար, Արևմտահայ ազգային խորհուրդ, Վահան Փափագյան (Կուն), Ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ, Հայոց ազգային խորհուրդ, Ավերիս Ահարոնյան, Անդրկովկասի սահմանափոխության հարց, անարդար սահմանաբաժանում:

§ 6. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Անդրկովկասի արեղծումը: Բոլշևիկների կուսակցությունը **1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին** (սոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում հաջողությամբ իրականացրեց պետական հեղաշրջում և իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը: Նրանց առաջնորդ Վ. Լենինի գլխավորությամբ ստեղծվեց կառավարություն՝ **Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ:** Այսպես սկսվեց Ռուսաստանի պատմության խորհրդային ժամանակաշրջանը:

Երկրամասի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը դատապարտեցին բոլշևիկյան հեղաշրջումը: Ռու-

Երզնկա, 1917 թ.

սաստանի մայրաքաղաքում կատարված իշխանափոխությամբ Անդրկովկասում առաջացավ իշխանական ճգնաժամ: Այն հաղթահարելու նպատակով Թիֆլիսում 1917 թ. նոյեմբերին գումարվեց տեղի քաղաքական և ռազմական ուժերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: **Նոյեմբերի 15-ին** կազմավորվեց գործադիր նոր մարմին, որը կոչվեց **Անդրկովկասյան կոմիսարիատ**, իսկ ԱՀԿ-ն լուծարվեց:

Կոմիսարիատում գլխավոր պաշտոնները զբաղեցնում էին մենշևիկներն ու էսէռները: 12 կոմիսարներից 3-ը հայեր էին (Խ. Կարճիկյան, Հ. Օհանջանյան, Գ. Տեր-Ղազարյան):

Նոր գործադիր մարմինը, սակայն, չկարողացավ կարգավորել երկրամասի ներքին կյանքը: Դեռ ավելին՝ վատթարացան ժողովրդի կենսապայմանները, համատարած բնույթ ընդունեցին ավազակությունն ու կողոպուտը: Ազգամիջյան բախումների ալիքը հեղեղեց ողջ երկրամասն ու ճակատային թիկունքը: Յուրաքանչյուր ազգի գործերի տնօրինությունն աստիճանաբար անցավ իր ազգային խորհրդի ձեռքը, որով վերջնականապես անզորացավ, հեղինակազրկվեց Անդրկոմիսարիատը: Վերջինս ըստ էության վերածվեց վրաց մենշևիկների կամակատարի:

Երզնկայի զինադադարը: Կտրուկ փոխվեց իրավիճակը նաև Կովկասյան ճակատում: Անդրկովկասի ստորաբաժանը հաշտության բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ և **դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում** ստորագրեց զինադադարի համաձայնագիր: Ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին մինչև հաշտության պայմանագրի կնքումը:

Հոկտեմբերյան հեղաջրջումից հետո ստեղծված անիշխանության պայամներում կովկասյան բանակն սկսեց քայքայվել: Արդյունքում՝ ռուս-թուրքական ճակատը մերկացավ, որովհետև ազգային կորպուսները, որոնք պետք է փոխարինեին ռուսներին, դեռ նոր էին ձևավորվում և ճակատ չէին հասել:

1917 թ. դեկտեմբերի վերջին Արևմտյան Հայաստանում մնացել էր ընդամենը 17 հազար մարտիկ:

«Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակր: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը **1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակր** (դեկրետը): Դեռ նոյեմբերին ստեղծվել էր հանձնաժողով, որի կազմում էին բոլշևիկներ Վահան Տերյանը, Մարգիս Լուկաշինը, ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ռոստոմը և ուրիշներ: Այդ հանձնաժողովն էլ կազմեց վերոհիշյալ հրովարտակի նախագիծը:

Բոլշևիկյան կառավարությունը հայերի ինքնորոշման իրագործման համար առաջարկում էր ռուսական զորքերը դուրս բերել Արևմտյան Հայաստանից, ստեղծել հայկական ժողովրդական միլիցիա, բռնագաղթված հայերին վերադարձնել հայրենիք: Փաստացի դա նշանակում էր Արևմտյան Հայաստանը վերադարձնել Թուրքիային. զորքերի դուրսբերումը կնշանակեր անպաշտպան թողնել երկրամասը: Հրովարտակի դրական նշանակությունը թերևս այն էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հրապարակայնորեն ճանաչում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային անկախ պետություն ունենալու իրավունքը:

Հայկական հարցը Բրեստ-Լիտվսկի հաշտու-

թյան բանակցություններում: Խորհրդային կառավարությունը խզեց հարաբերությունները Աստանտի դաշնակից երկրների հետև Բրեստ–Լիտովսկում 1917 թ. դեկտեմբերի 2–ին զինադադար կնքեց ու հաշտության բանակցություններ սկսեց հակառակորդ Քառյակ միության հետ:

Նման քաղաքական շրջադարձով խորհրդային ղեկավարությունը նպատակ ուներ պատերազմող երկրներում հրահրելու համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն: Այնպես որ բոլշևիկների համար Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծումն ուներ երկրորդական նշանակություն: Չնայած դրան՝ Հայկական հարցը քննարկվեց բանակցությունների ողջ ընթացքում:

Շուտով Բրեստ–Լիտովսկի բանակցությունները ընդհատվեցին: Պատերազմը վերսկսվեց. նույն օրը Գերմանիան հարձակման անցավ Պետրոգրադի ուղղությամբ, իսկ թուրքական զորքը՝ Կովկասյան ճակատում:

Ի վերջո, շուրջ երեք ամիս ձգված բանակցություններից հետո Խորհրդային Ռուսաստանը **1918 թ. մարտի 3–ին** (սոր տոմարով) **Բրեստ–Լիտովսկում** ստորագրեց հաշտության պայմանագիր իր համար շատ ծանր պայմաններով: Աստանտի նախկին անդամ Ռուսաստանը, անջատ հաշտություն կնքելով, դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից:

Հաշտության 4–րդ հոդվածի և ուս–թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիային վերադարձվեցին Արևմտյան Հայաստանում գրավված հողերը: Ռուսաստանը պարտավորվեց իր զորքերը շուտափույթ դուրս հանել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը պարտավորվում էր երկրամասից հանել բոլոր ուժերը, զորացրել հայկական զորամասերը:

Այսպիսով՝ Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագրով ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի իրավունքները: Բոլշևիկները գործարքի գնացին Ռուսաստանի երեկվա թշնամիների հետ, որպեսզի պահպանեն

իրենց իշխանությունը: Երբ ստորագրվում էր այդ չարաբաստիկ պայմանագիրը, ռուսական զորքն արդեն լքել էր Կովկասյան ճակատը, և վերսկսվել էր պատերազմը Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ բոլշևիկները գրավեցին իշխանությունը: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում: Ո՞վ էր գլխավորում երկրամասի իշխանության նոր մարմինը:
2. Երբ կնքվեց Երզնկայի զինադադարը: Ինչո՞ւ Կովկասյան ճակատը մերկացավ:
3. Երբ է ընդունվել Արևմտյան Հայաստանի մասին բոլշևիկյան դեկրետը: Ովքեր էին այն կազմել:
4. Ինչ նոր մոտեցումներ ցուցաբերեց Խորհրդային Ռուսաստանը իր արտաքին քաղաքականության մեջ: Երբ է կնքվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը:
5. Ինչ հետևանքներ ունեցավ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Հայաստանի համար:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանն անտեսեց հայ ժողովրդի իրական ձգտումները և Արևմտյան Հայաստանը վերադարձրեց Թուրքիային:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջում, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, Վ. Լենին, Անդրկովկասյան կոմիսարիատ, Երզնկայի զինադադար, ռուս-թուրքական ճակատի մերկացում, «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակ (դեկրետ), Վահան Տերյան, Սարգիս Լուկաշին, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիր, հայ ժողովրդի իրավունքների ուրնահարում, հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային անկախ պետություն ունենալու իրավունք:

§ 7. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՍԻ ՎԵՐԱԿՍՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հայկական զորամիավորումների ստեղծումը:

Երկրամասում արմատապես փոփոխված քաղաքական պայմաններում Հայոց ազգային խորհուրդը ձեռք բերեց բանակային կորպուս ստեղծելու իրավունք: Ռուսական հրամանատարության **1917 թ. նոյեմբերի 16-ի** հրամանով Կովկասյան ճակատում ձևավորվեց **Հայկական կորպուսը**: Հրամանատար հաստատվեց գեներալ **Թովմաս Նազարբեկյանը, իսկ Դրոն** նշանակվեց կորպուսի **կոմիսար**: Կորպուսը բաղկացած էր երկու դիվիզիայից: Յուրաքանչյուրում կար 4 գունդ:

Հայկական կորպուսի զորամիավորների համալրման գլխավոր վայր դարձավ Երևանի նահանգը: Հայոց ազգային խորհուրդը 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին Թիֆլիսից Երևան գործուղեց **Արամ Մանուկյանին**՝ օժտելով նրան արտակարգ լիազորություններով: Արամի առաջնահերթ խնդիրն էր կարգուկանոն հաստատել նահանգում և աջակցել ազգային զորամասերի կազմավորմանը: Շուտով Երևան ժամանեց գեներալ **Մուխեա Միլիկյանը**՝ կորպուսի առաջին դիվիզիայի հրամանատարը: Երևան եկավ նաև Դրոն:

Արևմտահայերից ձևավորվեց հայկական երկրորդ խոշոր զորամիավորը: Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի **1917 թ. դեկտեմբերի 7-ի** գաղտնի հրամանով ձևավորվեցին արևմտահայ չորս գնդեր: Դրանց հիման վրա ստեղծվեց **դիվիզիա**, որի հրամանատար նշանակվեց **Անդրանիկ Օզանյանը**: Նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի աստիճան: Հայկական այս դիվիզիան շուտով վերածվեց ավելի մեծ զորամիավորման և կոչվեց **Հայուկ հավաքական ջոկատ**:

Թշնամու առաջխաղացման պայմաններում տեղի ունեցավ հայկական զորամիավորումների համախմբում: **1918 թ. մարտի 1-ին** կորպուսի և հավա-

Մուխեա Միլիկյան

Թովմաս Նազարբեկյան

Սւրենիան Շահունյան

քական ջոկատի միավորումից ստեղծվեց **Առանձին հայկական կորպուսը՝ Թ. Նազարբեկյանի** հրամանատարությամբ:

Պայքար իշխանության համար: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Այսրկովկասում իշխանության համար սուր պայքար էր ծավալվել հիմնական քաղաքական ուժերի միջև: Վրացի մենշևիկները նպատակադրվել էին երկրամասում հաստատել վրացական գերիշխանություն: Մենշևիկների և մուսավաթականների շահերը շատ հարցերում համընկնում էին. արդյունքում ձևավորվեց վրացթաթարական դաշինքը: Այս երկու ուժերը նպատակ էին դրել թույլ չտալու հայերին տարածաշրջանում ստեղծել մեծ անկախ Հայաստան: Նրանց գլխավոր մրցակիցը **դաշնակցությունն** էր: Վերջինս ուժեղ էր նաև նրանով, որ տնօրինում էր երկրամասի միակ իրական ռազմական ուժը՝ ի դեմս Հայկական կորպուսի և արևմտահայ դիվիզիայի:

Քաղաքական լուրջ մրցակից էր նաև երկրամասի բոլշևիկների առաջնորդ **Ս. Շահունյանը:** Բաքվից հետո Շահունյանը և նրա կողմնակիցները խնդիր էին դրել գրավելու իշխանությունը նաև երկրամասի կենտրոն Թիֆլիսում:

Նման իրադրությունում երկրամասի իշխանության կառուցվածքում տեղի ունեցավ փոփոխություն: **1918 թ. փետրվարի 10-ին** մենշևիկների, մուսավաթականների, դաշնակցության և այլ կուսակցությունների պատգամավորներից ձևավորվեց օրենսդիր բարձրագույն մարմին՝ Անդրկովկասյան **Սեյմը**, որի նախագահն էր մենշևիկ Ն. Չխեիձեն: Վերջինս, խուսափելով ֆիզիկական հաշվեհարդարից, մարտի սկզբներին վերադարձավ Բաքու:

Ս. Շահունյանի գլխավորությամբ Բաքվում ստեղծված խորհրդային իշխանությունը հայտնի դարձավ նաև **Բաքվի կոմունա** անունով: Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի ջանքերով տեղում ստեղծվել էր հայկական 15-հազարանոց զինուժ: Վերջինս միավորվեց կոմունայի զորքի հետ՝ կազ-

մելով նրա մեծ մասը: Հայկական գործառնաբերի շնորհիվ էր, որ թուրքերը մինչև 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերը չէին կարողանում գրավել Բաքուն:

Պատերազմի վերսկսումը, Անդրկովկասի անկախացումը: Արդեն ասվել է, որ թուրքական զորքերը, խախտելով զինադադարը, **1918 թ. հունվարի 28-ին** (նոր տոմարով՝ **փետրվարի 10**) Երզնկայի ուղղությամբ անցան ճակատային գիծը: Համառ դիմադրությունից հետո հայկական զորքը և հայ բնակչությունը նահանջեցին դեպի Էրզրում:

Հաշվի առնելով Էրզրումի ռազմավարական նշանակությունը՝ հայ ղեկավար մարմինների ջանքերով Անդրանիկը նշանակվեց տեղի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Անդրանիկը ժամանեց Էրզրում, ինչը ոգևորեց քաղաքի և շրջանի հայ բնակչությանը: Մակայն **Էրզրումը** պահել հնարավոր չեղավ. փետրվարի 27-ին այն անցավ թուրքերի ձեռքը:

Մարտի վերջից թուրքական զորքն անմիջապես սկսեց սպառնալ Այսրկովկասին և Արևելյան Հայաստանին:

Անդրկովկասի Սեյմը չէր ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, այդ պատճառով որոշեց Թուրքիայի հետ առանձին հաշտության բանակցություններ վարել: Հայերից պատվիրակներ էին Հ. Քաջազնունին և Ա. Խատիսյանը: Բանակցություններն ընթացան արդեն թուրքերի կողմից գրավված **Տրասպիզոնում** 1918 թ. մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը:

Հենց սկզբից ակնհայտ դարձավ Թուրքիայի զավթողական կեցվածքը: Թուրքերը պնդում էին ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և անկախ հռչակել Անդրկովկասը: Դա հակասում էր Սեյմի հաստատած դիրքորոշմանը: Այդ իրավիճակում Սեյմն ընդհատեց բանակցությունները և **ապրիլի 1-ին** երկրամասը հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Փաստորեն դա նշանակում էր պատերազմի հայտարարում Թուրքիային:

Թուրքական զորամասերն անցան 1914 թ. ռուս-թուրքական պետական սահմանը: Վրացական կոր-

պուսը չկարողացավ դիմադրել, և թուրքերը գրավեցին Բաթումը:

Ռազմաքաղաքական այդ դժվարին վիճակում **Ալեքսանդրապոլում 1918 թ. ապրիլի 6-8-ը** տեղի ունեցավ հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Մասնակիցների մեծամասնությունը հանդես եկավ Անդրկովկասն անհապաղ անկախ հռչակելու թուրքական պահանջի դեմ: Որոշվեց ուժերը համախմբել ճակատը պահելու համար:

Սակայն Սեյմը, ի դեմս վրաց-թաթարական մեծամասնության, **1918 թ. ապրիլի 9(22)-ին** հայտարարեց Ռուսաստանից երկրամասի անջատման ու անկախության հռչակման մասին: Ստեղծվեց **Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետությունը**: Հաստատվեց նոր կառավարություն՝ վրացի մենշևիկ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել Հայկական կորպուսը: Ինչ կառուցվածք ուներ այն: Ներկայացրե՞ք հրամանատարական կազմը: Ինչո՞ւ Ա. Մանուկյանը գործուղվեց Երևան:
2. Երբ է ստեղծվել արևմտահայ դիվիզիան: Ո՞ր ուժերից և երբ ձևավորվեց Առանձին հայկական կորպուսը: Ո՞վ էր հրամանատարը, որքան էր մարտակազմը:
3. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երկրամասում ո՞ւմ միջև էր մղվում իշխանության համար հիմնական պայքարը: Ինչպե՞ս և երբ ձևավորվեց Սեյմը:
4. Ո՞վ էր գլխավորում Բաքվի կոմունան: Ինչո՞ւ թուրքերը մինչև 1918 թ. աշունը չկարողացան գրավել Բաքուն:
5. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Անդրանիկը նշանակվեց Էրզրումի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ Արևմտյան Հայաստանը պահել:
6. Երբ են տեղի ունեցել և ի՞նչ ավարտ ունեցան Տրապիզոնի բանակցությունները: Ինչո՞ւ էր Թուրքիան պահանջում Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից:
7. Ալեքսանդրապոլում ի՞նչ նպատակով գումարվեց և ի՞նչ որոշեց հայ ազգային քաղաքական ուժերի խորհրդակցությունը: Երբ է ստեղծվել ԱԺԴՀ-ն և ո՞ւմ ջանքերով:

Հայկական կորպուս, Թովմաս Նազարբեկյան, Մովսես Միրիկյան, Արևմտահայ դիվիզիա, Հարուկ հավաքական ջոկատ, Առանձին հայկական կորպուս, Անդրկովկասի Սեյմ, Սրբեիան Շահունյան, Բարվի կոմունա, պարտեզազմի վերսկսում Կովկասյան ճակատում, Տրասիզոնի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններ, հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցություն, Անդրկովկասի անջատում Ռուսաստանից, Ա. Չխենկելի, Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնալի Վանրասպարություն (ԱԺԴՀ):

§ 8. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՓԱՌԱՀԵՂ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Պարտեզազմի վերածուևը թուրք-հայկականի:

Երիտթուրքերը շարունակում էին առաջ տանել իրենց պանթուրքական ծրագիրը: Նրանք 50-հազարանոց զորք էին կենտրոնացրել Կովկասյան ճակատում, որին առաջադրանք էր տրվել նվաճելու ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, հասնելու Բաքու, Դաղստան և Հյուսիսային Իրան:

Անդրկովկասի նորահռչակ պետության կառավարությունը Բաթումի անկումից հետո ճակատային իր գորքերին հրամայեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները, իսկ **մայիսի 11-ից Բաթումում** վերսկսեց Թուրքիայի հետ ընդհատված բանակցությունները:

Առանձին հայկական կորպուսը լի էր թշնամու առաջխաղացումը կանգնեցնելու վճռականությամբ: Հայ-վրաց-թաթարական միացյալ ուժերով հաջողությամբ կլուծվեց այդ խնդիրը, սակայն մենչևիկներն ու մուսավաթականները շարունակեցին իրենց հակահայ դավերը: Մինչդեռ ԱԺԴՀ-ն ներկայանում էր իբրև երեք ժողովուրդների դաշնային պետություն:

Դանիել Բեկ-Փիրումյան

Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից ավելի սանձարձակ դարձրեց թուրքերի գործողությունները: Չխենկելու կառավարությունը հայերի հաշվին արվող զիջումների գնով փորձում էր լեզու գտնել թուրքերի հետ: Նա համաձայնվեց թշնամուն հանձնել Կարսի անառիկ ամրոցը, դատարկել Կարսի մարզը և գորքերը հետ քաշել Ախուրյան գետի ձախ ափը: Արդյունքում **1918 թ. ապրիլի 12(25)-ին Կարսն** առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքերին:

Հայկական ուժերը հարկադրված անցան Ախուրյան գետը, սակայն ամբարտավանացած թուրքական կողմը **մայիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը** վերջնագիր ներկայացրեց Ալեքսանդրապոլում տեղակայված հայկական զորքի հրամանատարությանը: Պահանջվում էր երեք ժամվա ընթացքում հանձնել քաղաքը և զորքը 25 կմ հեռացնել երկաթուղուց: Չսպասելով վերջնագրի պատասխանին՝ թշնամին սկսեց հարձակումը և գրավեց քաղաքը:

Այսպես՝ թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերաճեց թուրք-հայկական պատերազմի: Ճակատային գիծը Ջավախքից ձգվում էր Ալեքսանդրապոլ, ապա Արաքս գետով մինչև Մարգարա:

Թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ մայիս ամսին առաջին լուրջ դիմադրական մարտերը տեղի ունեցան **Ջավախքում և Շիրակում**:

Մայիսի 7-ին թուրքերը հարավ-արևմուտքից ներխուժեցին Ջավախք: Հայերը հատկապես համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին Ախալքալաքի գավառի **Սաթխա** գյուղի մատույցներում: Թուրքական զորամասերը շրջափակել էին նաև **Ախալցխան**: Ախալցխայի հայկական գումարտակը և շրջանի հայ ու վրացի բնակչությունը դիմեցին ինքնապաշտպանության: Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց գրավել Ախալցխան. մարտերը շարունակվեցին մինչև հունիսի 6-ը:

Թուրք-հայկական պատերազմի կարևոր իրադարձություններից է **Շիրակի գոյամարտը**: Տեղի բնակչությանը միացան արևմտահայ հազարավոր գաղթականներ և մայիսի կեսերին միացյալ ուժե-

*Մարդարապատի
հերոսամարտի
հուշահամալիրը
(հեղինակ՝ Ռաֆայել
Բարսեղյան)*

րով մաքրեցին Արագածի լեռնագանգվածը քրդերից ու թաթարներից, ինչը մեծ դեր խաղաց Մարդարապատի հաղթանակի ապահովման գործում: **Սոցյությունի (Մառնադբյուր)** ճակատում հայկական ուժերը, մայիսի 16-ից սկսած, մեկ շաբաթ հաղթական կռիվներ մղեցին թուրքերի դեմ:

Մարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերը: Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թշնամու զորքը մտավ Արարատյան դաշտ և ուղղություն վերցրեց դեպի Երևան: Հայ բնակչությունը և **Միլիկյանի գլխավորած Երևանյան զորախումբը** համախմբվեցին և կռվեցին թշնամու դեմ: Հաղթանակի կոփման գործում մեծագույն ներդրում ունեցավ 1918 թ. մարտի 24-ին Երևանի նահանգի դիկ-

*Բաշ Ապարանի
հերոսամասրյի
հուշահամալիրը
Հեղինակ՝ Ռաֆայել
Իսրայելյան*

տատոր հաստատված Արամ Մանուկյանը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Ե Սուրենյանցը** հրաժարվեց տեղափոխվել Բյուրական և մնաց Ս. Էջմի-նածնում՝ ժողովրդի ու զորքի կողքին:

Մայիսի 19-ին սկսվեց թուրքերի առաջխաղացու-մը: Երևանյան զորախմբի կազմում այդ պահի դրու-թյամբ կար մոտ **10 հազար** մարտիկ, որից **Սարդա-րապարի ուղղությամբ կոչում էր 5500-ը**: Իսկ թշ-նամին այդ ուղղությամբ ուներ **6 հազար կանոնա-վոր զորք և 1500 քրդական հեծելազոր**:

Սարդարապատ կայարանի մոտ մայիսի 21-ին կատաղի մարտից հետո հայկական ուժերը նա-հանջեցին՝ հանձնելով Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Գեներալ Նազարբեկյանը Ղարաքիլիսա-յից Մ. Միլիկյանին հրամայեց հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի առաջխաղացումը դե-պի Երևան:

Այդ օրհասական պահին հայ ժողովուրդը, նրա ռազմական և քաղաքական ուժերը միաբանության հիանալի վարքագիծ դրսևորեցին: Թշնամուն հաղ-թելու, նրան վնդդելու համար կողք կողքի կանգնած էին հայ զինվորականները, աշխարհագրայիննե-րը, կանայք ու պատանիները, հոգևորականները:

Գնդապետ **Դանիել Բեկ-Փիրունյանն** իր զո-րամասերին նախապատրաստեց հակահարձակ-ման: Մարտից առաջ կրակոտ ճառ ասաց **Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը**: **Մայիսի 22-ի** առավոտ-յան ժամը վեցին հայկական զորքը դիմեց հարձակ-ման: Հաջորդ օրը Սարդարապատը գրավված էր:

Առաջին հաղթանակը մեծ ոգևորություն առա-ջացրեց բնակչության ու զորքի մեջ: Պատերազմի ճակատային այս հատվածում գործող հայկական ուժերը միավորվեցին Սարդարապատի ջոկատի մեջ՝ գնդապետ **Գ. Բեկ-Փիրունյանի** հրամանատա-րության ներքո: Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին՝ **մայիսի 22-ից մինչև 28-ը**, թշնամին կորց-րեց 3500 սպանված և նահանջեց մոտ 60 կմ: Թուր-քերը խուճապահար անցան Ախուրյանի աջ ափը: Առջևում Ալեքսանդրապոլն ու Կարսն էին:

Մայիսի 29-ին գեներալ Սիլիկյանը հանդես եկավ Ալեքսանդրապոլը գրավելու կոչով, սակայն հաջորդ օրը Նազարբեկյանից հրաման եկավ՝ դադարեցնելու ռազմական գործողությունները:

Սարդարապատի ճակատամարտն ավարտվեց հայկական զորքի փառահեղ հաղթանակով: Թշնամին կրեց առաջին խոշոր պարտությունը:

Մյուս հաղթանակը նվաճվեց **Բաշ Ապարանի** ճակատային հատվածում: Թուրքերը մոտ 10 հազար զորքով շարժվեցին դեպի Բաշ Ապարան: Նպատակն էր դուրս գալ Աշտարակ և Քանաքեռի գրավմամբ փակել օդակը Երևանի շուրջ:

Գեներալ Սիլիկյանը Երևանյան զորախմբի ուժերից 5 հազար հոգու մայիսի 23-ին ուղարկեց Բաշ Ապարանի ճակատ, որի հրամանատար նշանակվեց **Գրոն**: Նույն օրը հայկական ուժերը տարան առաջին հաղթանակը: Նրանց հետ միասին թուրքերի դեմ քաջաբար կռվում էր նաև եզդիների ջոկատը: Կատաղի մարտերը Բաշ Ապարանի ճակատում շարունակվեցին մինչև **մայիսի 29-ը**: Ի վերջո հայկական ուժերը պարտության մատնեցին թշնամուն: **Բաշ Ապարանի հաջողությունը հայոց զորքի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր:**

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո Առանձին հայկական կորպուսի ուժերի մի մասը, որ շարժվել էր դեպի Ղարաքիլիսա, մայիսի 22-ին նահանջեց Դիլիջան: Անդրանիկը, ում հանձնարարված էր պահել Ղարաքիլիսայից հյուսիս ընկած տեղամասը, հետ մղեց թուրքական երեք հարձակում, ապա անցավ Դսեղ:

Դիլիջանում, ստանալով Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը, ժողովուրդն ու հայկական զորամասերը ոգևորվում են: **Մայիսի 25-ին** կազմակերպվում է **Ղարաքիլիսայի ճակատը**: Հայկական կողմնուներ 7 հազար կռվող, իսկ թուրքերը՝ 10 հազար:

Առաջինը մարտի նետվեց **Գարեգին Նժդեհն** իր ջոկատով: Այդպես սկսվեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Այքի ընկան ճակատի հրամանատար **Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը**, գնդապետ **Ն. Ղորղանյանը**

Գարեգին Հովսեփյան

և հարյուրավոր քաջարի մարտիկներ: Թշնամին սկզբում նահանջեց, սակայն շուտով հարձակման անցավ և **մայիսի 30-ին** գրավեց Ղարաքիլիսան:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Թուրքերը մեծ կորուստներ ունեցան և չջարունակեցին հարձակունք Դիլիջան-Ղազախ ուղղությամբ: Այս ճակատամարտը նույնպես ապացուցեց, որ բարձրացել է հայ ժողովրդի մարտական ոգին և դիմադրական ներուժը:

Մայիսյան հերոսամարտերի պատմական նշանակությունը: Մեծ եղեռնից և պատերազմից դեռ լիովին ուշքի չեկած հայությունը 1918 թ. գարնան այդ վճռաբեկ օրերին կարողացավ ազգովին ինքնակազմակերպվել:

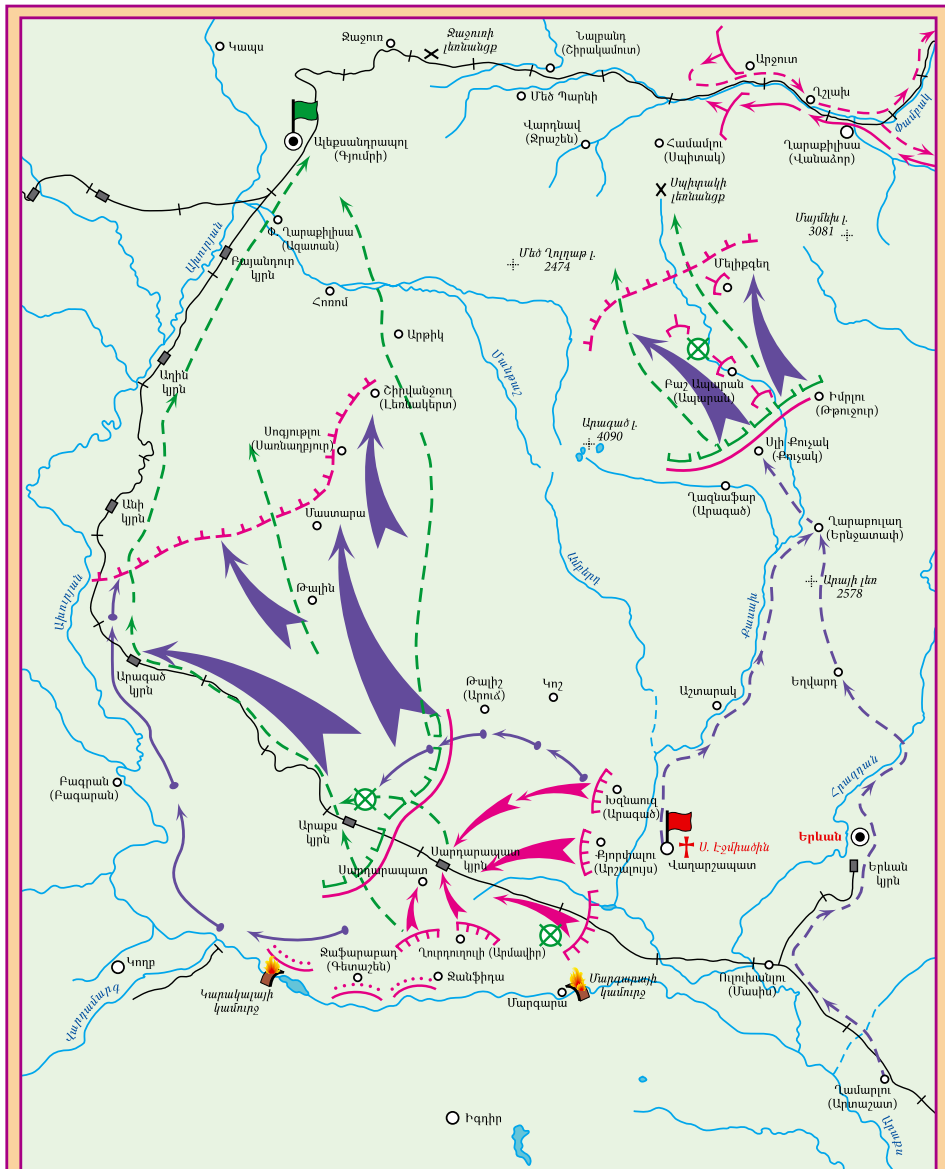
Հայ ժողովրդի երկու խոշոր հատվածների զավակները, համախմբվելով մեկ գորքի մեջ, կովեցին հանուն Հայաստանի ազատության և անկախության: Այս հերոսամարտերի շնորհիվ բնաջնջումից փրկվեց արևելահայությունը, ինչպես և Եղեռնից մազապուրծ հարյուրհազարավոր արևմտահայեր:

Մեր պատմության ռազմական տարեգրությունը հարստացավ նոր սխրանքներով ու անուններով:

Թուրքական կողմը ստիպված էր Բաթումի բանակցություններում մեղմացնել իր պահանջները և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետ **1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել հաշտության պայմանագիր:**

Այսպիսով՝ ռազմաքաղաքական գործընթացների բերումով **նորահռչակ հայկական պետությունը դարձավ Առաջին աշխարհամարտի մասնակից կողմ:** Հետագայում այս հիմքի վրա է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում ստացավ Անտանտի երկրների կողմից, մասնակցեց Փարիզի հաշտության խորհրդաժողովին և, վերջապես, իր տարածքային ու քաղաքական իրավունքները ձևակերպեց Սևրի պայմանագրով:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր

	Երևանյան զորախմբի զորակազանը (Իրամանատար գեներալ Ս. Սիլկյան)		Չայ աշխարհազորայինների դիրքերը
	Թուրքական «Կարս» բանակային խմբի զորակազանը (Իրամանատար Յաղոբ Շեքեր փաշա)		Չայերի հակահարձակումը Ղարաբիխյայի ճակատում մայիսի 25-28-ը և կազմակերպված մահամեջ ուղղությունները
	Չայերի դիրքերը մայիսի 22-ի հակահարձակման մատչույսից		Արաբսի գետաանցումները պաշտպանող արգելախաղցները
	Կողմերի դիրքերը մայիսի 27-ի հայկական զորքերի հակահարձակման մատչույսից		Չայկական բանակի հակահարձակման ուղղությունները
	Չայկական դիրքերը մայիսի 29-ին		Կ. Չասանկաշայանի զննի հարձակման ուղղությունները

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Փաստերով ապացուցե՞ք, որ երիտթուրքերը շարունակում էին իրենց պանթուրքական ծրագիրը:
2. Ի՞նչ ուղեգիծ էր որդեգրել Անդրկովկասի Դաշնության կառավարությունը. ինչո՞ւ: Ե՞րբ Կարսը հանձնվեց թշնամուն:
3. Հիմնավորե՞ք, որ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում պատերազմն իրոք ընդունել էր թուրք-հայկական բնույթ: Օգտվելով քարտեզից՝ ցույց տվե՞ք ճակատային գծի դասավորությունը 1918 թ. մայիսի սկզբի դրությամբ:
4. Ի՞նչ պահանջներ ներկայացրեց թուրքական կողմը մայիսի 14-ի վերջնագրով: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան Ջավախքի և Շիրակի դիմադրական մարտերը:
5. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հրաժարվեց տեղափոխվել Բյուրական: Ներկայացրե՞ք Սարդարապատի ուղղությամբ ուժերի դասավորությունը և ռազմական գործողությունների ընթացքը: Ո՞ւմ շնորհիվ ձեռք բերվեց առաջին մեծ հաղթանակը թուրքերի նկատմամբ:
6. Նկարագրե՞ք Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի ընթացքը և արդյունքները:
7. Մայիսյան հերոսամարտերը պատմական ի՞նչ նշանակություն ունեցան. պատասխանը հիմնավորե՞ք փաստերով:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հայկական զորքը միայնակ պատերազմեց թուրքական զորքի դեմ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թուրք-անդրկովկասյան պայերազմի վերաճում թուրք-հայկական պայերազմի, Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններ, Ջավախքի և Շիրակի գոյամարտեր, Սաթիս, Սոգյուջու (Մառնաղբյուր), Երևանյան զորախումբ, Երևանի նահանգի դիկտատոր Արամ Մանուկյան, Դանիել Բեկ-Փիրումյան, Գարեգին Հովսեփյան, Սարդարապատի ջոկատ, Բաշ Ապարանի ճակատ, Ղարաքիլիսայի ճակատ, Գարեգին Նժդեհ, Ա. Բեյ-Մամիկոնյան, Ն. Ղորղանյան, Մայիսյան հաղթական հերոսամարտեր, նոսահռչակ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ Առաջին աշխարհամարտի մասնակից:

§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթի զարգացման նախադրյալները: Հայկական մշակույթն արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում մեծ վերելք ապրեց, զարգացավ ժամանակի պահանջներին համահունչ և հարստացավ նոր ձեռքբերումներով:

Ժամանակի առաջադիմական գործընթացները՝ Եվրոպայի առաջադիմական գաղափարախոսությունները, ազատական ու հեղափոխական շարժումները, գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի զարգացման արդյունքները արևելահայ ու արևմտահայ մշակույթի վերելքի կարևոր նախադրյալներ հանդիսացան:

Եվրոպական քաղաքակրթական նվաճումների հետ անմիջական շփումը, դրանց մի մասի յուրացումն ու համադրումը ազգային արժեհամակարգի հետ ապահովեց հայ մշակույթի առաջընթացը բուն Հայաստանում, մերձավոր հայաբնակ շրջաններում ու հայկական գաղթավայրերում:

Ռուսաստանում վերելք ապրող ժողովրդավարական ու սոցիալիստական շարժումները, ռուսական հզոր գրականությունն ու արվեստը էական ազդեցություն ունեցան արևելահայության մշակութային վերելքի վրա: Իսկ արևմտահայությունը մշակութային զարգացման ազդակներ էր ստանում Եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական իրականությունից:

Այս ժամանակաշրջանում մշակութային կյանքում նախաձեռնությունն անցնում է Եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած երիտասարդությանը: Արևմտահայ և արևելահայ մտավորական նոր սերունդը **գերակա խնդիր է հռչակում ժողովրդի մեջ լուսավորության փարսածումը,**

Պերճ Պոռչյան

ազգային ինքնագիտակցության վերելքի ապահովումը, ազատության ու արդարության համար անձնագոհարար պայքարելու պատրաստ սերունդների դաստիարակումը:

Արևելահայերի մշակութային գլխավոր կենտրոնը **Թիֆլիսն էր**, իսկ արևմտահայերինը՝ **Կոստանդնուպոլիսը**: Դրանք մեծ դեր խաղացին ազգային մշակույթի պահպանման և զարգացման գործում:

Եվ վերջապես, մշակութային կյանքի վերելքին նպաստեց հայ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը: Հայկական ազգային կուսակցությունները և ազատական ուժերն իրենց գործունեությունն ուղղորդեցին նաև ազգային մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործին:

Կրթական համակարգը: Հայ քաղաքական-հասարակական առաջադեմ ուժերը մեծ կարևորություն էին տալիս ժողովրդի լուսավորությանը և այս առումով առաջնային նշանակություն էր ստանում արդիական կրթական համակարգի ստեղծումը հայկական միջավայրում:

XIX դ. երկրորդ կեսին, չնայած ցարիզմի հարուցած արգելքներին, վերելք ապրեց հայկական դպրոցը: Արևելահայությունն ուներ **երկու տեսակի դպրոց՝ տեղական և ազգային**: Աստիճանաբար աճեց պետական դպրոցների թիվը, այդտեղ ուսուցման պարտադիր լեզուն ռուսերենն էր: Դրանցից հայտնի են Երևանի գավառային և Հռիփսիմյան իգական գիմնազիաները:

Հայոց եկեղեցու տնօրինման ներքո գործող ծխական տարրական դպրոցներում դասավանդում էին կրոն, հայերեն և ռուսերեն, վայելչագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն: Տրվում էին նաև նախնական գիտելիքներ աշխարհագրությունից, բնագիտությունից, պատմությունից: Հայկական գրեթե բոլոր բնակավայրերում կային տարրական դպրոցներ: Այսրկովկասում 1914 թ. դրությամբ կար 400 հայկական եկեղեցական դպրոց՝ 31 հազարից ավելի աշակերտով:

Բացվեցին նաև իգական ուսումնական հաստա-

տություններ, որում մեծ է *Պերճ Պողոսյանի* ավանդը: Նրա անմիջական ջանքերով **1864 թ. Շուշում և 1866 թ. Երևանում** բացվեցին **իզական դպրոցներ**: Դրանք շուտով ստացան միջնակարգի աստիճան և մեծ դեր խաղացին ուսուցչուհիներ պատրաստելու գործում:

1874 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Գ-ի** նախաձեռնությամբ **Էջմիածնում** բացվեց **հոգևոր ճեմարան**: Ճեմարանի գլխավոր խնդիրը հոգևորականներ պատրաստելն էր: Այդուհանդերձ այն դարձավ նաև հայագիտական խոշոր կենտրոն: Այստեղ դասավանդել և կրթություն են ստացել բազմաթիվ նշանավոր հայ գործիչներ:

Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող արևմտահայությունը կրթության ոլորտում դանդաղ, բայց հաստատուն քայլեր էր կատարում: Գործում էին երկու կարգի ազգային դպրոցներ՝ **նախակրթարան (պարրական) և երկրորդական (միջնակարգ)**: Դպրոցների կառավարումը, ըստ Ազգային սահմանադրության՝ հանձնվեց թաղային խորհուրդներին:

Ավելացավ ուսումնական հաստատությունների թիվը բուն հայրենիքում: **Մկրտիչ Խրիսյանը** Վարազա վանքում **1857 թ.** բացեց **«Ժառանգավորաց»** վարժարանը: 1870 թ. Գարեգին Սրվանձոյանցը Վանում հիմնադրեց իզական վարժարան:

Արևմտյան Հայաստանում հատկապես կարևորվում էր ուսուցիչներ պատրաստող դպրոցների բացումը: 1878 թ. աշնանը **Վանում** սկսեց գործել **«Վարժապետանոցը»**, որի տեսուչն էր մանկավարժական գործունեությամբ մեծ հռչակ վաստակած **Մկրտիչ Փորթուզալյանը**:

Կարինի ուսումնական հաստատությունների մեջ ամենահռչակավորը **1881 թ.** բացված **Սանասարյան միջնակարգ վարժարանն** էր: Ուսուցիչների մեծ մասը մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցների հաշվին բարձրագույն կրթություն էր ստացել Գերմանիայում մասնավորապես՝ Լայպցիգի համալսարանում:

Ընդհանուր առմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանում XX դ. սկզբին կար 800 հայկական դպրոց՝ 82 հազար

աշակերտով: Ճիշտ է, կրթական ոլորտը ծավալվում էր հայկական նահանգներում ու կայսրության հայաբնակ վայրերում, սակայն արևմտահայության 80 տոկոսը կազմող գյուղացիության միայն չնչին մասին էր դա հասանելի:

Հայկական մշակույթը, պահպանելով իր ինքնատիպությունն ու միասնականությունը, կարևոր դեր խաղաց ազգի համախմբման, առաջադիմական գաղափարների տարածման գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի վերելքի նախադրյալները XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին: Ի՞նչ խնդիրներ էին ծառայել ազգային մշակույթի առջև:
2. Ներկայացրե՞ք հայ մշակույթի գլխավոր կենտրոնները, դրանց դերակատարությունը:
3. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ ժողովրդին լուսավորելը և կրթելը:
4. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթական կյանքում: Ի՞նչ տեսակի դպրոցներ կային Արևելյան Հայաստանում. ի՞նչ էին դասավանդում այդ դպրոցներում: Ի՞նչ տիպի արևմտահայ դպրոցներ կային և ո՞ւմ կառավարման ներքո էին դրանք:
5. Թվարկե՞ք այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր ուսումնական հաստատությունները. նրբ և ո՞ւմ կողմից են հիմնադրվել դրանք:
6. Փորձե՞ք հիմնավորել, որ հայկական դպրոցական կյանքը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին իսկապես վերելք էր ապրում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քաղաքակրթական նվաճումների յուրացում և համադրում ազգային արժեհամակարգի հետ, հայկական մշակույթի երկու գլխավոր կենտրոններ, միջնակարգ դպրոց, Շուշիի և Երևանի իգական դպրոցներ, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան, Վարազա վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարան, Վանի «Վարժապետանոց», Մկրտիչ Փորթուզալյան, Կարինի Սանասարյան միջնակարգ վարժարան:

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Բնական գիտությունները: Այս ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր հայ գիտնականներն, ազգային պետության բացակայության պատճառով, ապրում և աշխատում էին հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ Արևմտյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ – ում և այլ վայրերում: Ծանոթանանք նրանցից մի քանիսի գործունեությանը:

Նշանավոր գիտնական **Անդրեաս Արծրունին** ժամանակակից երկրաքիմիա գիտական բնագավառի հիմնադիրն է: Նա հայտնի հրապարակախոս Գ. Արծրունու եղբայրն էր, «Մշակ» թերթում տպագրում էր հոդվածներ, երազում էր աշխատել հայրենիքում:

Քիմիկոս **Ջակունո (Հակոբ) Չամչյանը** իր գիտամանկավարժական գործունեությունն սկսել է Հռոմի համալսարանում: Նա համարվում է ժամանակակից օրգանական լուսաքիմիայի հիմնադիրը:

Ֆիզիկայի ասպարեզում XX դ. կարևոր հայտնագործություններից մեկը՝ տարածության մեջ պատկերներ հաղորդելու համակարգը մշակել է **Հովհաննես Ադամյանը** (1879–1932): Նա աշխատել է Բեռլինում, Պետերբուրգում, խորհրդային իշխանության տարիներին՝ նաև Երևանում: Նա դրել է գունավոր հեռուստատեսության հիմքը:

Աստղագիտության բնագավառում հռչակվել է վենետիկցի հետազոտող **Խորեն Մինանյանը:** Ս.Ղազար կղզու հայկական աստղադիտարանում 1894 թ. նա է առաջինը հայտնաբերել Յուպիտերի վեցերորդ արբանյակը:

Հայ բժիշկների փայլուն համաստեղության մեջ իր ուրույն տեղն ունի **Մարգար Առուստամովը:** Ցարական կառավարությունը նրան արքայել է Աստրախան: 1892 թ. այստեղ բռնկված խոլերայի համաճարակի ժամանակ անգնահատելի օգնություն է ցուցաբերել հիվանդներին և պայքարել համաճարակի տարածման դեմ:

Ֆիզիոլոգիայի բնագավառում մեծ գործ է կա-

Հրաչյա Աճառյան

տարել ռուս մեծ գիտնական Ի.Պավլովի սան **Լևոն Օրբելին**: Զարգացնելով Պավլովի ուսմունքը՝ նա դարձել է էվոլյուցիոն ֆիզիոլոգիայի հիմնադիրը:

Հայագիտությունը: XIX դ. կեսերից բուռն զարգացում ունեցավ հայագիտությունը: Հայոց լեզվի, գրականության, պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության հետազոտության ասպարեզում բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին հայ և օտարերկրացի գիտնականները:

Հայերենի ուսումնասիրությունը դրվեց գիտական լուրջ հիմքերի վրա: հայագիտության այս ճյուղի վերելքը կապված է լեզվաբանների նոր սերնդի ներկայացուցիչների՝ **Սյր. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Աճառյան** և ուրիշներ, բեղուն գործունեության հետ:

Հայագիտությունը խոշոր հաջողությունների հասավ նաև Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում: XIX դ. վերջին–XX դ. սկզբին ընդհանուր լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչները ցույց տվեցին հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում՝ որպես նրա առանձին ճյուղ:

Հայ միջնադարյան պատմիչների երկերի թարգմանության, հայ ազգագրության և հավատալիքների հետազոտության առումով նշանակալից էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր **Մկրտիչ Էմինի** դերը:

Ռուսաստանի անվանի կովկասագետ **Նիկոդայոս Մառը** (1864–1934) հիմնավորապես զբաղվել է Անիի պեղումներով: Նրա հայագիտական ուսումնասիրությունների ամփոփումն էր «Անի» աշխատությունը:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին **հայ պատմագիտությունը**, հայագիտության առանցքային ճյուղերից մեկը, հզոր առաջընթաց ունեցավ:

XIX դ. հայ պատմագիտության մեծավաստակ դեմքերից է Մխիթարյան միաբանության անդամ **Ղևոնդ Ալիշանը** (1820–1901): Նա իր գիտական հսկայական ժառանգությամբ (ավելի քան 45 հատոր) մեծապես նպաստել է ազգային գիտության զարգացմանը:

Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը ստեղծելու գործում հատկանշելի է **Ասրոն Գարագաշյանի** «Քննական պատմություն հայոց» ուսումնասիրությունը:

Հայոց պատմության զանազան հիմնահարցերի, Հայկական հարցի լուծման և հեռանկարների մասին ուրույն վերաբերմունք ունեւ եկեղեցական գործիչ, պատմաբան և բանասեր **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը**: Մեծ նշանակություն ունի նրա «Ազգապատում» եռահատոր ուսումնասիրությունը:

Հայոց պատմության ուսումնասիրությունը որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց պատմաբան **Լեոն** (Առաքել Բաբախանյան): Նա գրել է հայոց պատմության բոլոր պատմական շրջանների ու հիմնախնդիրների մասին:

Բյուզանդիայի պատմության, հայոց միջնադարի և Հայկական հարցի ուսումնասիրության ասպարեզում զգալի ներդրում ունի **Նիկողայոս Ադոնցը**: Իր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» արժեքավոր աշխատությունում նա ներկայացրել է Հայաստանի պատմաաշխարհագրական և հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը, հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և այլ հարցեր:

Հայ գիտնականների այս փայլուն սերունդի շար ներկայացուցիչներ իրենց բեղմնավոր գործունեությունը շարունակեցին նաև Հայոց պատմության նորագույն շրջանում:

Ղևոնդ Ալիշան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի բնական գիտությունների հայ ներկայացուցիչներին: Ինչո՞վ են նրանք նշանավոր:
2. Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր հայագետները: Ի՞նչ գործերով են աչքի ընկել:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հայ պատմագիտությունը աննախընթաց վերելք ապրեց:

4. Ովքեր էին այս ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտության նշանավոր ներկայացուցիչները. լուսարաններ և արանց գործունեությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պատրաստե՛ք հայ նշանավոր որևէ գիտնականի մասին զեկույց և ներկայացրե՛ք դասարանում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրեաս Արծրունի, երկրաքիմիա, Ջակոմո Չանչյան, լուսաքիմիա, Հովհաննես Ադամյան, գունավոր հեռուստատեսություն, Խորեն Սինանյան, Մարգար Առուստամով, Լևոն Օրբելի, հայագիտություն, Սր. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Աճառյան, Նիկողայոս Մառ, Մկրտիչ Էմին, Անյոն Գարագաշյան, Մաղաքիա Օրմանյան, Լեո, Նիկողայոս Ադոնց:

§ 3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրականության հասարակական դերի բարձրացումը: Բուռն վերելք է ապրում նաև հայ գրական կյանքը: Հասարակական հնչեղությամբ առաջնակարգ դիրք է զբաղեցնում գեղարվեստական գրականությունը:

XIX դ. կեսերին հայ գրականության մեջ գերիշխող էր **կլասիցիզմը**: Այս ուղղության գրողների երկերում ներբողվում էին հայրենասիրությունը, անձնվիրությունը, առաքինությունը, առաջադրվում էր հայրենիքի ազատության գաղափարը: Հայ կլասիցիզմի գլուխգործոցը **Արսեն Բագրատունու** «Հայկ դյուցազն» (1858 թ.) վիպերգն է:

Կլասիցիզմին հաջորդում են **ռոմանտիզմը** և ապա՝ **նեալիզմը**: Գրաբարին փոխարինելու է գալիս աշխարհաբարը: Զուգահեռաբար ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածներով:

Հայ գրողների նոր սերնդի շարքերում առանձնանում է **Միքայել Նալբանդյանը**, որի ողջ ստեղծագործությունը համակված է ջերմ հայրենասիրությամբ և ազատասիրական ոգով: Նա հիմք դրեց գրական քննադատությանը՝ կյանքի ճշմարիտ արտացոլման սկզբունքը:

Ժամանակի ազգային ոգու արտահայտիչը պոեզիան էր: Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Նահապետ Ռուսինյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի բանաստեղծությունները գրված էին ազգային-հայրենասիրական շնչով:

Մեծ ժողովրդականություն է ձեռք բերում **Ռաֆայել Պարկանյանի** պոեզիան: Նա մշակեց ու քարոզեց ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը: Հային պետք է դաստիարակել՝ հիշեցնելով նրան իր կորցրած փառքը, սովորեցնելով «պաղարյուն նայել այն մահվան վրա, որ նա կարող է ստանալ՝ զոհելով անձր ազգի ազատությանը...»:

Զարգացում է ապրում ազգային **ռոմանտիզմը**: Հայ մեծ գրող **Րաֆֆին** (**Հակոբ Մելիք-Հակոբյան**)

Հովհաննես Թումանյան

Նոր հուն բացեց ազգային վիպասանության մեջ: Նա իր վեպերում ստեղծեց ազգային կերպարներ, ովքեր կոչված էին քարոզելու ազգային ազատագրության գաղափարը: Փրկության միակ ուղին զինված պայքարն է:

1880–ական թթ. երկրորդ կեսին հայ գրականությունը ռոմանտիզմից անցում է կատարում **ռեալիզմին**: Գաղափարի գրականությունը տեղի է տալիս սոցիալ–հոգեբանական վերլուծությանը: Գաղափարի բանաստեղծության հոետորական ոճին փոխարինում է անձնական քնարերգությունը՝ հայրենիքի, բնության, սիրո, կարոտի ու թախծի վերապրումներով: Այդպես ասպարեզ է գալիս պոեզիայի նոր սերունդը՝ **Հովհաննես Թումանյան, Ավերիք Իսահակյան** և ուրիշներ:

Գեղարվեստական արձակի զարգացումն ուղեկցվում է նոր հերոսի, սոցիալական նոր միջավայրի և ժանրային նոր տարբերակների ընտրությամբ: Լայն տարածում է գտնում նորավեպը, գեղարվեստական սյուժեների կիզակետում հայտնվում են կինը և ընտանիքը, անհատի և հասարակության հակադրությունը, օտարված անհատի ողբերգական ճակատագիրը: Արձակի նոր սերնդի ականավոր դեմքերն էին **Մուրացանը, Շիրվանզադեն, Գրիգոր Զոհրապը, Նար–Դոսը** և ուրիշներ:

XX դարասկիզբը բեկում է նշանավորում հայ գեղարվեստական գրականության մեջ: Դասական ռեալիզմը տեղի է տալիս արդիապաշտ ուղղություններին՝ **նաստրալիզմ, սիմվոլիզմ, նեոռոմանտիզմ**: Փոխվում է նաև գրականության հերոսը: Սոցիալական տիպերին փոխարինում են հեղափոխականը, քաղքենին, մտավորականը:

Պոեզիայում ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նոր սերունդը՝ **Միանանյոն, Վահան Տերյան, Դանիել Վարուժան, Միսաք Մեծարենց**: Դրամատուրգիայում նոր ուղղություն է նշանավորում **Լևոն Շանթը**:

Մամուլը: Արդյունաբերական հասարակության բնորոշ կողմերից էր տեղեկատվության հավաքման, մշակման ու տարածման երևույթը: Այդ աս-

պարեզում յուրահատուկ դեր էր վերապահված մանուկին: Այն XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների զանգվածային լրատվության կարևորագույն միջոցն էր: Հայկական մամուլը, որպես ազգային մշակույթի նոր բնագավառ, զարգանում էր ժամանակի արդիական պահանջներին համընթաց:

Հայաստանի երկու հատվածներում ու հայկական գաղթավայրերում քանակապես ու որակապես աճում է հայ պարբերականների թիվը: XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնադրվել է 250 թերթ ու հանդես: Հայ մամուլը հատկապես ծաղկում ապրեց Կ.Պոլսում և Թիֆլիսում:

Ժամանակի *«Բազմավեպ»* (Վենետիկում) և *«Հանդես ամսօրյա»* (Վիեննայում) պատմաբանասիրական հանդեսները շարունակում են լույս տեսնել մինչև օրս: Մխիթարյան միաբանության ջանքերով ստեղծված այս հանդեսները կարևոր գործ էին անում հայոց պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, հրատարակում էին բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, հայ պատմիչների գործեր:

Դարի կեսերի ամենանշանավոր պարբերականը 1858–1864 թթ. Մոսկվայում հրատարակված *«Հյուսիսահայլն»* էր: Խմբագիրը ականավոր հրապարակախոս, հայագետ և արևելագետ *Սյրեխանու Նազարյանն* էր:

Ժամանակի հասարակական կարծիքը ձևավորելու առումով հսկայական դեր ուներ 1872 թ. Թիֆլիսում լույս տեսնող ազատական ուղղության *«Մշակ»* թերթը: Դրա հիմնադիրն ու երկարամյա խմբագիրն էր նշանավոր հրապարակախոս *Գրիգոր Արծրունին*: Թերթը հանդես էր գալիս հետադիմության և պահպանողականության դեմ, հետևողականորեն պաշտպանում էր Հայկական հարցը:

Թիֆլիսում, Կ.Պոլսում, Մանկտ Պետերբուրգում, Փարիզում, Վենետիկում և այլուր հայերեն, երբեմն նաև օտար լեզուներով հրատարակում էին գրական–գեղարվեստական պատկերազարդ պարբերականներ: Օրինակ՝ Ա. Չորանյանի խմբագրությամբ Փարիզում հրատարակվում էր *«Անա-*

Ա. Բասիսյան

հիպոթեզ–ը, Գ. Լևոնյանի խմբագրությամբ ԹԻՖԼԻՍԻՄ՝
«Գեղարվեստ»–ը:

Հայ մամուլի պատմության մեջ նոր երևույթ էր կուսակցական թերթերի ու ամսագրերի հրատարակումը: Կուսակցական մամուլը թե՛ գաղափարական պայքարի, տարբեր ուղղությունների միջև մրցակցության և բախման թատերաբեմ էր:

Դաշնակցության պարբերականների մեծ մասը հրատարակվում էր ԹԻՖԼԻՍԻՄ և Արևելյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում: Պաշտոնական առաջին օրգան **«Դրոշակը»**, արդեն գիտեք, հիմնադրվել էր ԹԻՖԼԻՍԻՄ, ապա տեղափոխվեց Ժնև (Շվեյցարիա): Դարասկզբին սկսեցին լույս տեսնել **«Ազատամարտը»**, **«Հորիզոն»** և տասնյակ այլ պարբերականներ:

Հնչակյանների հրատարակած պարբերականներից աչքի էին ընկնում **«Հնչակը»**, **«Երիտասարդ Հայաստանը»**:

Կովկասի փոխարքայության սահմաններում սգրնավորվեց ու աճեց նաև սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության հայկական մամուլը: Հայ բոլշևիկների պարբերականներից էին **«Պրոլետարիատի կոիվը»**, **«Պայքարը»**:

Ընդհանուր առմամբ՝ XX դ. սկզբներին հրատարակվող հայկական պարբերականների թիվը կազմեց շուրջ 1000 անուն:

Այսպես՝ հայ մամուլը, բազմանալով ու տարածվելով հայկական միջավայրում, սկսեց էական դեր խաղալ հասարակական մտածողություն, վերաբերմունք և կարծիք ձևավորելու գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ուղղություններ կային հայ գրականության մեջ: Ներկայացրե՛ք այդ ուղղությունների նշանավոր ներկայացուցիչներին
2. Թվարկե՛ք նրանց ստեղծագործություններից: Դրանցից ի՞նչ եք կարդացել. ո՞ր ստեղծագործությունը կամ ո՞ր հերոսին եք նախընտրում. ինչո՞ւ:
3. Ինչ դեր էր խաղում մամուլը ժամանակի հասարակական կյանքում:
4. Վերհիշե՛ք, թե որն էր հայերեն առաջին պարբերականը: Որտե՞ղ և ի՞նչ նշանավոր պարբերականներ էին հրատարակվում:

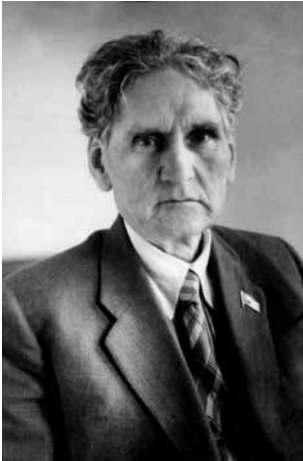
ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՅ

XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին հասարակական կյանքում ինչ դեր ունեին գրականությունը և մամուլը: Արդյո՞ք այն պահպանվել է նաև մեր օրերում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կլասիցիզմ, ռոմանտիզմ, ռեալիզմ, Արսեն Բագրատունի, Ռ. Պարկանյան, Հ. Թումանյան, Ա. Բասիսկյան, Մուրացան, Շիրվանզադե, Գրիգոր Զոհրապ, Նար-Դոս, Միամանթո, Դանիել Վարուժան, Միսաք, Մեծարենց, նատուրալիզմ, սիմվոլիզմ, նեոռոմանտիզմ, գրականության հասարակական դերի բարձրացում, Ա. Չոբանյան, «Ասահիկ», Գ. Լևոնյան, «Գեղարվեստ», «Ազատամարտ», «Հորիզոն», «Երիտասարդ Հայաստան», «Պրոլեարարիստի կոիվը», «Պայքար»:

§ 4–5. ԱՐՎԵՍԱԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարտիրոս Մարյան

Ժամանակի առաջադիմական միտումներն ու գաղափարները լիովին դրսևորվեցին նաև հայ արվեստի և ճարտարապետության մեջ:

Կերպարվեստը: Արվեստի արդիական ուղղությունները թափանցեցին նաև հայ կերպարվեստի բնագավառը: Հանդես է գալիս նաև մասնագիտական բարձր կրթություն ստացած ստեղծագործողների նոր սերունդ: Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Փարիզի, Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիաները և այլ հաստատություններ ավարտած հայ գեղանկարիչները հեղինակում են բարձրարվեստ գործեր:

Հայկական մշակույթին փառք ու ճանաչում բերցին աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ.Այվազովսկին, Վ.Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Մ.Մարյանը, Փ.Թերլեմեզյանը, Ե.Թադևոսյանը և ուրիշներ:

Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի սան **Գևորգ Բաշինջաղյանը** հայտնի է իր բնանկարներով («Դեպի Արագած տանող ճանապարհը», «Արարատ» և այլն): **Եղիշե Թադևոսյանը**, բնանկարից բացի, ստեղծել է նաև կրոնական և պատմադիցաբանական պատկերներ («Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը», «Ս.Հռիփսիմե» և այլն):

Այդ շրջանի հայ նկարչությունը, այդ թվում նաև բնանկարը, գեղարվեստական նոր որակ, արդիական շունչ և ազգային շեշտված դիմագծեր է ձեռք բերել հատկապես **Մարտիրոս Մարյանի** (1880–1972) գործերում:

Պատմական նկարի ձևավորման ու զարգացման գործում բացառիկ դեր է խաղացել **Վարդգես Սուրենյանցը**: Նա անդրադարձել է նաև առասպելական շրջանի պատմությանը:

Նոր շրջանի հայ քանդակագործության հիմնադիրներից է Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, պոլսահայ վարպետ **Երվանդ Ոսկանը**: Շոշափելի է նաև քանդակագործ **Անդրեաս Տեր-Մարությանի** ներդրումը: Նրա կերտած Խաչա-

*Գևորգ Բաշինջաղյան
«Ս. Ղազար կղզին գիշերով»*

տուր Արովյանի հուշարձանը նոր շրջանի հայ կերպարվեստի առաջին կոթողային քանդակն է:

Թապրոնը: XIX դ. կեսերին սկզբնավորվում ու զարգանում է հայկական թատրոնը: Հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնը հիմնվել է 1861 թվականին Կ.Պոլսում, որտեղ ստեղծվեց առաջին մշտական խումբը՝ **Պեդրոս Մաղաքյանի** ղեկավարությամբ: Այս թատրոնը կոչել են «Արևելյան թատրոն»:

Կ.Պոլսում **Հակոբ Վարդովյանի** գլխավորությամբ 1868 թ. ստեղծվում է երկրորդ՝ ավելի հիմնավոր թատերական կազմակերպությունը, որը հանդես էր գալիս հայերեն ու թուրքերեն ներկայացուցներով:

Հայ թատրոնը զարգանում է նաև Թիֆլիսում: Այստեղ հրավիրված պոլսահայ դերասանները՝ **Պեդրոս Ադամյան, Սիրանույշ**, իրենց խաղացանկով մեծացնում են հասարակության հետաքրքրությունը թատրոնի հանդեպ: Փայլում է Ադամյանի տաղանդը, 1880-ական թթ. բեմում նա էր կենտրոնական դերը:

Ժամանակի հայ թատրոնի բեմական մշտական առաջնուհին էր Սիրանույշը: Իսկ XX դարասկզբի հայ բեմի առաջատարը **Հովհաննես Աբելյանն** էր:

Երաժշտությունը: Այս նույն ժամանակահատվածում հայ երաժշտական մշակույթն արձանագրում է մեծագույն նվաճումներ: Ձևավորվում է երգահանային արվեստը, որի հիմքում դրվում է հոգևոր երգը:

Տիգրան Չոխասցյանը հայ առաջին կոմպոզիտորն է և հայ օպերային արվեստի հիմնադիրը: Նրա «Արշակ Բ» օպերան (1868 թ.) հայ օպերային ժանրի առաջին ստեղծագործությունն է:

Սիրանույշ

Մարտիրոս Մարյան
«Հայաստան»

*Քրիստոսիոր Կարա-Մուրզան
իր երգչախումբով*

XIX դ. երկրորդ կեսի կարևորագույն ձեռքբերումներից է արևելահայ կոմպոզիտորական դպրոցի ձևավորումը: Դրա հիմնադիրն էր **Քրիստոսիոր Կարա-Մուրզան**:

Ստեղծվեց հայ աշուղական ազգային դպրոցը՝ **Ջիվանու** (Սերովբե Լևոնյան) գլխավորությամբ:

Հայ հոգևոր երգը նոտագրելու և աղավաղումներից փրկելու խնդիրը փայլուն կերպով լուծեց հանճարեղ **Կոմիդասար**: Նա տարիներ շարունակ զբաղվեց հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերի նշագրմամբ, հետազոտությամբ և ժողովրդականացմամբ:

Հայ ազգային օպերայի առաջընթացի ճանապարհին նշանակալի քայլ էր **Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան**: Այն 1912 թ. բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում և մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց:

Ճարտարապետություն: Արևելյան Հայաստանի առաջընթացն արդյունաբերականացող Ռուսաստանյան կայսրության կազմում նպաստեց հայ քաղաքաշինության զարգացմանը: Արևելյան Հայաստանում քաղաքներն էական վերակառուցման ենթարկվեցին: **Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ** քաղաքների կառուցապատումն իրականացվեց ըստ հաստատված գլխավոր հատակագծերի: Դրա շնորհիվ Հայաստանի քաղաքներում ներդրվեց հատակագծման ժամանակակից համակարգ:

Արմեն Տիգրանյան

Մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան քաղաքացիական շինարարության մեջ: Արդյունաբերական հասարակությունը ասպարեզ հանեց Հայաստանի համար նոր շենքեր՝ բանկեր, եվրոպական տիպի հյուրանոցներ, թատրոններ ու խանութներ, ռեստորաններ և այլն: Տեղական սև տուֆից կառուցված Երևանի բնակելի տներն իրենց ճարտարապետությամբ զուգակցում էին ազգային ավանդույթները ռուսական կլասիցիզմի ոճի հետ:

Հայկական կապիտալը, որ գործում էր հիմնականում հայրենիքի սահմաններից դուրս, մեծ դեր խաղաց Թիֆլիսի և Բաքվի կառուցապատման ու զարգացման գործում: Բազմազգ բնակչություն ու-

նեցող Թիֆլիսում հայերի թվաքանակը գերակշռող էր, որի պատճառով քաղաքագլուխն ավանդաբար հայ էր ընտրվում: Քաղաքի կենտրոնի ճարտարապետական կերպարում կարևոր էին հայկական թատրոնների շենքերը, հայ մեծահարուստների առանձնատները, առևտրական տները:

Թիֆլիսում գործող նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին **Գ.Տեր-Միքելյանը, Ս.Սարկիսյանը, Հ.Քաջագունին** և ուրիշներ: Նրանց կառուցած շենքերը բարձր մակարդակի և նուրբ ճաշակի շնորհիվ բռնել են ժամանակի քննությունը և այսօր էլ զարդարում են Թիֆլիսի կենտրոնը: Հայ ճարտարապետները **Բարվում** ևս ծանրակշիռ ներդրում ունեն քաղաքի կառուցապատման գործում:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն այս առումով լուրջ փոփոխություններ չունեցան: Արևմտահայ ճարտարապետությունը զարգանում էր Կ. Պոլսի Պայլանների նշանավոր տոհմի ճարտարապետների շնորհիվ:

Այսպիսով, հայ ճարտարապետությունը զարգացավ նոր ժամանակների արդիական նվաճումների ու ազգային ավանդույթների համադրման ոգով:

Ինչպես տեսանք, նոր ժամանակների ավարտական փուլում հայությունը ընթանում էր ժամանակի քաղաքակրթական զարգացումների հունով և աստիճանաբար հաստատում էր իր արժանի տեղը քաղաքակիրթ աշխարհում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՞ք կերպարվեստի տարածված ուղղությունները: Ի՞նչ նշանավոր հայ կերպարվեստագետներ գիտեք. նշե՞ք նրանց գործերը:
2. Ներկայացրե՞ք հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի պատմությունը և նշանավոր ներկայացուցիչներին. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ի՞նչ դեր է խաղացել թատրոնը հայ իրականության մեջ:
3. Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայ երաժշտական արվեստում: Ովքե՞ր էին նշանավոր ներկայացուցիչները. նրանց ո՞ր գործերին եք ծանոթ:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված քաղաքաշինության զարգացումը: Ներկայացրե՞ք Հայաստանի քաղաքների կառուցապատման և ճարտարապետական դիմագծի փոփոխման գործընթացները: Ի՞նչ նշանավոր կառույցներ ստեղծվեցին:

Ներկայացրեք հայկական ճարտարապետության ձեռքբերումները Թիֆլիսում և Բաքվում: Ո՞ւմ միջոցներով էին դրանք կառուցվում: Ի՞նչ նշանավոր ճարտարապետներ էին գործում այդ շրջանում: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

1. Օգտվելով համացանցի — կայքերից՝ պատրաստեք գեկույցներ արվեստի բնագավառի որևէ երկու ներկայացուցիչների վերաբերյալ, ներկայացրեք նրանց մասին կենսագրական հետաքրքիր տվյալներ և ստեղծագործությունները:
2. Ուսումնասիրեք ձեր բնակավայրի ճարտարապետությունը, պարզեք, թե կան նոր դարերի կառույցներ: Եթե կան, ապա ներկայացրեք հեղինակին, ոճը, հասարակական նշանակությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վարդգես Սուրենյանց, Գևորգ Բաշինջաղյան, Մարտիրոս Սարյան, Փանոս Թերլեմեզյան, Եղիշե Թադևոսյան, Երվանդ Ոսկան, Անդրեաս Տեր-Մարտիրյան, պրոֆեսիոնալ թատրոն, Պետրոս Մադաթյան, «Արևելյան թատրոն», Ս. Վարդուխյան, Պետրոս Ադամյան, Միրանույշ, Հովհաննես Աբելյան, Տիգրան Չուխաճյան, սոսուցին հայ կոմպոզիտոր, հայ աշուղական դպրոց, «Արշակ Բ» օպերա, Բրիտանապոլսի Կարա-Մուրզա, Զիվանի, Կոմիտաս, Արմեն Տիգրանյան, «Անուշ» օպերա, քաղաքի գլխավոր հատակագիծ, հայ ճարտարապետներ Գ.Տեր-Միքելյան, Ս.Սարկիսյան, Հ.Քաջազունի, արդիական նվաճումների և ազգային ավանդույթների համադրում:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

§ 1. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Հայոց պատմությունը, ինչպես գիտեք, ընդգրկում է ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև բուն հայրենիքից դուրս առաջացած հայկական գաղթավայրերի պատմությունը: Եղել են ժամանակներ, որ հայ ազգային, քաղաքական, մշակութային կյանքը հիմնականում զարգացել է Հայաստանից դուրս: Դա մեր պատմության առանձնահատուկ կողմերից մեկն է:

Գաղութների առաջացումը: Հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում վերաբնակվել են Հայաստանից դուրս՝ ստակա կամ հեռավոր երկրներում ու մայրցամաքներում: Հայրենիքից հեռու հայերը հայտնվում էին կամավոր կամ բռնի եղանակներով կատարված **արտագաղթի** հետևանքով: Իսկ արտագաղթի պատճառները տարբեր էին՝ անկախ պետականության կորուստ, օտարների դաժան տիրապետություն, ցեղասպանություն, տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական անտանելի վիճակ, սով, համաճարակներ և այլն:

Միջնադարի ընթացքում հայերը զանգվածաբար, առանձին խմբերով կամ անհատաբար, վերաբնակվել էին **Բյուզանդիայում, Իրանում, Օսմանյան կերություն** կենտրոնական ու արևմտյան հայկական նահանգներում, արաբական երկրներում: Նոր դարերի սկզբում հայերի հոսքը մեծացավ դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան, Եվրոպայի տարբեր պետություններ և այլն:

Ավելի հաճախ հայերը հավաքաբար, հոծ զանգվածով բնակվում էին որևէ քաղաքում, ավանում, գյուղում կամ հիմնում էին նոր բնակավայրեր: Նրանք բնակության նոր երկրում սովորաբար ձևավորում էին հայկական համայնք: Յուրաքանչյուր պետությունում ստեղծված համայնքը ընդունված է

անվանել **գաղութ**: Գաղութի կազմավորման և զոյատևման համար անհրաժեշտ էին նաև այլ պայմաններ: Առաջնահերթ խնդիր էր մայրենի լեզվի, ազգային հավատի, ինքնագիտակցության, ավանդական ապրելակերպի պահպանումը: Այս ամենի իրականացման համար նախ և առաջ կարևոր էր ունենալ համայնքային կյանքի ինքնավարություն կամ պետության կողմից տրված որոշ արտոնություններ:

Հայերի արտահոսքը ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Բուն Հայրենիքում պակասեց հայ ժողովրդի կարողականությունը: Էական փոփոխություն կրեց Հայաստանի բնակչության գրեթե միատարր էթնիկական պատկերը: Մեծացավ եկվոր քոչվորների և մուսուլմանների թիվը: Երկրի բազմաթիվ նահանգներում խիստ նվազեց բնիկ ժողովրդի՝ հայերի թվաքանակը: Իսկ **Մեծ եղեռնից** հետո հայազրկվեց Հայաստանի մեծ մասը:

Հիմնական գաղթավայրերը: Հայկական գաղութներն առաջացել են դեռևս միջնադարում: Արտագաղթը հատկապես աղետալի չափերի հասավ քոչվորական ցեղերի արշավանքների շրջանում և հայոց թագավորությունների անկումից հետո:

Նոր դարերի սկզբին հայերը բնակություն էին հաստատել աշխարհի ավելի քան 20 երկրներում: XVII դարի կեսերից մինչև XX դարի սկզբները հիմնական գաղթավայրերն էին Իրանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Արևմուտքի զարգացած երկրները, Միրիան, Լիբանանը, Եգիպտոսը: Այս ժամանակաշրջանում որոշ համայնքներ ստվարացան, իսկ մի մասն էլ անկում ապրեց:

Մեծ թվով հայեր էին ապրում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք **Կոստանդնուպոլսում**: Այնտեղ XV դարից ձևավորված հայ գաղթավայրը փաստորեն դարձավ այն կենտրոնատեղին, ուր ստեղծվեց և վերելք ապրեց **հայ քաղաքակրթության բաղկացուցիչ մասը կազմող արևմտահայ մշակույթը**: XIX դ. վերջերին Կ.Պոլսում կար 200 հազար հայ բնակչություն: Այնտեղ համայնքը հայության ազգային կրոնական, հասարակական ու քաղաքական կյանքում ունեցավ

վիթխարի դերակատարություն, բազմաթիվ կապերով կապվեց համազգային կյանքին:

Կազմակերպված համայնք էր ձևավորվել նաև **Զնյունիայում**, որտեղ այդ ժամանակ ապրում էր 12000 հայ:

Հնդկաստանի հայ համայնքը XVIII դարում ետվարացավ հատկապես իրանահայության հաշվին: Հաջորդ դարասկզբին այնտեղ հաշվվում էր մոտ 25 հազար մարդ:

Իրանում հայ համայնքը ստվարացավ նոր ժամանակների ավարտին՝ հասնելով մոտ 200 հազարի:

Եգիպտոսում այդ նույն ժամանակ հայերի թիվը մոտ 15 հազար էր:

Նոր դարերում ամենամեծ հայկական գաղթավայրը ձևավորվեց **Ռուսաստանյան կասրությունում**: Այստեղ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, Արևելյան Հայաստանից դուրս, ապրում էր մեկ միլիոն հայ: Մեծ համայնքներ էին կազմավորվել Թիֆլիսում, Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում և Մանկտ Պետերբուրգում, իսկ Ղրիմում դեռ միջնադարից գոյություն ուներ հայկական համայնք:

Խոշոր գաղթավայրեր էին ձևավորվել նաև Լեհաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և Ֆրանսիայում:

Հայկական գաղթավայրերի մեր հայրենակիցները ապրել են որպես հավաքական ամբողջություն, որպեսզի դիմագրավեն ձուլման վտանգին, պաշտպանեն համայնքի շահերը, իրենց ազգի պատիվը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են հայկական գաղթավայրերի առաջացման պատճառները:
2. Ի՞նչ է գաղութը: Ո՞ր երկրներում էին արտագաղթում հայերը միջնադարում և նոր ժամանակներում: Ի՞նչ պայմաններ են ահրաժեշտ գաղութի գոյատևման համար:
3. Ներկայացրե՛ք արտագաղթի հետևանքները Հայաստանի համար:
4. Թվարկե՛ք հայկական հիմնական գաղթավայրերը: Ներկայացրե՛ք դրանց թվաքանակը նոր դարերում: Որտե՞ղ էին ամենից շատ հայեր ապրում՝ Հայրենիքում թե՛ գաղթավայրերում:

Ինչո՞ւ է անհրաժեշտ իմանալ հայկական գաղթավայրերի պատմությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական գաղթավայրերի պատմություն, արտագաղթ, գաղութ, ավանդական սպորտակերպ, Հայաստանի միապարտ էթնիկական պարկեր:

§ 2. ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱԳԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ազգային-քաղաքական կյանքի կազմակերպումը: Հայ բնակչությունն, աստիճանաբար ինտեգրվելով բնակության երկրի հասարակությանը, մասնակցում էր նրա տնտեսական, քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային կյանքին: Որպես տվյալ պետության հպատակներ կամ քաղաքացիներ նրանք կատարում էին իրենց պարտականությունները և օգտվում որոշակի իրավունքներից:

Միաժամանակ նրանք պետք է լուծեին քիչ թե շատ ինքնուրույն ազգային կյանքի կազմակերպման հիմնախնդիրը: Գաղթավայրում ծնված սերունդներին **հայեցի դաստիարակություն տալու, ազգային ինքնությունը պահպանելու և Հայաստանից հեռու գոյարևելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ազգային եկեղեցի, դպրոց, համայնքի գործերը փնտրինող ազգային մարմիններ և գործիչներ:**

Գաղթավայրերի հայերը, կապված տվյալ երկրի հասարակական զարգացման պայմաններից և պետության վարած քաղաքականությունից, ճգտում էին ստանալ ազգային կյանքի կազմակերպման համար որոշակի իրավունքներ: Օրինակ՝ Ռուսաստանյան կայսրության մի շարք հայկական համայնքներ ունեին ազգային սովորույթներով գործող դատարան, օգտվում էին առևտրական և այլ արտոնություններից: Գրեթե բոլոր գաղթավայրերում հիմնվեցին հայկական եկեղեցիներ, դպրոցներ:

Համայն հայությանը միավորող ոչ միայն հոգևոր, այլ նաև ազգային-քաղաքական կառույցի դեր էր կատարում **Հայ առաքելական եկեղեցին**: XIX դ. վերջից ստեղծվեցին **համազգային նոր կառույցներ**՝ ազգային կուսակցություններ, հասարակական տարբեր կազմակերպություններ և այլն:

Արդյունաբերական հասարակության ձևավորումը և զարգացումը հանգեցրին նրան, որ օտար երկրներում ստեղծված հայկական կապիտալը այլևս չէր կարողանում դիմակայել հզոր երկրների կապիտալի մրցակցությանը: Նրա բնականոն գործունեության համար անհրաժեշտ էր զարգանալ սեփական հայրենիքում հայրենի պետության հոգածության ներքո: Հայաստանի անկախության վերականգնման ուղղությամբ էին գործունեություն ծավալել Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղութների ձեզ արդեն հայտնի գործիչները՝ **Հ. Էմին, Մ. Բաղրամյան, Շ. Շահամիրյան, Հ. Արդուրյան** և ուրիշներ:

Ազգային նշանակության կառույցների շարքում պետք է նշել **Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը**, որը ստեղծվել էր 1844 թ.: Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո արևմտահայության համար այն դարձավ կենտրոնական ազգային մարմին:

Համազգային կարևոր դերակատարություն ստանձնեց եգիպտահայ մեծահարուստ **Պողոս Նուբար** փաշայի կողմից Եգիպտոսում **1906 թ.** հիմնված **Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը**: Քաղաքական առումով համազգային նշանակություն ստացան 1912 թ. ստեղծված **Հայոց ազգային բյուրոն** և **Ազգային պատվիրակությունը**:

Կրթության և տպագրության կազմակերպումը: Հայապահպանության խնդրի լուծումը նախ և առաջ կապված էր գաղութներում հայկական դպրոցների ստեղծման հետ: Նոր դարերում հայկական կրթությունն առավելաբար զարգանում էր Հայաստանի դուրս:

Այս շրջանում հայկական բազմաթիվ դպրոցներ էին հիմնվել Կոստանդնուպոլսում, Վենետիկում,

Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Եգիպտոսում և այլուր: Դրանց մի մասին, հատկապես կրթական և մշակութային կյանքում մեծ դեր խաղացած ուսումնական հաստատություններին, դուք արդեն ծանոթացել եք նոր դարերի հայկական մշակույթը ներկայացնող դասերից (կրկնե՛ք այդ դասերը):

Կ. Պոլսում 1860–ական թվականներին գործում էին արական՝ 34 և իգական՝ 14 դպրոցներ: Պոլսահայ նշանավոր դպրոցների շարքում ավելացավ **1886 թ.** հիմնադրված **Կեդրոնական վարժարանը**: Կ. Պոլսի մոտ գտնվող **Արմաշի վանքում 1889 թ.** բացվեց դպրեվանք: Այն բարձր հոգևոր ուսումնական հաստատություն էր և արևմտահայերի համար ունեցավ նույն նշանակությունը, ինչ Գևորգյան ճեմարանը արևելահայերի կյանքում:

Հայկական գաղթավայրերում գործում էին բազմաթիվ նշանավոր ուսումնական հաստատություններ: Օրինակ՝ **Կալկաթայում 1821 թ.** հիմնված **Մարդասիրաց ճեմարանը, 1870 թ.** Վենետիկում տեղի Ռաֆայելյան ու Փարիզի Մուրադյան վարժարանների միավորմամբ ստեղծված **Մուրադ – Ռաֆայելյան վարժարանը**:

Գիտեք, որ 500 տարի առաջ Վենետիկում է սկզբնավորվել հայկական տպագրությունը, որը զարգանում էր առավելաբար հայկական տարբեր գաղթավայրերում: Նոր ժամանակներում հրատարակչական գործը մեծ առաջընթաց ունեցավ, տպարաններ հիմնվեցին **Անսրերդանում, Մարսելում, Զմյուռնիայում, Մադրասում** և այլուր: Տպագրական արվեստը բուռն զարգացում ապրեց հատկապես **Կոստանդնուպոլսում**: XX դ. սկզբներին այստեղ կար 68 հայկական տպարան:

Հայապահպանության խնդիրը: Օտար ավերում ապրող հայերի համար մշտապես գոյություն ունի ձուլման վտանգը: Մուսուլմանական երկրներում հայկական համայնքները, խաղաղ ընթացքի դեպքում, համեմատաբար ավելի քիչ էին ենթարկվում ձուլման, որովհետև կային կրոնական, մշակութային և սովորութային էական տարբերու-

թյուններ հայերի ու մուսուլմանների միջև: Իսկ եվրոպական քրիստոնեական երկրներում ուժացման համար նպաստավոր միջավայր էր առաջանում: Այդ պատճառով հատկապես Լեհաստանում, նաև Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում դարերի ընթացքում հարյուրիակարավոր հայեր, կորցնելով ազգային լեզուն, հավատը, սովորույթները, ճուլվել են տեղի իշխող ազգերին:

Իսկ կազմակերպված ազգային կյանքով սպորող գաղթավայրերը կարողացել են պահպանել ազգային լեզուն, հավատը, զարգացնել մշակույթը:

Հայկական կրթությունը, գիտությունը, տպագրական գործը, մամուլը, արվեստը նոր ժամանակներում, հատկապես նրա առաջին փուլում, հիմնականում զարգացել են Հայաստանից դուրս: Գաղթավայրերում ստեղծված մշակույթն իր հերթին էապես նպաստել է Հայաստանում ազգային մշակույթի զարգացմանը, ինչպես նաև ծառայել է ազգային ինքնության պահպանման գործին և՛ Հայրենիքում, և՛ գաղթավայրերում:

Մեր օրերում նույնպես հայկական գաղթավայրերի՝ սփյուռքի առջև ծառայած են ազգապահպանության, գոյատևման ու Հայրենիքի հզորացմանը աջակցելու հիմնախնդիրները:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

- 1.** Գաղթավայրերի հայերը ինչ իրավունքներ պետք է ձեռք բերեին ազգային ինքնությունը պահպանելու համար:
- 2.** Նշե՞ք, թե ինչ արտոնություններ ստացան հայերը որոշ երկրներում. հիշե՞ք հայոց և համաշխարհային պատմություններից ձեր սովորածը:
- 3.** Ինչո՞ւ գաղթավայրերի հայության առաջադեմ ներկայացուցիչները ծրագրեր կազմեցին և պայքար ծավալեցին Հայաստանի անկախ պետականությունը վերականգնելու համար:
- 4.** Որո՞նք էին գաղութահայության ազգային-քաղաքական կյանքի հիմնական կենտրոնները և համազգային կառույցները նոր դարերում: Թվարկե՛ք հայտնի գործիչների:
- 5.** Ներկայացրե՛ք գաղթավայրերի նշանավոր կրթական հաստատությունները: Ո՞ր երկրներում էր զարգացած հայկական տպագրությունը:

6. Ինչո՞ւ է քրիստոնեական երկրներում հայերի ճուլման վտանգն ավելի մեծ, քան մահմեդական միջավայրում: Ի՞նչ դեր է ունեցել հայկական գաղթավայրերում ստեղծված ազգային մշակույթը Հայաստանի համար:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պատրաստե՛ք ելույթ «Հայ առաքելական եկեղեցու դերը գաղթավայրերի հայության ազգային կյանքի կազմակերպման և հայապահպանության գործում» թեմայով. օգտվե՛ք նաև Հայոց եկեղեցու պատմությունից արացած տեղեկարվությունից, ինչպես նաև համացանցի նյութերից:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայեցի դաստիարակություն, ազգային ինքնություն, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն, Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարան, Արմաշի դպրեվանք, Կալկաթայի մարդասիրաց ճեմարան, Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարան, ուժացում, հայապահպանության խնդիր:

1. Նոր դարերի երկրորդ փուլում՝ XIX դարի երկրորդ կես - XX դարի սկիզբ, աշխարհի առաջատար երկրներում զարգանում էր արդյունաբերական հասարակությունը: Հայաստանը գտնվում էր արդիականացման ուղին բռնած Ռուսաստանի և կիսազաղութային երկիր Օսմանյան տերության կազմում: Այս իրավիճակը պայմանավորեց Հայաստանի զարգացման առանձնահատկությունները նրա երկու խոշոր հատվածներում: Այնուամենայնիվ, արդյունաբերական քաղաքակրթության նվաճումները մուտք գործեցին նաև հայ իրականություն, սկսեցին փոխել մարդկանց կենցաղը, ապրելակերպը, աշխարհայացքը:

- Ինչ բարեփոխումներ իրականացվեցին XIX դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում: Ներկայացրե՞ք դրանց ազդեցությունն Արևելյան Հայաստանի տնտեսական և սոցիալական կյանքի զարգացման վրա: Ինչո՞ւ ցարիզմը հայերի նկատմամբ ուժեղացրեց ազգային ճնշման քաղաքականությունը:
- Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք արևմտահայության վիճակը Օսմանյան տերությունում:

2. Հայ ազատագրական շարժումը XIX դարի երկրորդ կեսին թափ հավաքեց, ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական երեք հիմնական հոսանքներ, որոնք մշակում էին շարժման նոր գաղափարախոսությունը, նախապատրաստում պայքարի զինված փուլի ծավալումը: Դրա առաջին լուրջ դրսևորումները եղան արևմտահայ սահմանադրական շարժումը և Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը:

- Թվարկե՞ք երեք հոսանքները, նշե՞ք դրանց գլխավոր տարբերությունները: Հայտնի ի՞նչ ներկայացուցիչների գիտեք: Ազգայնական գաղափարների տարածումը հայկական միջավայրում ի՞նչ նշանակություն ունեցավ:
- Ներկայացրե՞ք արևմտահայ սահմանադրական շարժման պատճառները և նշանակությունը: Որո՞նք էին Զեյթունի ապստամբության պատճառները, նշե՞ք հայտնի մասնակիցների:

3. Հայ ազգային ազատագրական շարժման ընթացքը որոշակիորեն կախված էր նաև Ռուսաստանյան կայսրության և մյուս խոշոր տերությունների արտաքին քաղաքականությունից, նրանց դիրքորոշումից: Շուտով միջազգային հարաբերությունների մեջ իր ձևակերպումն ստացավ Հայկական հարցը:

- Ո՞ր պատերազմի հետ կապված և ո՞ր պայմանագրերով միջազգային դիվանագիտության մեջ մտավ Հայկական հարցը: Պարզաբանե՞ք հարցի էությունը: Արտահայտե՞ք ձեր տեսակետը հարցի միջազգայնացման վերաբերյալ, գնահատե՞ք հայտնի «61-րդ հոդվածը»:

4. XIX դարի 60-ական թթ. վերջերից հայ ազգային ազատագրական պայքարը քայլ առ քայլ դրվեց կազմակերպված հիմքերի վրա: Առաջ եկան ազգային-քաղաքական կազմակերպությունները, որոնք գլխավորեցին հայ ժողովրդի պայքարը անկախության և ժողովրդավարական իրավունքների ձեռքբերման համար: Հայաստանի ազատագրության շարժումը մտավ զինված պայքարի փուլը:

- Թվարկե՛ք հայտնի խմբակներն ու կազմակերպությունները: Պարզաբանե՛ք ազգային կուսակցությունների ստեղծման անհրաժեշտությունը:
- Պատրաստե՛ք համառոտ զեկույց ազգային կուսակցություններից որևէ մեկի մասին՝ օգտվելով լրացուցիչ գրականությունից և համացանցի նյութերից:
- Որո՞նք էին հայդուկային շարժման առաջացման պատճառները: Թվարկե՛ք ձեզ հայտնի հայդուկներին:
- Ներկայացրե՛ք ձեր սիրելի ֆիդայու կերպարը, մեկնաբանե՛ք ձեր ընտրությունը:

5. Հայ ժողովուրդը շարունակում էր հաստատակամորեն պայքարել իր պատմական իրավունքների վերականգնման և ժամանակի առաջադիմական միտումներին համահունչ զարգանալու համար: Սակայն հոգեվարք ապրող Օսմանյան տերությունը քաղաքակիրթ մտեցում որդեգրելու փոխարեն որոշել էր բարբարոսական լուծում տալ Հայկական հարցին:

- Ո՞վ էր հայերի ցեղասպանական ծրագրի առաջին հեղինակն ու իրագործողը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան 1890–ական թթ. հայկական կոտորածները: Վեր հանե՛ք Սասունի, Զեյթունի և Վանի հերոսական կռիվների նշանակությունը:

6. XX դարի սկզբին ազգային շարժումները նոր ընթացք ստացան Արևմտյան Հայաստանում, ծավալվեց նաև ազգային, ժողովրդավարական և սոցիալական իրավունքների համար հզոր պայքար նաև Արևելյան Հայաստանում:

- Ինչո՞ւ փոխվեց հայ ազգային ղեկավար ուժերի մարտավարությունը XX դարասկզբին: Վենեիշե՛ք, ե՞րբ է տեղի ունեցել Ս.Առաքելոց վանքի կռիվը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց անհաջողությամբ:
- Պարզաբանե՛ք հայդուկային պայքարի նշանակությունը:
- Ինչո՞ւ էր ցարիզմը համառորեն փոձում սահմանափակել Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները և փակել հայկական դպրոցները:
- Ներկայացրե՛ք հայ թաթարական 1905–1906 թթ. կռիվների արդյունքները և դասերը:

7. Օսմանյան կայսրությունը XX դ. սկզբին անկասելիորեն գնում էր դեպի կործանում: Երիտթուրքերի կուսակցությունը գալով իշխանության՝ փորձ արեց արդիականացնելու տերությունը. երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն, ազդարարվեց ժողովրդավարական իրավունքների մասին: Սակայն դա ձևական քողն էր, որի տակ թաքնված էր երիտթուրքերի իսկական էությունը՝ մարդատյացությունը և մեծապետական ազգայնամոլությունը:

- Ո՞ր իրադարձության արդյունքում իշխանության եկան երիտթուրքերը: Ի՞նչ գաղափարախոսություն որդեգրեցին նրանք արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ:
- Միջազգային ի՞նչ իրադրությունում վերաբացվեց Հայկական հարցը: Ինչո՞ւ թուրքական կողմին ի վերջո հաջողվեց հերթական անգամ տապալել հայկական բարենորոգումների գործադրումը:

8. XX դարի սկզբին մեծ տերությունների միջև եղած արմատական հակասությունները հանգեցրին ընդհանուր պատերազմի: Այն ընթացավ երկու խմբավորումների՝ Եռյակ դաշինքի և Անտանտի միջև: Առաջին աշխարհամարտի բաղկացուցիչ մասը կազմեց Կովկա-

սյան ճակատը, որտեղ հերթական անգամ բախվեցին Ռուսաստանը և Թուրքիան: Մեծ էր հայերի ակնկալիքները ռուսական զենքի հաղթանակից:

- Ներկայացրե՛ք Ռուսաստանյան և Օսմանյան կայսրությունների նպատակները Առաջին աշխարհամարտում: Որո՞նք էին Կովկասյան ճակատի գլխավոր ռազմաքաղաքական արդյունքները 1914–1916 թթ.
- Իչպե՞ս սկզբնավորվեց ու ծավալվեց հայ կամավորական շարժումը Կովկասյան ճակատում: Թվարկե՛ք ջոկատները, հրամանատարներին և նրանց ռազմական հաջողությունները:

9. Օգտվելով Մեծ պատերազմի առաջացրած խառը իրադրությունից՝ երիտթուրքերը հայության նկատմամբ պետականորեն իրագործեցին վաղօրոք մշակված հրեշավոր ծրագիրը: Հայաստանի մեծ մասը հայազրկվեց, իսկ հայերի մեծ մասը հայրենազրկվեց:

- Բացատրե՛ք ցեղասպանություն հասկացությունը: Հիմնավորե՛ք, որ հայերի նկատմամբ թուրքական պետության իրականացրածը ցեղասպանություն է:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՛ք «Հայոց Մեծ եղեռնը և դրա հետևանքները» թեմայով էլույթ՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի համապատասխան կայքէջերից (genocide.am, www.genocide-museum.am/arm/armenian_genocide.php, encyclopedia.am, hy.wikipedia.org և այլն):

10. 1917 թվականին, ընթացող համաշխարհային կռվի պայմաններում, Ռուսաստանում տեղի ունեցան երկու հեղափոխություններ, որոնք արմատապես փոխեցին նրա զարգացման ուղին: Դրանք մեծ ազդեցության ունեցան նաև նախկին կայսրության ազգային երկրամասերի ժողովուրդների պատմական ընթացքի վրա:

- Ցարիզմի տապալումից հետո ի՞նչ փոփոխություններ եղան Ռուսաստանի կենտրոնում և Անդրկովկասում իշխանության համակարգում:
- Փաստերով ցոլյց տվե՞ք, որ հայ ազգային–քաղաքական կյանքը վերելք ապրեց 1917 թվականին: Ազգային ի՞նչ նոր մարմիններ ստեղծվեցին:

11. Խորհրդային Ռուսաստանը Քառյակ միության երկրների հետ առանձին հաշտություն կնքելով՝ դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից: Այդ ճանապարհին նա զոհաբերեց հայության պատմական իրավունքները և Հայաստանի մեծ մասը կրկին հայտնվեց թուրքական տերության կազմում: Վերսկսվեց պատերազմը Կովկասյան ճակատում, որն ի վերջո վերածվեց հայ–թուրքական բախման:

- Ո՞ր պայմանագրով բոլշևիկյան իշխանությունը դուրս եկավ պատերազմից: Ներկայացրե՛ք Կովկասյան ճակատում ձևավորված հայկական զորամիավորումները, հրամանատարներին, թվակազմը:
- Իրականում ո՞ւմ միջև էր ընթանում պատերազմը Կովկասյան ճակատում 1918 թ. ապրիլ – մայիս ամիսներին: Թվարկե՛ք հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերը, աչքի ընկած ղեկավարներին և զորականներին: Վերհանե՛ք Մայիսյան փառահեղ հաղթանակների պատմական նշանակությունը:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՛ք էլույթ մայիսյան հերոսա-

մարտերից մեկի վերաբերյալ՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի նյութերից:

12. XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին հսկայական զարգացում ապրեց հայկական մշակույթը: Վերելք ապրեց կրթական գործը, հայ գիտնականները քայլում էին ժամանակի գիտական նվաճումներին համապատասխան: Գրականության և արվեստի ոլորտները նույնպես զարգանում էին արդիական ուղղությունների և սկզբունքների հիման վրա:

- Ներկայացրե՛ք հայ ազգային դպրոցները: Գիտության ո՞ր ասպարեզներում նվաճումների հասան հայ գիտնականները:
- Ձեր կարծիքով՝ հայագիտությունը ինչո՞ւ վերելք ապրեց: Նշե՛ք հայտնի հայագետների: Նշանավոր ի՞նչ հայ պատմաբանների գիտե՛ք:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՛ք ելույթ հայ մշակույթի որևէ ականավոր գործչի մասին՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի նյութերից:

13. Նոր դարերի հայոց պատմության ուրույն մասն է կազմում հայկական գաղթավայրերի պատմությունը: Հայրենիքից հեռու ձևավորված համայնքների առջև ծառայել էին ազգային ինքնության պահպանման, մշակույթի զարգացման և Հայաստանին օգնելու, սատարելու հիմնախնդիրները:

- Ո՞ր երկրներում էին կազմավորվել խոշոր հայկական գաղութներ: Ներկայացրե՛ք դրանց պատմական նշանակությունը: Համազգային ի՞նչ կառույցներ էին ստեղծվել նոր դարերում: Փաստերով ցո՛ւյց տվե՛ք գաղթավայրերի դերը և ունեցած ներդրումը ազգային մշակույթի զարգացման և հայապահպանության գործում:

Հայոց պատմության մասին նյութեր պարունակող համացանցային կայքէջեր Խորհուրդ է տրվում օգտվել հետևյալ կայքէջերից.

armhistory.ru/

www.findarmenia.com/arm/history/

hy.wikipedia.org/wiki/

freebooks.do.am

armenianhouse.org/armenian-history-am.html

dasatu.ru

giteliq.am

genocide.am

www.genocide-museum.am/arm/armenian_genocide.php

www.encyclopedia.am

www.e-armenians.com

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1677 թ. – Հայաստանի ազատագրության նպատակով Էջմիածնում գաղտնի ժողովի գումարումը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1677 թ. – Կ.Պոլսի հայկական տպարանի հիմնադրումը Երեմիա Չելեպի Քեոնուր-ճյանի կողմից
- 1699 թ. – Մելիք Սաֆրագի և Իսրայել Օրու նախաձեռնությամբ Անգեղակոթի գաղտնի խորհրդակցության գումարումը
- 1701 թ. – Իսրայել Օրու կազմած Հայաստանի ազատագրության ծրագրի ներկայացումը Պետրոս I-ին («Մոսկովյան ծրագիր»)
- 1708 – 1709 թթ. – Իսրայել Օրու դեսպանագնացությունը Պարսկաստան
- 1722 թ. – Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը
- 1722 թ. աշուն – Դավիթ Բեկի գլխավորած հայոց զորքի հաղթանակը ջևանշիր ցեղի դեմ
- 1724 թ. գարուն – Կարբի գյուղի 40–օրյա հերոսական պաշտպանությունը
- 1724 թ. հունիսի 12 – Ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումը Կ.Պոլսում
- 1724 թ. հունիս 7 – սեպտեմբերի 26 – Երևանի հերոսական պաշտպանությունը օսմանյան զորքերի դեմ
- 1724 թ. – Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ հայկական իշխանության ստեղծումը Սյունիքում
- 1725 թ. մարտ – Թուրքական բանակի ոչնչացումը Վարանդայում
- 1727 թ. մարտ – Հալիձորի հաղթական ճակատամարտը թուրքական զորքերի դեմ
- 1728 – 1730 թթ. – Ազատագրական պայքարը Սյունիքում Մխիթար Սպարապետի ղեկավարությամբ
- 1729–1731 թթ. – Գյուլիստանի սղնալի պայքարը թուրք նվաճողների դեմ Աբրահամ Սպարապետի գլխավորությամբ
- 1735 թ. հունիս – Պարսից և օսմանյան զորքերի միջև Եղվարդի ճակատամարտը
- 1736 թ. – Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև Էրզրումի պայմանագրի կնքումը
- 1736 թ. – Արցախի (Իսամաս) մեղիքությունների ինքնավարության ստեղծումը
- 1759–1770 թթ. – Հովսեփ Էմինի գործունեությունը Հայաստանում
- 1771 թ. – Էջմիածնի տպարանի հիմնումը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից
- 1771 թ. – Շ. Շահամիրյանի կողմից հայկական տպարանի հիմնումը Մադրասում
- 1772 թ. – Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի լույսընծայումը Մադրասում
- 1776 թ. – Թղթի արտադրության գործարանի կառուցումը Էջմիածնում
- 1784 – 1786 թթ. – Մ. Չամչյանի եռահատոր «Պատմություն Հայոց» երկի տպագրությունը
- 1794 թ. – Հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» տպագրումը Մադրասում Հարություն քահանա Շմավոնյանի կողմից

- 1799 թ. – Վենետիկի Մխիթարյանների «Տարեգրություն» պարբերականի հրատարակումը
- 1801 թ. – Արևելյան Վրաստանի բռնակցումը Ռուսաստանին
- 1804 թ. հունվար – 1813 թ. հոկտեմբեր – Ռուս-պարսկական պատերազմը
- 1806 թ. դեկտեմբեր – 1812 թ. մայիս – Ռուս-թուրքական պատերազմը
- 1810 թ. – Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի հիմնումը
- 1812 թ. մայիսի 16 – Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1813 թ. հոկտեմբերի 12 – Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1815 թ. – Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի բացումը
- 1815 թ. – Հայկական նոր ձայնագրության ստեղծումը Հ. Լիմոնճյանի կողմից
- 1816 թ. – Ռուսահայ առաջին պարբերականի՝ «Արևելյան ծանուցմունք» շաբաթաթերթի լույսընծայումը Աստրախանում
- 1821 թ. – Կալկաթայի հայկական Մարդասիրաց ճեմարանի բացումը
- 1824 թ. – Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հիմնումը Ներսես Աշտարակեցու կողմից
- 1826 թ. հուլիս – 1828 թ. փետրվար – Ռուս-պարսկական պատերազմը
- 1827 թ. օգոստոսի 17 – Օշականի ճակատամարտը
- 1827 թ. սեպտեմբեր – Սարդարապատի բերդի գրավումը ռուսների կողմից
- 1827 թ. հոկտեմբերի 1 – Երևանի բերդի գրավումը
- 1828 թ. փետրվարի 10 – Ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը Թուրքմենչայում
- 1828 թ. մարտի – 1840 թ. ապրիլ – Հայկական մարզը
- 1828 թ. ապրիլ – 1829 թ. սեպտեմբեր – Ռուս-թուրքական պատերազմը
- 1828 թ. հունիսի 23 – Կարսի գրավումը ռուսական զորքի կողմից
- 1828 թ. օգոստոսի 28 – Բայազետի բերդի գրավումը ռուսների կողմից
- 1829 թ. հունիսի 27 – Ռուսական զորքերի հաղթական մուտքը Էրզրում
- 1829 թ. սեպտեմբերի 2 – Ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը Ադրիանապոլսում
- 1836 թ. մարտի 11 – Եկեղեցական կանոնադրության (պոլոժենիե) հրապարակումը
- 1836 – 1837 թթ. – «Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի» բառարանի տպագրությունը
- 1837 թ. – Երևանի թեմական դպրոցի բացումը
- 1838 թ. – Շուշիի թեմական դպրոցի բացումը
- 1838 թ. – Նոր Զուղայի հայկական դպրոցի բացումը
- 1839 թ. – Բարենդորգումների հրովարտակի (թանգիմաթ) հրապարակումը սուլթանական կառավարության կողմից
- 1843 թ. – մինչ օրս – Մխիթարյանների «Բազմավեպ» պարբերականի հրատարակումը
- 1844 թ. – Կովկասի փոխարքայության հիմնումը
- 1846 թ. – Հայկական առաջին երկսեռ դպրոցի բացումը Կալկաթայում
- 1846 թ. – Փարիզի Մուրադյան վարժարանի հիմնադրումը
- 1853 թ. աշուն – 1856 թ. մարտ – Դրիմի (Արևելյան) պատերազմը

- 1857 թ. – Վարազա վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարանի բացումը
- 1858 – 1864 թթ. – «Հյուսիսափայլ» հանդեսի հրատարակումը Մոսկվայում
- 1860 թ. մայիսի 24 – Ազգային կանոնադրության հաստատումը Կ.Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովի կողմից
- 1861 թ. – «Արևելյան թատրոնի» կազմավորումը Կ.Պոլսում
- 1862 թ. օգոստոս – Զեյթունի ապստամբությունը
- 1863 թ. մարտի 17 – Ազգային կանոնադրության վավերացումը սուլթանի կողմից
- 1868 թ. – Հ. Վարդովյանի երկլեզու թատրոնի ստեղծումը Կ.Պոլսում
- 1868 թ. – Հայ առաջին՝ «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծումը Տ. Չուխաջյանի կողմից
- 1869 թ. ապրիլ – Ա. Կրիտյանի և Պ. Հայկազունու գլխավորությամբ «Բարենպասակ ընկերություն» խմբակի ստեղծումը Ալեքսանդրապոլում
- 1870 թ. – Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի ստեղծումը Վենետիկում
- 1870 թ. մայիսի 14 – Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականության մասին ցարական օրենքի ընդունումը
- 1872 թ. – Գ. Արծրունու կողմից «Մշակ» թերթի հիմնադրումը Թիֆլիսում
- 1874 թ. – Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի բացումը
- 1874 թ. – «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» խմբակի ստեղծումը Մեծ Ղարաքիլիսայում
- 1877 թ. ապրիլ 12 – 1878 թ. փետրվար 19 – Ռուս-թուրքական պատերազմը
- 1877 թ. նոյեմբերի 6 – Կարսի գրավումը Հ. Լազարևի գլխավորած զորաջոկատի կողմից
- 1877 թ. փետրվար – Էրզրումի (Կարին) գրավումը
- 1878 թ. փետրվարի 19 – Ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը Սան Ստեֆանոյում
- 1878 թ. հունիսի 1 – հուլիսի 1 – Բեռլինի վեհաժողովը
- 1878 – 1879 թթ. – «Սև խաչ» և «Զինակիր» գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումը Վանում
- 1881 թ. – Կարինի Սանասարյան վարժարանի բացումը
- 1881 թ. մայիս – Խ. Կերեքցյանի նախաձեռնությամբ «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության ստեղծումը Կարինում
- 1882 թ. – «Հայրենասերների միության» հիմնումը Մոսկվայում. հայ առաջին քաղաքական լրագրի՝ «Ազատության ավետարերի» հրատարակումը
- 1885 թ. – Առաջին հայ ազգային-քաղաքական կուսակցության՝ Արմենական, հիմնադրումը Վանում
- 1887 թ. օգոստոս – Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը Ժնևում
- 1889 թ. – Արմաշի դպրեվանքի բացումը
- 1890 թ. հուլիս – Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցության հիմնադրումը Թիֆլիսում
- 1890 թ. հուլիս – Գում-Գափուի ցույցը
- 1890 թ. սեպտեմբերի 22 – Ս. Կուկունյանի արշավանքը Արևմտյան Հայաստան

- 1894 թ. – Յուպիտերի 6–րդ արբանյակի հայտնաբերումը աստղագետ Խ. Մինանյանի կողմից
- 1894 – 1896 թթ. – Հայերի զանգվածային կոտորածները (համիդյան ջարդեր). Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը
- 1894 թ. հուլիս–օգոստոս – Մասունի հերոսամարտը
- 1895 թ. մայիսի 11 – Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից բարենորոգումների ծրագրի հանձնումը սուլթանին
- 1895 թ. հոկտեմբերի 12 – 1896 թ. հունվարի 30 – Զեյթունի ապստամբությունը
- 1895 թ. սեպտեմբերի 18 – Հնչակյանների կազմակերպած Բաբը Ալիի ցույցը
- 1895 թ. աշուն – Մալաթիայի հերոսամարտը՝ Եղիշե քահանա Խաչատրյանի գլխավորությամբ
- 1896 թ. հունիսի 3–8 – Վանի ինքնապաշտպանությունը՝ Մ. Ավետիսյանի գլխավորությամբ
- 1896 թ. օգոստոսի 14 – Դաշնակցության կազմակերպած «Բանկ Օտտոմանի» գործողությունը Կ.Պոլսում
- 1897 թ. հուլիսի 25 – Խանասորի արշավանքը. քրդական մագրիկ ցեղի պատժումը հայերի կողմից
- 1898 թ. հոկտեմբերի 20 – Աղբյուր Սերոբի հաղթանակը Բաբշենի նշանավոր կռվում
- 1899 թ. – Թիֆլիս–Ալեքսանդրապոլ–Կարս երկաթուղու գործարկումը
- 1901 թ. նոյեմբերի 3 – 27 – Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը
- 1903 թ. հունիսի 12 – Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի ընդունումը
- 1903 թ. հուլիսի վերջ – Հայ ժողովրդի հակացարական շարժման սկիզբը
- 1904 թ. մարտ – մայիս – Մասունի ինքնապաշտպանությունը՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ
- 1905 թ. փետրվարի 6 – Հայ–թաթարական ընդհարումների սկիզբը
- 1906 թ. – Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնադրումը
- 1907 թ. – Գունավոր հեռուստատեսության հիմնադրումը Հ. Ադամյանի կողմից
- 1908 թ. հուլիս – Երիտթուրքական հեղաշրջումը Օսմանյան Թուրքիայում
- 1909 թ. ապրիլ – Հայերի կոտորածն Ադանայում և Կիլիկիայի մյուս վայրերում
- 1912 թ. հոկտեմբեր – 1917 սեպտեմբեր – Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյի (Հայոց ազգային բյուրո) գործունեությունը
- 1912 թ. – նոյեմբեր 10 – Գևորգ Ե–ի կոնդակով Պողոս Նուբարի նշանակումը Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ և Ազգային պատվիրակության ստեղծումը
- 1912 թ. – Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերայի առաջին բեմադրությունը Ալեքսանդրապոլում
- 1913 թ. հունիսի 4 – Ա. Մանդելշտամի կազմած բարենորոգումների նախագծի ներ-

կայացումը Կ.Պոլսում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանների քննությանը

- 1914 թ. հունվարի 26 – Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը
- 1914 թ. օգոստոսի 1 – 1918 թ. նոյեմբերի 11 – Առաջին համաշխարհային պատերազմը
- 1914 թ. հոկտեմբեր – Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի հայերի բռնազաղթն ու կոտորածները կազմակերպելու և իրականացնելու նպատակով Երեքի գործադիր կոմիտեի ստեղծումը
- 1914 թ. հոկտեմբերի վերջ – 1916 թ. ամառ – Հայոց Մեծ եղեռնը
- 1914 թ. դեկտեմբերի 9 – 1915 թ. հունվարի 5 – Սարիղամիշի ճակատամարտը
- 1915 թ. ապրիլի 7 – մայիսի 5 – Վանի ինքնապաշտպանությունը Ա. Մանուկյանի գլխավորությամբ
- 1915 թ. ապրիլի 16 – 18 – Դիլմանի ճակատամարտը
- 1915 թ. մայիսի 7–հուլիսի 22 – Արամ Մանուկյանը՝ Վանի նահանգապետ
- 1915 թ. մայիսի 11 – Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի համատեղ բողոքի հայտարարությունը հայերի կոտորածների կապակցությամբ
- 1915 թ. հունիսի 3 – 29 – Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը Ղ. Տեովլեթյանի գլխավորությամբ
- 1915 թ. օգոստոս 1 – սեպտեմբեր 10 – Մուսա լեռան հերոսամարտը Տ. Անդրեասյանի ղեկավարությամբ
- 1915 թ. սեպտեմբերի 29 – նոյեմբերի կեսեր – Մ. Յոթնեղբայրյանի գլխավորությամբ Ուրֆայի (Եդեսիա) հերոսամարտը
- 1916 թ. փետրվարի 3 – Էրզրումի գրավումը ռուսական կովկասյան բանակի կողմից
- 1916 թ. մայիսի 16 – Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի կնքումը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև
- 1916 թ. հունիսի 5 – Պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից գրաված մարզերի կառավարման ժամանակավոր կարգի հաստատումը Նիկոլայ II-ի կողմից
- 1916 թ. հոկտեմբերի վերջ – «Արևելյան լեգեոնի» (Հայկական լեգեոն) ստեղծումը
- 1917 թ. փետրվարի 27 – Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում
- 1917 թ. մարտի 9 – Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ԱՀԿ) ստեղծումը
- 1917 թ. մարտ – Հայ ժողովրդական կուսակցության ստեղծումը
- 1917 թ. ապրիլի 26 – Արևմտյան Հայաստանում և գրավված այլ շրջաններում կառավարման նոր ձևի վերաբերյալ ժամանակավոր կառավարության որոշման հրապարակումը
- 1917 թ. մայիսի 2 – 11 – Արևմտահայերի առաջին համագումարը Երևանում
- 1917 թ. սեպտեմբերի 29 – հոկտեմբերի 13 – Հայոց ազգային (արևելահայերի) համախորհրդակցության գումարումը Թիֆլիսում
- 1917 թ. հոկտեմբերի 25 – Բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում

- 1917 թ. նոյեմբերի 15 – Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմավորումը
- 1917 թ. նոյեմբերի 16 – Հայկական կորպուսի ստեղծումը Կովկասյան ճակատում
- 1917 թ. դեկտեմբերի 5 – Երզնկայում զինադադարի ստորագրումը
- 1917 թ. դեկտեմբերի 29 – «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի (դեկրետ) ընդունումը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից
- 1918 թ. հունվարի 28 – Պատերազմի վերսկսումը Կովկասյան ճակատում
- 1918 թ. փետրվարի 10 – Անդրկովկասի Մեյմի գործունեության սկիզբը
- 1918 թ. փետրվարի 27 – Էրզրումի անկումը
- 1918 թ. մարտի 1 – Առանձին հայկական կորպուսի ստեղծումը
- 1918 թ. մարտի 1 – ապրիլի 1 – Տրապիզոնի բանակցությունները
- 1918 թ. մարտի 3 (նոր տոմարով) – Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը
- 1918 թ. մարտի 24 – Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Արամ Մանուկյանին Երևանի նահանգի դիկտատոր հաստատելը
- 1918 թ. ապրիլի 6 – 8 – Հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում
- 1918 թ. ապրիլի 9 (ապրիլի 22) – Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (ԱԺԴՀ) ստեղծումը
- 1918 թ. ապրիլի 12 (ապրիլի 25)¹ – Կարսի հանձնումը թուրքերին
- 1918 թ. մայիսի 11 – հունիսի 4 – Հաշտության բանակցությունները Բաթումում
- 1918 թ. մայիսի 22 – 28 – Սարդարապատի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 23 – 29 – Բաշ Ապարանի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 25 – 30 – Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 28 – Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը
- 1918 թ. հունիսի 4 – Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը. Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում թուրք-հայկական պատերազմի ավարտը.
- 1919 թ. ապրիլ-հուլիս – Հայոց Մեծ եղեռնի կազմակերպիչ երիտթուրքերի դատավարությունը
- 1921 թ. մարտ – 1922 թ. հուլիս – Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների հատուցման «Նեմեսիս» ծրագրի իրագործումը հայ վրիժառուների կողմից

¹ 1918 թ. մայիսի 1-ից ԱԺԴՀ-ում մտվեց նոր տոմարը. ապրիլի 18-ը նոր տոմարով համարվեց մայիսի 1:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ և XVIII ԴԱՐՈՒՄ

- § 1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ
- § 2. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
- § 3. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ
- § 4-5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 30-80-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

- § 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ
- § 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՅՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ
- § 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ: 1836 Թ. ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ԳԼՈՒԽ 4. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ

- § 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ
- § 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

- § 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
- § 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

- § 1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
- § 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 3. ՌՈՒՍ–ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ 1877–1878 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՍԱՆ ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԵՎ ԲԵՈՒԼԻՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 5. ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

§ 2. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 1. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

§ 4. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

§ 6. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

§ 7. ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՍԿՍՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

§ 8. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՓԱՌԱՀԵՂ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 7. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

§ 4–5. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

§ 2. ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԳԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՎ ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ